

Tandori Dezső

Pontversek

I. Egy Seurat-ciklus

Fokon megállók

*Fokon megállók.
Ahogy megállók.
Magam egy-egy fokánál.
Kifogásoljam.
Magam máshonnan.
Ki itt áll, ki amott áll.*

*És nem is fokok.
Jutnak vagy jutok.
Nem, hogy mennyire és mit.
Nem az, hogy várnám.
Bár nem kínálnám.
Ha fok nincs, mit, hogy értik.*

*Nem értik. Pontra.
Már így lebontva.
Nincs is minek értéke.
Nemcsak költészet.
Próza. Egészlet.
Nem hozhatsz jól két félre.*

*Ember és ember.
S ha „szerelemmel”.
Ha később más egyéb mód.
Magad vagy. Azzal.
Amit az angyal.
Amit ura eléd rótt.*

Nincs út egyforma két kód.

II. Seurat „Grande Jatte” szigete

Senki. Érdekel

Senki. Érdekel.
Vélemény se. Kell.
Pont. Pont mély. Pont. Semmi pont.
Alakok állnak.
Összpontozásnak.
Mit mondasz. Mit mond. Ne mondd.

Örökválaszok.
Kérdőnád forog.
Az ember ez a nád szál.
Írja. Ahogy fest.
Napszakzene est.
Szakadék jön. Ellen. Áll.

Pont szakadéka.
Sármederbéka.
Nézi. Levegő alól.
Át. Kel száraz láb.
Halványra osztják.
Felhón át nem ég. Nem szól.

Éjbe. Szigetnek.
Messziüzentek.
Olyan jól. Én értem. Én.
De semmi. Érdek.
Szárvélemények.
Épp én? Menjek. S ez enyém.

SEURAT „GRANDE JATTE” SZIGETÉN.

III. A pontos egzisztencialista

Míg nem valósabb

*Míg nem valósabb.
S nyomán ha szónak.
Bárminek, akár kétes.
Kétes csak addig.
Más kétség nyit.
Képet, mely csak-nem éles.*

*Hihetsz sok mindent.
Nincs kép. Sem elkent.
Sem felkent, sem közép út.
De megjön Godot-d?
Hogy aztán: tudod?
Magad adod, mi adud?*

*Az érvényesség.
Is. Csak szerencséd.
Balszerencséd. Érdekel.
Ez húz le. Másképp:
Találgatás, ép.
Torz. Nem az ész felel.*

*De ha lelkedben.
Így zárt körödben.
Semmi-ölelteidben.
Ha sikeríti:
Kényszer köríti.
Megoldás lehet ötven.*

*Lelked: szólásod.
Benne: szórásod.
Semmije. Ha ettől van.
Sosem valósabb.
Válasz nem óvhat.
Hagy bizonytalanodban.*

*Mi volt értelme?
Lélek, tárgy, elme.
Marad-e háromsága?
A lélek ölel.
Törékeny körrel.
Elméd hiába látja.*

*Magad lehetsz-e tárgya?
Mi marad, valahára?
Igaz-e háromsága?*

ÍME, DOGOT-RA VÁRVA.

IV. Seurat-bárka F. L. úrnak

A részvilágok

*A részvilágok.
Otthonosságok.
Vagy-otthonalanságok.
Állíthatóság.
Tagadhatóság.
Világ itt és világ ott.*

*A konkrétumok.
Van-dekrétumok.
Vagy apológiák. Mind?
Elő látások.
Utóbb-tudások.
Mikortól van, „mi szerint“?*

*Felettem lomb ing.
Rövidujjú ing:
Rajtam madár fütytyével.
Kocsmába lakos.
Már bejáratos.
Késő fütyülőjével.*

*Jobb, mint a soha.
Tavaszi rész-sora.
Otthonos-otthonatlan.
Rá, hogy ugyanaz.
Kosztolárny, marassz!
Szobor tón ülök, magam.*

*Makkok és kódok.
Potyognak. Hódok.
Vaddisznók fákat nyúúnek.
Bármi vélelmem.
Vég rendeletem.
Ne adjanak a nyúúnek.*

A lét tülekszik.
Nyüvön nyüvekszik.
Fogytán-nőttén egyezik.
Napfelkelő tény.
Napnyugovó kény.
Cserélhető mindegyik.

Csak szó, csak okság.
A szavatosság.
Szavunk tolt, szavunk húzott.
Üres hengerben.
Szín-fagy tengerben.
Az úszó rég elúszott.

Régi csarnokban.
Időm-romokban.
Csak a kampókon-húsok.
Hírem sehonnan.
Járni dologban?
Értelmén már nem tudok.

Térj be már, vándor.
Szól éh-homából.
Ha van ilyen korcsmárlóm.
Szomjad nem bírod.
S én éhenhalok.
Válunk egymásba-váltón.

Mint minden válás.
Egymássá válás.
Részvilág-egészvilág.
Utópróbája.
Mire, kiállta.
Megállta. Cél nincs. Kivált.

Lélek körében.
Kihaló érdem.
Marad a gondolkozás.
Nem lélekfojtva.
Nem lelket-oldva.
Csak szomja-oltása más.

Karzat a lélek.
Körül körébed.
Érdemleg-e. Jussod-e.

Részekre törve.
Ki, külső körbe.
Áll csak ott is. Fusson-e.

Bármi oltalma.
Nem birodalma.
Akad-e kívül-része?
Filozófia.
Literatúra.
Hon-e. Csak elméletre?

Test-lélek épség.
Csak hitt közepség.
Több valóság egy kanál.
Dombon elhagytad.
Hogy madaraknak
Vele éhtápot szórtál.

A kanál meglett.
Hogy eltehetned
Legyen biztonságosod.
Vers így, vagy eszme?
Elvész, meglesz-e?
VAN-E MIN GONDOLKOZNOD?

ÉPP CSAK NINCS-KÁROD: HASZNOD?
S VAN MIRE ALÁBB-ADNOD?

V. Bárka forrásvizen

Rész eszmélések

Rész eszmélések.
Soknak kevésnek.
Még többjére: túl soknak.
Mi semmit ölel.
Lélek-terekkel.
Elmék látják tárgyuknak.

De mi kötelemét.
Ha vallja, elméd.
Csak vallja, vagy vállalja?
S amit szíved ás.

*Mind valami más.
Árkolódó vár-alja?*

*Itt, e Vár-alja utcán.
Gyerek kor fogytán.
Minek megtudtán?
Minek fordultán?
Vagy csak kuszáltán?
Szíved visszahantol tán?*

*S nem csak kalandor.
Szív, mely ás, hantol.
Előre kutat földben.
S ebből, ha, abból.
Hogy és mi okból.
Már porom száll fölöttem.*

MÁS BÁR, MEGYEK, MINT JÖTTEM.

VI. Kiderül. Pont. Beborul

Mit kell csinálni

*Mit kell csinálni.
Sorsára várni.
Az új bármi. Akármi.
Nincs, hogy megtetted.
Ha már elkezdted.
Ki kellett volna várni.*

*Kivárni. Nincs mit.
Tenni valamit.
A semmit tenni vele.
Így sorát várod.
Meglett. S nem látod.
Bár maga se kellene.*

*Nem kellett volna.
Mit kellett volna?
Nem várni. Sorsát várni.
Még hogy bármi se.
Akármi. Vele.
El kellett volna állni.*

Állni, elállni.
Időben, térben.
Annyi se: válni.
Elválnak. Vagy sem.
Így: kiderült. Borúdban.
Derűdben se kér. Nincs „van”.

VII. Részhiányegész. Kór

Amit nem hiszel

Amit nem hiszel.
Volt. Újra jön el.
Eljön és rádkényszerül.
Volt hát. De egyszer:
Nem. Kényszereddel
Fogadod. Végezetül.

Alap. Végezet.
Végzet. Ékezet.
Mint égbolt. A szavakon.
Mélyebben. Érzet.
Szó máris lehet?
Hallgatási tilalom?

Amit tév hittél.
Mit végbe vittél.
Egymást áthat két nincs-meg.
S eljön. Ábrája.
Tevőn. Magára:
Érvényít. Más-semmisnek.

Féltél, képzelted.
Most itt van benned.
Kül-részként eléhezted.
Bent felfal. Hát nem volt tév.
Nem, hogy hallgass. Fúlsz. Hány év?
Összerakódtál. Szed szét.

Más bár, megyek, mint jöttem.
Pont, kör se kell köröttem.

*Elme-mit-látja lélek.
Háromságba nem férek.
Egyét ha elvesztettem.
Kettőben se keressem.*

Eszmélés-se pont lettem.

Megj.: Százötven éve született Georges Seurat francia festő, a pontfestészet megalapozó művésze, az egyetemes kultúra egyik kiemelkedő „hajósa”. Élt 32 évet. Hódolat Neki és köszönet.

2009 márciusában

Buda Ferenc

Világ, világom

XI.*

No: gyerünk a könyvek mellől vissza az iskolába! Véletlenül sem valami ellenpontozás gyanánt iktatom közbe ezt a váltást: az iskolába járásnak – mint ahogy manapság – akkor is voltak jó meg rossz oldalai. Jó volt például találkozni s együtt lenni a barátokkal, osztálytársakkal, jó volt a hosszú szünetben nagyokat rohangálni az udvaron (a közelítő s baljósan ránk-ránk telepedő vénség nehezekeit vonszolva alig felfogható, honnét s miből áradt belénk az a szinte kifogyhatatlan, nap mint nap újratermelődő energia), s persze jó volt meghallani – végre! – az utolsó óra utáni kicsengetést. A korai felkelést viszont tudtommal senki nem szerette túlságosan. Ebben a néhány dologban, azt hiszem, nagyjából egyetértettünk valamennyien. Hogy aztán ezenkívül kinek mi volt a kedvére vagy a kedve ellenére való, azt embere válogatta. A tornaórát például szinte mindenki szerette. Sokan persze leginkább azért, mert ebből a tantárgyból nem volt leckeírás, tanulni sem kellett a következő órára. Még többen az unalmas bemelegítő gimnasztika, futás meg a „kötelező tananyag” utáni fociért lelkesedtek. Be-beálltam én is közéjük balhátvédnek, ha már elkerülhetetlen volt, de a futball iránt, hogy őszinte legyek, kevésbé vonzódtam. A tornaszerek – a nyújtó, a korlát s főleg a gyűrű – már inkább felkellették érdeklődésemet. Csakhogy, sajnos, igen ritkán lehetett hozzájuk férni: ez a felszerelés a nagyok, a gimnazisták javát szolgálta. Maradt tehát helyettük többnyire a mászórud meg a mászókötel, s ezek révén még sikerélményeket is szerezhettem: az Apám tanácsára elkezdett és naponta gyakorolt húzózkodások hatására egyetlen év alatt annyira megerősödtem, hogy hetedikben már csak egy fiú bírt nálam gyorsabban felkapaszkodni a rúd felső végéig, a fekete hajú, olajbarna bőrű, komoly természetű Szatmári Pista (vagy Laci?). Ő azonban vagy másfél esztendővel idősebb volt, mint én, már-már valami bajuszkezdemény is ott sötétlett az orra alatt. (Ámbár gyanítom: nem attól izmosodott meg.) Törös Károly távozása után Jancsó József keze alá kerültünk a tornaórákon. Ő távolságtartóbb, sőt keményebb, ridegebb is volt irántunk, mint az elődje, s ha egyszer-egyszer türelmét veszítette valami idéetlenkedés vagy, ne adj’isten, fegyelmetlenség okán, a tömör, de sokatmondó *tulkok* megszólítással vezette be megismételt, avagy soron következő utasításait. Miattam – legalábbis úgy emlékszem – nemigen kellett bosszankodnia: kirívó ügyetlenséget a szabadgyakorlatok s a felmérések során nem követ-

---

* részlet egy készülő önéletréből

tem el, sőt kötél- meg rúdmászásaimmal még egy-egy elismerő biccentését is sikerült nagy ritkán kiérdemelnem. Foci közben pedig rendszerint félrevonulván magunkra hagyott bennünket (gondolom: egyhúztomban félóra is épp elegendő volt számára díszes társaságunkból), így hát – szerencsémre – elmulasztotta a kínálgató alkalmakat, hogy közvetlen közelből rácsodálkozzék labdaművészetem megismételhetetlen pillanataira. Okkal hiszem, hogy ez mindkettőnk lelki békéje szempontjából így volt a legjobban elrendeződve. (Honnét sejthettem volna hetedikesként, hogy hat esztendő múltán ismét összehoz minket a sors? Miután 1955-ben felvettek a bölcsészkar első évfolyamára, heti rendszerességgel megtartott testnevelési óráinkon – igen: akkor még ilyen is volt az egyetemeken – dr. Jancsó József tanár úr viselte gondját testi erőnlétünknek. A felmérésekkel itt sem akadt bajom. Amikor pedig a társaság zöme nekilátott nagy vígan kosarazni, többnyire módot találtam rá, hogy a kosárlabdajáték iránti igen mérsékelt érdeklődésem s ugyancsak korlátozott ebbéli adottságaim ellensúlyozásaként inkább a tornaterem előterében árválkodó korlátot vegyem pártfogás alá.) Előző évi fiatalka orosz tanárnőnk minden jel szerint megeléghetett mindennapos megkínztatásait, mert őszre nyoma veszett, s 49 szeptemberében egy harminc év körüli, daliás, magas termetű, széles vállú férfiú nyitott be hozzánk helyette. Illendően bemutatkozott – „Kiss Ernő vagyok” –, majd derűs tekintetét várakozásba dermedt padsorainkon végighordozván, keskenyre kiigazított bajsza alatti csendes aligmosollyal tudunkra adta, hogy ezentúl ő fogja tanítani az oroszot. Kérésére egymás után felállva sorra mi is közöltük vele a nevünket. A kölcsönös bemutatkozást egy rövid felmérés – vagy inkább: röpké tájékozódás – követte. Ebből percek alatt kiviláglott előtte, hogy orosz nyelvtudásunk szintjét jóakarattal is legfeljebb a 0 és +1 egész közötti törtszámok valamelyikével lehetne kifejezni. Ez őt a legkevésbé sem hozta ki a sodrából. „Majd nekigyürkőzünk” – szólt nyugodtan, sőt megnyugtatóan legyintve, s a csendes kis mosoly időről időre eltűnt a bajsza alól. Nyomban megorrontottuk, hogy ez az ember aligha fog a hátunkon fát aprítani. Nem is csalatkoztunk benne. Orosz óráink legtöbbször úgy zajlott, hogy az óra legelején némi számonkérés után lazán leadta az aznapi anyagot, ám az óra hátralévő – olykor hosszabbik – fele beszélgetéssel telt el. Ezek során megtudtuk, hogy nemrég tért haza hadifogságból, s nyelvismeretét a hadifogolytáborokban eltöltött esztendőknél „köszönheti”. „Ha már mindenképp itt kell az időmet eltöltenem – mondta –, ne vesszen már egészen kárba: legalább a nyelvüket megtanulom.” Meg is tanulta jól: négy-öt-hat év alatt sokat lehet haladni egy nyelvben, főként ha az eltökélt szándékon túl a nyelvi közeg sem hiányzik hozzá. A továbbadás becsvágya azonban – pedig eredetileg tanító volt – szemlátomást erősen megcsappant benne, mire visszajutott a katedráig. Közönnyel párosult néma ellenállásunk, amivel az oroszot fogadtuk, még inkább kedvét szegte. Eredendő jóakarata azonban nem engedte, hogy ellenünk forduljon: kötelező együttléteinket – kiváltképp akkor, ha reggelente némi búfelejtőt is magához vett – orosz katonáktól eltanult nótákkal iparkodott megvidámítani. Előfordult, főleg a második félév vége felé, hogy a teljes tanóra – úgy mond – az énektanulás jegyében *zajlott*. Az akkoriban tőle hallottak közül a *Gye etá ulica, ggye etot dom* kezdetűnek az első strófáját még ma is el tudnám dúdolni szövegestül. Különben Kiss Ernő tanár úr rendszerint a lyukasóráit meg a szüne-

teket sem a tanáriban töltötte: melegítőnadrágban s atlétatrikóban – jó idő esetén ez utóbbi nélkül – levonult az udvar tornaterem felőli szegletébe, s dobálta, csak dobálta a nagyobbik súlygolyót szorgosan, türelmesen és megszámlálhatatlanul. Köszönettel fogadta, ha ilyenkor valamelyikünk ráértében visszagaritgatta neki. Vajon mi lett vele, miután ő is átadta helyét egy újabb orosz tanárnak? Egyébként nem ő volt az egyetlen, aki újonnan szabadult egykori hadifogolyként foglalta el ismét a helyét a tanári-tanítói asztal mellett. (Nem épp melleleg: a középiskolák felső osztályaiban is lehetett találkozni itt-ott önhibájukon kívül évvesztessé vált fiúkkal. Őket a kötelező leventeszolgálat teljesítése során ejtették hadifogságba; szerencsésnek mondhatta magát közülük az, aki épségben hazatérhetett – s főleg élve.) Új igazgatónk – két év év leforgása alatt a harmadik –, név szerint Kiss Károly, úgyszintén a frissiben szabadultak sorába tartozott. Azonkívül, hogy az iskolát vezette, tanított is néhány osztályban: nekünk pl. előbb gazdaságtani ismereteket, később pedig alkotmánytant. Ritkaságszámba ment akkoriban egy-egy jól táplált ember, ő azonban még a legszíkárabbak közül is kitűnt csont-bőr soványságával. Lecsupaszodott idegeit bizonyára kemény próbára tették a hivatalos felsőbbség politikai elvárásaival tetézett kicsinyes napi huzavonák s magánélete viszontagságai, de belülről fakadó jóindulata, embersége és gyermekszeretete soha nem apadt el még azokban az igencsak nehéz időkben sem. Fogolyélményeiről beszélni nem szokott; feltehetően jó oka volt a hallgatásra. Az általa közvetített alkotmánytani ismeretekből kevés maradt meg a fejemben – ami igen, arról a későbbiek során is olvastam –, de például az *angol perje*, a *régi ecsetpázsit*, a *tippan* meg a *csomós ebír* nevére és képeére az ő táblára rajzolt ábráiról a munkafüzetembe másoltak nyomán emlékszem ma is. (Ide sorolnám még ugyanabból a munkafüzetből a *komócsin* névre hallgató egyszíkiút is. E név hallatán és olvastán azonban bő fél évszázad óta már nem egy ártatlan, sőt hasznos pázsitfűféle ábrázolata jelenik meg előttem, hanem néhai Komócsin Zoltáné – az egykor hírhedett szegedi ún. *Komócsin-klán* tagjáié –, aki az ötvenhatos forradalom idején párttitkár volt Debrecenben, s nem túlzottan dicső szereplésével írta be magát sokunk emlékezetébe. De ne siessünk annyira előre, maradjunk a füveknél s embereknél: az embereknél, akiknek legtöbbször – ha nem épp mindnyáját – sajnos már rég a fű takarja.) Új osztályfőnökünk, Stefán Béla ugyancsak 49 szeptemberében vett keze alá bennünket, s ki is tartott velünk a következő (egyben utolsó általános iskolai) tanév zártáig. Ha Kiss Ernő atlétikus, Kiss Károly meg aszténiás alkatú volt, úgy Stefán tanár urat leginkább a robusztus jelző illeti meg: vaskos nyak, széles tenyér, egyenes tekintet. Középmagas természetéhez képest némiképp súlyosabb volt az akkori átlagnál, amúgyis kemény, határozott léptei alatt fel-felnyögött, meg-megcsikordult a kopott hajópadló, s érces hangját ha kieresztette, riadtan belerezdültek a bezárt ablakszárnyak rosszul begittelt üvegei. Sűrű barna haját tavasz jöttekor mindig leborotváltatta. „Pofikáim – közölte harsány hangon, tar koponyáját ragyogtatva, – ez az egészséges hajviselet! Tinetek is szívből ajánlom! Erősödnek a hajhagymák, s annál sűrűbben nő majd utána!” E jó tanács élő bizonyóságként szemlélhettük őt, így néhányan meg is fogadtuk, amit tanácsolt; éveken át kopszon mentem haza magam is a fodrásztól tavaszonta. Negyvenes éveit elejét taposata osztályfőnökünk, s számtalan kortársához hasonlóképp ő is megjárta a keleti

frontot, sőt a hadifogságot is. Ő „megúszta” – ha jól emlékszem – két vagy három évvel, s közlékenyebb természeténél fogva néha mesélt is nekünk az élményeiről, főleg a nagy éhezésekről: „Ami azt illeti, pofikáim, ott aztán nemigen tápláltak agyon bennünket. De mi legalább kaptunk kiszabott fejadagot. Annyit-amennyit, de többnyire megkaptuk. Egy kicsi darab fekete kenyér, ekkora, ni! – mutatta a kinyújtott fél tenyerét – Egészben vételeztük, nekünk kellett szétszelegetni meg elosztani egymás közt. Délben egy fél csajka leves szárított káposztából. Este ugyanaz. Ránk bízta rajonként – azaz brigádonként – a heti cukoradag elosztását is. Néhány grammnyi jutott belőle fejenként egy napra, s eleinte egy apró lécekből-pálcikákból házilig készített kis mérlegen adagoltuk széjjel. De az nem mért elég pontosan, egyre inkább vitába, civakodásba torkollott a mérlegelés. Letettünk hát róla a békesség kedvéért, s attól fogva szemenként számoltuk szét kinek-kinek a kristálycukorból kijáró fejadagot. Tizenkét szem jutott belőle egy főre.” – Legyintett: – „De mindig akadt olyan, aki cirkusolni kezdett osztás után, mivel-hogy teljesen egyenlő mértékben nem lehetett elosztani: az utolsónak vagy több, vagy kevesebb jutott két-három szemmel. Hiába váltogattuk a sorrendet, valakinek néha a rövidebbet kellett húznia, s az vagy megértette, vagy nem, vagy beletnyugodott, vagy nem. De mi csak hagyj! A helybeli, az orosz lakosság még nálunk is rosszabbul élt. Már ami az ellátást illeti. Nekünk nemzetközi egyezmény írta elő a fejadagot, nekik meg semmi. Jöttek oda a láger drótkerítéséhez, ha nem figyelt oda az őr, rimázkodtak: »Kleba! Kleba! Davaj kleba!« Néha megsajnáltuk őket s odadugtunk nekik egy-egy darabkát. Hogy hálálkodtak a szerencsétlenjei! »Bozse moj! Bozse moj!« Na, beszéljünk inkább másról! »Jövő hétfőre, pofikáim, az első ének utolsó három – mondom: három! – versszakát tanuljátok meg! De úgy menjen ám nekem, mint a vízfolyás!«” Igen: magyart tanított nekünk Stefán Béla tanár úr két éven keresztül, s az irodalmi tananyag gerince hetedikben épp Arany János *Toldija* volt. Ennek kapcsán a verstani alapismeretek egy részét is sorra lehetett venni, s ő mindezt nagy kedvvel, őszinte szenvedéllyel csinálta. Magam előtt látom ma is, ahogy belép az ajtón, zakóját a szék hátára veti, majd feleltetés után lelép a deszkadobogóról s padsoraink előtt lecövekelve belevág a hangsúlyos magyaros verselés különféle formáinak ismertetésébe. Jobb és bal hüvelykujja ezenközben szilárdan be van akasztva jobb meg bal felől a mellénye oldalsó kis zsebébe. Amidőn a szótagok szabályos elosztására kerül sor, bal meg jobb kézujjával felváltva számlálja elő a szótagokat: „Ég-a-nap-me – leg-től / a-ko-pár-szík – sar-ja. Négy, kettő, négy, kettő!” Meg is jegyeztük nyomban, mint a pinty. Roppant jóakarátú, ám érzelmeiktől s olykor indulatoktól fűtött lelkű ember volt. Szerencsénkre ritkán fakadt ki amúgy istenigazából. Pedig úgyszólván naponta szolgáltatott valamelyikünk okot a bosszankodására, akár több ízben is: készülétséggel, hangoskodással, a fegyelem vagy a figyelem feltűnő hiányával. Ilyenkor, akár a távoli mennydörgés, lassan, csendesesen csak ennyi hangzott el: „Pofikáim, az istenfáját, úgy kirúglak.” Így: hosszú ú-val, felkiáltójel nélkül. Az esetek túlnyomó többségében ez elegendőnek bizonyult rá, hogy a nemkívánatos zajok és zörejek hullámverése lecsihadjon. No, azért nem mindig. Időről időre megesett az is, hogy a figyelmeztetés hatástalan volta miatt egyszer-egyszer nagyobb kellett kiáltania. Ez viszont nemcsak az ablak üvegét rezzentette meg, de a magukról megfélede-

zett delikvenseket is észhez térítette – egy időre. Mi tagadás: nagy ritkán egy-két nyaklevest is kiosztott az arra rászorulóknak. De soha nem érdem nélkül és soha nem túlméretezve. Egyetlen alkalommal eresztette el a szokottnál lendületesebben a kezét, ám annak is oka volt. Osztálytermünk ajtajáról lejárt a kilincs. Csak egy szöggel kellett volna egymáshoz rögzíteni a kilincspár két felét, de nem volt, aki megcsinálja, így hát elmaradt nap nap után. Mi jól elvultunk hibátlan kilincs híján is: pompásan el lehetett mulatozni rajta, hogy némelyik tanárnak kifelé menet óvatlanul kezében marad a kilincs és siettében meg zavarában ügyetlenkedve hasztalan próbálja visszailleszteni a helyére. Egy nap aztán valamelyik kutyaütőnek – talán Nagy Lacinak? – becsöngetéskor az az ötlete támadt, hogy leveszi a kilincs külső felét. „Ide figyeljete!” – mondta hadarva, miután gondosan behúzta s kilincstre csukta az ajtót. – „Ide most senki se tud bejönni! Maraggyatok csendbe, meg ne mocsanjatok! Mingyán jön az Öreg, asszisi majd, hogy itt se vagyunk, oszt elmarad az óra!...” – Az utóját már fojtott hangon suttogta, s mire a padjába visszalábujjhegyelt, már meg is hallottuk osztályfőnökünk határozottan közeledő, katonás lépteit a folyosó túlvége felől. Nem lesz ebből baj? Vajon mihez fog kezdeni kilincs nélkül? „Kussojzatok mán!” – gorombítja le Laci hangtalanul sziszegve-tátogva az aggodalmaskodókat. – „Vagy bejön, vagy nem.” Matatás, kaparászás zörejei az ajtó felől. Ezen néhány gyerek némán pukkadozik jókedvében, ám a többiek leintik őket. Csend lebeg az osztály felett, akár egy magasban köröző héja. Pisszenés se hallik. Az ajtón kívülről annál inkább: zörgés, majd kopogás, de az ajtó erre sem nyílik. Lassacskán elpárolog mindenki nevetetnékje, érezhetően gyülekeznek felettünk a baljós fellegek. Újabb, ezúttal erélyesebb kopogás, majd az ajtó deszkáján átható érces hangon: „Nyissátok mán ki, az istenfáját!” Bent továbbra is némaság. „Na! Ne mondjam még egyszer!” Az osztály többsége tanácstalan: ezt visszacsinálni már aligha lehet. A csend egyelőre nem törik meg, de az ajtó közelében ülők közül néhányan fészkelődni, nyugtalanzkodni kezdenek. Egyszer-kétszer megismétlődik a kopogás, szóbeli felszólítás azonban többé nem hangzik el. Végül Spakovszky Sanyi elégeli meg a helyzet tarthatatlanságát: határozott mozdulattal feláll az első padból, s miután világoskék szemével rosszalló pillantást vet a némán lapító osztályra, odalép az ajtóhoz s kinyitja. No, meg is bánja abban a szent pillanatban: hamarabb érkezik a pofon, mint aki adja, de akkora lendülettel, hogy szegény Spaki máris ott találja magát az első meg a második pad tetején keresztben hasalva. Utóbb aztán fel is hánytorgatta néhányszor, hogy a valódi tettesek helyett neki kellett elvállalnia a villámhárító hálátlan szerepét. Ilyen és hasonló zördülések ritka eseteivel tarkítva (amelyek okozói egyébként kivétel nélkül mi voltunk: vagy az egész osztály, vagy annak valamelyik rakoncátlanabbik tagja), ám egészét tekintve a kölcsönös jóakarát jegyében telt le utolsó két esztendőnk a Péterfián. Kár volna elhallgatnom: e jóakarát – bár a nagy rakás kamaszkölyök szinte naponta kemény próbára tette – mindvégig Stefán Béla tanár úr részéről volt az erősebb, rendíthetlenebb. Kimondatlanul is feladatának tekintette, hogy azzal a sokféle társadalmi és családi környezetből összeverbuválódott harmincöt-negyven gyerekkel, amíg őreá vannak bízva, lehetőleg semmi baj ne történjék. Hogy félre ne értsük a szót: nem afféle szárazdadaszerepet vállalt felettünk, de kézen fogva sem vezetgetett, hogy ugyan el ne üssön már bennünket valami! Az

ilyesmiből mi már rég kinőttünk addigra. Viszont kiteljesedőben volt valami – ne felejtjük: a negyvenes-ötvenes évek fordulójánál tartunk! –, amivel szemben kellő tapasztalat híján még nem alakult, mert nem is alakulhatott ki bennünk a védettség. (Kis híján azt írtam ide: *ellenállás*. Nos, arról is szót ejtek hamarosan. Ha másért nem, hát avégett, mivel épp annak kapcsán tapasztalhattam meg külön magam is Stefán Béla oltalmazó jóindulatát. De ne vágjunk a dolgok elébe.) Hát ennek az alig-védettségnek a hézagait próbálta – néha még kockázat árán is – elfedezni a mi osztályfőnökünk két esztendőn keresztül. Ott lakott egyébként hozzánk egészen közel családostul a velünk épp átellenben nyíló Kétmalom utca bal oldali – talán – második házában. Egy nálam valamivel kisebb fia meg egy még kisebb lánya volt, mind a kettő erősen hasonlított az apjára, csak talán valamelyest fakóbb változatban. Ő maga nem volt tősgyökeres debreceni, s ezt a beszédéből is kihallottuk: ha nem is kifejezetten tájszólásban beszélt, de kissé más volt a kiejtése, mint a mienk, s egyszer meg is említette, hogy Szihalom községben született, az Alföld északi peremén. Idő múltával – irántunk érzett bizalma jeléül – kivallotta nekünk, hogy ő bizony eredetileg nem is a pedagóguspályára készült. „Vasúti tiszt szerettem volna lenni, pofikáim. Gondoljátok csak meg: biztos állás, jó fizetés, kétféle egyenruha, szabadjegy az egész családnak – s bal kezét megemelve sorban ötödikként a kisujját is felmutatta –, meg ami az egésznek a teteje: mentesség a katonai szolgálat alól! Bizony, megúsztam volna a hadifogságot meg a frontot is. De hiába feleltem meg minden előírt feltételnek, a sok kedvezmény miatt nagy volt a túljelentkezés, nekem meg, pofikáim, semmi protekcióm. Honnét is lett volna? Annak híján viszont akkoriban is bajosan lehetett boldogulni.” – (Utolsó megállapítása nem ért bennünket meglepetésszerűen: 14 éves létünkre, ha másból nem, hát megfigyelésekből addigra már összegyűlt annyi élettapasztalatunk, hogy magyarázat nélkül is megértjük e szónak ne csupán a *jelentését*, de magán- és közéletbeli *jelentőségét* is.) – „Így hát tanár lettem.” Ezzel együtt nem volt nehéz őt elképzelni vasúti tisztnek sem, s biztos vagyok benne, hogy az ő rendelkezése alatt álló pályaszakaszokon ómiatta soha nem késtek volna a vonatok, az állomások tisztán, takarosán fogadták volna az utasokat, s a beosztottjai – pályamunkástól meg fékezőtől a forgalomirányítóig – úgyszintén megkapták volna mindazt, ami őket megillette. Stefán tanár úr nem volt különösebben nyájaskodó természetű, a rábízottak sorsát azonban szívében viselte, lelkiismereti kérdésnek tekintvén, hogy ne csak becsöngetéstől kicsöngetésig törődjék tanítványaival. Akadt közöttünk nem egy nehéz sorsú – ma úgy mondanák: hátrányos helyzetű – gyerek, rájuk külön is figyelmet fordított, de mindenkor nagy tapintattal, a látványosság lehető mellőzésével. Épp ez idő tájt zajlott Szüleim kapcsolatának nagy válsága, s egy nap véletlen tanúja voltam, hogy a tanár úr mély együttérzéssel s tőle telhetően lehalakított hangon tudakolja Anyámtól: rendbejönnek-e végre már a „dolgok”? Miután végképp kikerültünk a keze alól, csak akkor tudatosult bennem igazán, hogy medveszerű, robusztus lény – azonfelül, hogy egyenes csapást vágott előttünk Arany János aranylő tisztásaira – az oltalom megtestesüléseként állt őrt köztünk s a külső és felső hatalmasságok baljós alakjai és megnyilvánulásai között. Ha Eger vagy Miskolc felé utaztomban nagy néha elhaladok a Füzesabony és Mezőkövesd között hozzávetőleg félúton fekvő Szihalom mellett, mindannyiszor eszembe jut:

ez az ő szülőfaluja. Mivel többi tanárainkkal nem töltöttünk el együtt annyi időt, mint vele, róluk jóval kevesebb emlékem maradt. Röstellnivaló, de némelyiküknek – bár az arcukat magam előtt látom ma is – még a neve sem jut eszembe. Lőcsei Lajos végigvezényelt bennünket egészen a nyolcadik végéig, de jó néhányunkat időközben át kellett helyeznie az énekkar szoprán szólamából az újonnan alakított tenorba. (Már azt az egyet-kettőt, aki egyáltalán megfelelt még a kórustagság kívánalmainak.) Bede Géza tanár úr – az Eötvös utcai elemiben még *tanító bácsi* – is el-eltikkadva, majd neki-nekilendülve igyekezett továbbkalauzolni az arra hajlamosakat a számolás-mérés útvesztőiben. Nem voltak túl sokan az erre kiválasztottak. A többiek nagyobbik része titkolt vagy tüntető közönnyel vett részt az órákon: valami pad alá rejtett olvasmánnyal ütötték el az időt, esetleg nyíltan cseverésztek vagy figyelmet színélve unatkoztak. Bede tanár úr – ha épp nem volt fáradtabb a kelleténél – időnként egy kis mókázással igyekezett az utóbbiak szemlátomást lankadó odaadását is ébren tartani. Minthogy jóságos arca mélyülő barázdáiból s tekintete olykori elborulásából kiolvasható volt, hogy a hivatással járó falraborsómunka örökös megpróbáltatásai már az erőtartalékait emésztik, engem nem vitt rá a lélek, hogy óráin egyébbel – például pad alatti olvasással, rajzolgatással – foglalkozzam. Tekintetemet ráfűggesztve figyeltem hát, ahogy félig ülve nekitámaszkodik a legelső padnak, s miután egy röpke oldalpillantással észreveszi, hogy a padban ülő fiú gondolatai valahol messzi kalandozhatnak, magyarázat közben egyik kezével, anélkül, hogy odapillantana, szelíden s váratlanul megcsippenti a fiú fülét: „Ne aludj, hé! Vele álmodsz!” Ebből, gondolom, világosan kiténik, hogy akkoriban a matektanárok sem voltak egészen járatlanok a költészetben. Legalábbis Arany Jánoséban. Hogy a tananyag mi volt, azt persze ma már meg nem mondánám, ha satuba fognának sem. Bede Géza tanár úr arcjátéka és vonásai viszont úgy megrögződtek bennem, hogy például oroszóra alatt vagy odahaza a konyhaasztalnál könyökölve már emlékezetből is élethűen le tudtam rajzolni. (Többszöri próbálkozás révén talán ma is sikerülne – ha másképp nem, hát szavakkal.) Hetedikben már fizikát is tanultunk. Úgy emlékszem, Hamza József tartotta ezeket az órákat. (De ha mégsem ő, akkor hogyan is lehetett? Talán úgy, hogy a számtant hetedikben ő, és csak nyolcadikban Bede Géza? Az egészen biztos, hogy Hamza is tanított bennünket, de a nyolcadik osztály végén készült csoportfényképen – amit hetek óta hasztalan keresgélek, hogy a pusztá emlékezetnél szilárdabb fogódzóhoz juszak általa – kettejük közül csak Bede látható.) Hamza tanár úr, akárcsak Bede Géza, ötvenes évei közepe táján járhatott akkortájt, s úgyszintén az Eötvös utcai iskolából került a Péterfiára. Zömök, alacsony termetű, kerek fejű, széles arcú, markáns, karvalyorrú férfiú volt, vezetőkéne s vonásai a család török – vagy ami majdnem mindegy: kun – eredetére vallottak. Zárkózottabb, s főleg szigorúbb természete miatt tőle jobban tartott a diákság léhábbik fele is, órái alatt ezért többnyire józan, de kissé feszült csend honolt az osztályban. Egyéb, említésre méltó dolog azonban nem rögződött meg róla. Az sem könnyíti meg a csaknem hatvan esztendővel későbbi emlékezést, hogy év közben is jött vagy ment egy-egy tanár, s elsuhanó jelenlétük egy-két pillanatra ha elfedte is a látómezőt, de úgyszólván nyomot sem igen hagyott nyugtalan kamaszelménk ide-oda kalandozó radarerőjén. Máig nem tudom például előbányászni a mélyből, hogy Félegyházi László után ki tanít-

hatta nekünk a rajzot. Talán azért süllyedt el annyira, mert sokat rajzoltam bár, sőt egyre jobban, de a magam rajzaival és ábrándjaival voltam elfoglalva? Meglehet. Az viszont egészen biztos, hogy a két évvel korábbi rovó kárptólásaként hivatalos dicséretben is részesültem egy rajzomért: a megyei (vagy a városi?) békebizottság – az bizony: ilyen is „működött” ám abban az időben! – pályázatára beküldött munkám elismeréseként kaptam. Nyomokban sem emlékszem már rá, mit ábrázolhatott az a rajz, ám a békebizottság nagyon megköszönte egy levélben s lelkesen biztatott, hogy továbbra is támogassam a béke ügyét. Szavamra: nem rajtam múlt, hogy a világ e hosszan tartó békekorszaka azóta is olyannyira teli volt s teli van gyilkosnál gyilkosabb háborúkkal. Hogy a felsőbb – vagy annak tekintett – hatalmasságok elismerő szava mennyit számít az egyes ember (személyemben akkor még csak *emberke*) sorsának ilyen vagy olyan alakulásában, arra hadd legyen ez a példa: félévi közepes rajz osztályzatom tanév végére valamiképp jelessé alakult. Pedig júniusban sem tudtam én jobban rajzolni, mint – mondjuk – januárban. Persze: rosszabbul sem. Emlékeztémasztékul szemügyre vévén hetedikes bizonyítványomat, a példás magatartáson kívül öt jeles, három jó és ugyancsak három kitűnő osztályzatot találok benne: az egyiket magyarból – ez rendben van; a másikat énekből – ezt énekkari „tevékenységemnek” köszönhettem. De hogy oroszból mivel érdemeltem ki a kitűnőt, az máig megoldhatatlan rejtély számomra. Ha már az ének meg az orosz szóba került: emlékezetem szerint épp hetedikbe jártunk akkor is, amikor felsőbb utasításra meg kellett tanulnunk – mégpedig oroszul! – a szovjet himnuszt. Nem minékünk, hetedikeseknek: az iskola minden tanulójának. A feladat közeli határidőre kitűzött teljesítése, gondolom, nem csekély fejfájást okozhatott iskolánk vezetésének; legfőképp talán azért, mert énektanárunk nem tudott oroszul, s különben sem igen telt volna ki belőle a kíváncsi szerinti kurta idő alatt. Végül azonban sikerült megoldást találni: osztálytársunkat, Szabó Lacit bízták meg, hogy járja végig az osztályokat, írja fel a táblára latin betűkkel a himnusz orosz szövegét, majd hangszeres kísérettel előénekelve tanítsa be mindenütt, ahogy kell. Hogy miért éppen ő kapta e megbízatást? Nos: Laci fülében az orosz nyelv nem csengett annyira idegenül, mint a többiekében. Családjukat – református lelkész édesapját, édesanyját, őt magát meg az öccsét – az ún. csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében az előző esztendő során telepítették át Pozsonyból Magyarországra („fejenként ötvenkilós csomag, huszonnégy órás határidő”), s a szlovák nyelv ismerete megkönnyítette számára az oroszral való ismerkedést. Ezenfelül zeneileg is pallérozottabb volt legtöbbszörénél (erre még visszatérek). Járt a hát sorra az osztályokat egy szál mandolinnal a nyakában, a szöveget, miután felvéste a fekete táblára, egyszer-kétszer fennhangon felolvasta, majd a hangszer húrjaiba csapva rázendített: „Szajúz nyerusimüj reszpublik szvobodnih szplatyilá navjéki vjelikája Rusz!” Minthogy ilyenkor csendes megfigyelőként tanár is tartózkodott az osztályban – többnyire épp az, akinek történetesen az órájából kellett lecsípni a himnusztanulásra szánt perceket – , tudásunk ilyenmő gyarapításának elmismásolása (Kiss Károly igazgató úr népetimológiai színezetű kifejezésével: *szabottállása*) szóba sem jöhetett. Kétszeri-háromszori visszatérés után („Jön mán megint Szabó Laci szajúzolni!”) úgy fújta mindenki a *szövetségbe forrt szabad köztársaságok* állami himnusztát, akár egy *zengedező mennyei kar*. (Laci egyébként ekkor

már a debreceni Zenede növendéke volt – ha jól emlékszem, zongora tanszakon – s céltudatosan készült jövődi pályájára. Tanulmányait később karmesterként fejezte be. Feleségemmel együtt ott ültünk zeneakadémiai diplomahangversenyén: Beethoven V. szimfóniáját vezényelte energikusan, nagy lendülettel. Debrecenben indult dirigensi pályafutása, a MÁV Filharmonikusoknál, ill. a Csokonai Színházban, a legendás Rubányi Vili bácsi idején. Legutóbbi találkozásunkra is a színészklub kávézójában került sor, a színházzal átellenben, a Kossuth meg a Batthyány utca sarkán. Kettőnkön kívül jelen volt még három pályakezdő színész: Béres Ilona, Haumann Péter, valamint Sinkó László. Hát, nem épp tegnap történt. Inkább egy kicsit előtte.) Így telt-múlt az idő: hétköznapiakon csiga- vagy legfeljebb teknősbéka-tempóban, hétvégeken fecskeröptűen (már csak amiatt is, mert a hétvége akkor még nem péntek, hanem szombat délután kezdődött). Megjött, majd fenyő- meg gyertyaillatot lengető, kivilágított állomásként elmaradt mögöttünk a karácsony meg az újév a szénfüstszagú téli szünettel együtt, aztán ugyanígy a húsvét, közben az én udvarvégi öreg fűzfám barkahullató vesszői zölden kilevelesedtek, s mire teljesen zöldbe borult a világ elfogadhatóbbik fele, lassan a nyári vakáció is elkezdődött. Ebből egy hetet a víz-élményeim során korábban már említett mezőgazdasági kisegítő közmunkára kellett fordítanunk a Hortobágyon. (Aminek egyetlen emlékezetes hozadéka az volt, hogy úszhattunk s fürödhettünk egy rövidet a kilenclyukú híd szomszédságában, de különben se csikóst, se gulyást nem láttunk a környéken, néhány tikkadtan delelő marhát is csak messziről; ráadásul – hasztalan koslattunk fél éjszaka a szálláshelyük körül – a közelünkben elrekesztett lányokkal sem sikerült a sötétség forró leple alatt eljátszanunk a hun–magyar mondák Meotisz nádasai közt lezajlott sorsfordító fejezetét.) A kelletténél mindig – már akkortájt is – gyorsabban lepergő nyári hetek-hónapok egyébként nagyjából hasonlóképp teltek, mint máskor: belenyújtózhattam az átmenetileg megnövekedett szabadság valóságos és elképzelt tereibe, s bár a Szüleim okkal elvárták tőlem, hogy valamivel többet mozdítsak előre a ház körül meg a kertben, mint tanév közben, de a rám bízott tennivalókba ekkor sem kellett beleszakadnom. Olykori apró-cseprő besegítéseken felül többnyire a kert adott némi elfoglaltságot: felásózni, majd elgereblyézni a felszedett korai saláta után megüresedett ágyást, kigyomlálni egy másikat, spenótot, sóskát, zöldborsót szedni az ebédhez, megöntözni a szépen növekvő-gyapardó paradicsom- meg paprikatöveket. Gyomlálni nem szerettem: túlságosan türelmetlen voltam ehhez az aprólékos, kucorgó munkához. Ugyanilyen okból húzódoztam a sűrűn kelt sárgarépa- meg petrezselyemsorok kötelező ritkításától is. Megcsinálni ugyan megcsináltam, ha muszáj volt, de alig győztem kivárni, hogy kiérjek egy-egy ágyás végére. Az öntözésben viszont kedvet leltem, főleg attól fogva, hogy Apám, miután meggyőződött róla, hogy a kútostor végire bilincselte – *kankaréholt* – jókora faveder már nem ránthat le a mélybe, előbb csak egyszer-egyszer, majd napi rendszerességgel a papok gémeskútjából való vízmerítést is rám merete bízni. Mivel a kútgem túlsó végén odadrótozott téglákkal is kipótolt hatalmas kolonc szolgált a teli veder tömegének ellensúlyozására, a vedret üresen lenyomni a kútba még nehezebb volt, mint megmerítve felhúzni. Egyszóval oda-vissza alaposan megdolgoztatott. De valószínűleg épp ezért vállaltam szívesen: éreztem, hogy minden izmom megfeszül, működésbe lép s

óráról órára erősödik. A meregetéshez képest szinte pihenésnek számított szaporán lépkedni a két teli locsolókannával a mi veteményeskertünkig, s kiváltképp az üressel visszafelé. A nyári fogyasztásra szánt mennyiségnél mindig több termett abban a kiskertben, maradt eltennivaló télire is bőven: Anyám lekvárral, befőttel, savanyúsággal teli üvegek tucatjait rakta be a kis kamra polcaira. Amit sem eltenni, sem elfogyasztani nem győztünk, abból még eladásra is jutott. Egy-egy kosár érett paradicsommal meg a sárgaréz tányéros billegő mérleggel magam is ki-kiültem a kapu elé egy kisszékre: kilónként-fél kilónként egy fél délután sikerült túladnom rajta. De ha jó alkalmat fogtam ki, például ha valami rendezvény volt a Nagyerdőn, egy óráig sem kellett ott üldögelnem; a DVSC győztes meccseiről hazaszállingózó szurkolók akár darabonként is szétkapkodták. (Hát nem különös? Akkor még a sörön kívül egyébvel is szerették kúrálni a kiáltozástól kiszáradt torkokat.) A bevétel tíz százaléka volt a jutalékom. Ezt lassacskán összegyűjtöttem, s rendszerint könyvet vagy valamilyen rajesztközt vásároltam rajta. A testi gyarapodáson túl így egyéb hasznát is láttam a kerti munkának. Ezenfelül bőven maradt időm a magam kedvteléseire is. Olvashattam, rajzolhattam, amennyit akartam, de a Nagyerdő közeli és távolabbi zugait-rejtekeit is gyakran be-bejártam hol egymagam, hol pedig Pataki Tibi barátommal. Igen szerettem ezt az erdőt, csak egyre inkább kevésnek meg kicsinek tűnt a szememben: meg-meglődülő képzeletem a gyérülő öreg tölgyek, a vadkomló-sátrás cserjék s a telepített feketefenyő-parcellák közül lépten-nyomon trópusi dzsungel meg végeláthatatlan északi fenyvesek világába repített, ahol a nálunk honos őzek, fécánokon, rókák s mezei nyulakon kívül talán még a tigrist, a farkast, a medvét meg a többi, csak a *nagy Brehm* testes köteiből ismert négy lábán járó meg szárnyon szálló vadat is nyugodtan megfigyelhetném. Földrészek közti utazások helyett be kellett érnem a nagyerdei csatangolások óráival, fél napjaival, én azonban egy tarka fakopáncs, egy rikoltó szavú szajkó vagy egy tölgyfaág tövében bóbiskoló erdei fülesbagoly látványába is bele tudtam feledkezni, s boldog büszkeség töltött el, amidőn egyszer egy erdei nyiladék árnyékos felén legelésző őzbakot szél ellenében óvakodva alig tízlépésnyire megközelíthettem. Ritkán megejtett utazásaim általában rokonlátogatás keretében történtek, csak úgy az utazás kedvéért – na, lássunk világot, nézzünk már körül itt meg itt! – eleinte soha. Ahová leggyakrabban el-eljártunk: Alsójózsa olyan közel volt Debrecenhez (ma már oda is tartozik), hogy másfél-két óra alatt még gyerek-lábbal is ki lehetett gyalogolni Nyulas érintésével az erdő alatt. Emlékszem: nem töltöttem még be ötödik esztendőmet, amikor Anyám kíséretében először tettem meg ezt a kb. 8 kilométernyi utat. Az igaz, hogy jócskán túlléptünk az említett két óra menetidő keretein, s kár volna tagadni, hogy a józsai szőlőskertekhez közeli szakaszon már egy kissé nehezemre esett a laza, süppeteg, mély homokban lábolni, s emiatt nyafogni sem átalottam, de végül Anyám kitartó biztatására túljutottam ezen az akadályon is. Egy-egy ilyen józsai látogatást csak akkor tekintettem utazásnak, ha nem gyalogszerrel, hanem vonaton jártuk meg a Debrecen-Vásártér – a kisállomás – meg a józsai megálló közti, alig két futamatnyi távolságot: számomra ugyanis az utazás fogalma sokáig a fehér párafelhőket prüszkölő, csipős fekete szénfüstöt eregető, rettentő nagyokat füttentő fekete gőzmozdonyhoz meg a nyomában kattogó, induláskor nagyot ránduló, megálláskor csörrenve összekoc-

canó vonatszerelvényhez kapcsolódott. (Na jó: gondolatban idesoroltam a hajót meg a repülőt is, ám ezekről akkor még semmilyen valóságos élményt nem sikerült szereznem.) Úgy vélekedtem, hogy aki gyalogosan rakosgatja felváltva előre a lábát, ha úton, ha útfélen, ha erdőn-mezőn vagy hegyen-völgyön, az nem *utazik*, csak *jár*. Időbe telt, mire olvasmányaim jóvoltából végképp tudatosult bennem: bizony a híres, nagy utazók közül jó néhányan – gondoljunk csak Kőrösi Csoma Sándorra, Vámbéry Árminra, az Északi meg a Déli Sarkvidék kutatóira – hosszú útjaik jelentős részét gyalog járták végig. (Petőfit valamiképp ki ne felejtjük ebből a sorból!) Nos: 1950 nyarán egy saját fogalmaim szerinti váratlan utazásban lett részem, mégpedig nem vonattal, nem gyalog, még csak nem is valami tengeri vagy folyami hajó fedélzetén, hanem egy valódi motoros gépjármű rakterén. Különbösen az egésznek a politika működött a háttérben, a napi politika, ami egyre inkább átjárta, keresztül-kasul teliszótte nem csupán a közélet összes zegét-zugát, de – ha tetszett az érintetteknek, ha nem – az emberek mindennapjait is. A párt és a kormány (e kettőt akár egynek is tekinthetjük) időről időre különféle kampányfeladatokat tűzött ki a dolgozók tömegei elé. E feladatok eléggé változatosak voltak: a szocialista tervgazdálkodás központilag megszabott és kidolgozott céljainak teljesítésétől – sőt túlteljesítésétől – s a békeharc töretlen folytatásától a mezőgazdaság szovjet minta szerinti gyökeres átszervezésén meg a szegényparasztokat kiszípolozó kulákok elleni könyörtelen küzdelmen át az állami többletadó szerepét betöltő s önkéntes alapon meghirdetett, ám kötelezően előírt békekölcsönjegyzésig. Tisztában volt azzal is a hatalom, hogy a parancsszó nem elegendő önmagában, szükség van a rábeszélésre is. A tömegkommunikáció akkori eszközeit: az egyaránt állami kézben működő írott sajtót és rádiót azonban nem találta eléggé hatékonynak – már csupán amiatt sem, mivel részint a közlekedési hálózat tökéletlensége, részint a villamosítás hiánya miatt a kis falvakban s a kiterjedt alföldi tanyavilágban élők többségéhez sem az egyik, sem a másik nem jutott el a kívánt rendszerességgel – , így hát egyéb módszerhez kellett folyamodni. A módszer közvetlenebb – hogy úgy mondjam: direkter – volt, mint az újság meg a rádió, ráadásul rögtöni visszajelzéseknek is birtokába lehetett jutni általa: városban lakó üzemi munkásokból, állami meg tanácsai intézmények alkalmazottaiból falujáró brigádokat toboroztak, pár hetes, esetleg pár napos „fejtágító” szemináriumokon (sürgős esetben: hirtelen összerántott röpgyűléseken) sebtiben ellátták őket a szükséges ideológiai fegyverzettel – s aztán rajta: irány a falu! Valamelyik vállalkozó kedvű zenész s egy rutinos szövegíró még indulót is szerzett számukra. Íme a *Falujáró induló* (aki még emlékszik rá rajtam kívül, akár dúdolhatja is velem együtt):

*Száll a nóta, felkapják a szelek,
felkapja a szelek szárnya,
megy már, megy már, megy már a faluba
falujárók karavánja!
Munkánknak énekét
harsogja fűrész és zúgja gép!
Épít, szépít a mi dolgos kezünk,
új életre ébred már e nép!*

Hát egy ilyen falujáró brigádba szervezték (pontosabban: parancsolták) Apámat is a városi tanács alkalmazásában álló mintegy tucatnyi kollégájával együtt. Mivel ritkán adódott lehetőségem (igazából: szinte soha) Debrecentől távolabbi kirándulásokra, Apám elintézte valamelyik fejessel, hogy velük tarthassak. Nem került túl sok rábeszélésbe a dolog. Jókora reggel a Városháza mögött, a politikai időváltozások során több ízben is átkeresztelt (akkor épp) Tótfalusi téren (régente: Répa piac, később Új piac, majd Hagyma tér, de az én kisgyerekkoromban már Dégenfeld tér, manapság pedig Dósa nádor tér) már ott állt készenlétben egy öreg Csepel teherautó. Nyitott platóján két szál hosszanti irányban elhelyezett ütött-kopott deszkalóca szolgálta az utazók kényelmét. Rögzítésük a fenn ülők testsúlya által történt, iparkodtunk hát mihamar eleget tenni a biztonságos utazás illetén követelményeinek. A háború után közigazgatásilag Hajdú megyéhez csatolt csonka Bihar délkeleti szegletét tűzték ki illetékesek az akció céljául, így a kurblival beindított muzeális jármű nagy zajjal-zörgéssel, hátulján fertelmes dizelolajfüstöt eregetve csakhamar rákanyarodott a Nagyhídon túl kezdődő s enyhe kanyar után egyenest délnek tartó Mikepércsi útra. Bal felől a Kerekes telep, jobb felől a Boldogfalvi kert, majd az Epreskert mentén haladva egykettőre el is hagytuk a város határát, s alig telt bele tíz perc, már Mikepércs mellett is elrobogtunk. Sáránd nyomban utána következett, kicsit később egy nagyobb falu: Derecske (ma már város), annak szinte a tövében Tépe, újabb bő negyedóra múlva pedig a maradék bihari részek legnagyobb települése (korábban átmenetileg még székhelye is), Berettyóújfalú főutcáján poroztunk végig. „Na, ez itt már Bihar – gondoltam magamban –, még ha csak az innenső széle is.” Az a falu-nevű városka, főleg akkori, háború utáni állapotát tekintve, nemigen emlékeztetett ugyan megyeszékhelyi mivoltára (különben is tudtam, hogy Várad az igazi székhelye Biharországnak), engem azonban enyhe izgalom fogott el mégis, mintha egy másik tartományba érkeztem volna. Izgalmamban kis híján elmulasztottam, hogy a Berettyó-hídon átrobogva legalább egy futó pillantást vessek a csendesen kanyargó folyócskára. Mire megállapítottam, hogy olyanféle, akár a Hortobágy, csak a partja zöldebb, már Berettyószentmártonból is kifelé haladtunk, mégpedig az eddiginél még keskenyebb s főleg rázósabb úton. Itt már buzgón forgattam s nyújtogattam a nyakamat kelet felé: vajon látszanak-e a bihari hegyek? Bizony nem látszott azokból egy rögnyi sem. Körös-körül ritkás tanyákkal-facsoportokkal pettyegetett, faszorok szabdalta síkság nyújtózott egészen az ég aljáig, akár egy színes, de szakadozott abrosszal letakart kerek asztal. Ezen az óriási asztalon haladt velünk rázkódva, duruzsolva a teherautó továbbra is egyenest déli irányba. Keskeny vízfolyások keresztelték az utunkat, ezeknek a nevét nem csak én nem tudtam, de a felnőttek sem. (Most, hogy ezt írom, egy régi megyetérképről sikerült leolvasnom: egyik – még Mezősas előtt – az Ölyves-ér, nyomban utána a másik a Kutas-ér, a harmadik pedig a Csente-ér; ám rajtuk kívül volt még vagy négy, ezek a térképen is névtelenül kanyarognak.) Mezősas után Körmösdpusztára nem kanyarodott be az út, csak elhaladt mellette, mindössze néhány házat lehetett látni belőle jobb felől. Körösszegapátiban viszont vetett egy jókora kanyart délnyugat felé, mielőtt elhagyta volna a falu utolsó házeit. No, itt egy kis galiba történt. A poros utcán kószáló-kapirgáló baromfiaknak kevés tapasztalata

lehetett a gépjárműforgalom veszedelmeiről, mert amikor a kanyart elhagyván egyenesbe fordultunk, s a sofőr egy kis többletgázzal nagyobb sebességre biztatta volna az autót, egy nagy fehér tyúknak épp akkor jutott a tyúkeszébe, hogy átvágjon előtte a túloldalra. Persze, hogy nem sikerült: a falujáró mozgalom egyik névtelen áldozataként ott maradt mögöttünk az út közepén. Aztán csak annyit láttunk, hogy egy öregasszony – bizonyára a gazdája lehetett – odasiet hozzá az egyik közeli kapuból, felkapja, majd az elgázolt tyúkot fél kézzel magához szorítva, a másikkal bőszen hadonászva, átkozódva szaladvást megindul a teherautó nyomában. Volt, igen, volt, nem is egy, aki csúfondárosan kacagott rajta. Nekem nem támadt nevetgetésem: néztem csak szó nélkül a fekete ruhás alakot, ahogy ő maga fekete foltta, a kezében tartott élettelen jószág fehér foltta zsugorodik távolodóban, s talán valamelyest haloványabban, de hasonló szégyent éreztem, mint annak idején a megostorozott szolgálgyerek, majd a sárga csillaggal megjelölt család láttán. De nem sok időm maradt a védtelenek sorsa feletti töprengésre, mert egy kurta iramodással már el is érkeztünk a falujáró expedíció előre kitűzött céljái: Körösszakálra. – Ez a mesebeli nevű kis falucska a megye legszélén fekszik, már-már a magyar–román határon; lakosai közt is voltak és vannak román nemzetiségűek. Vízjárta helyre települt valaha: a községtől délre a töltések közé szorított Sebes-Körös iparkodik nyugat felé, hogy mielőtt a Tiszát elérné, találkozzék testvéreivel, ám benn a falu közepén is keresztülkanyarog egy keskeny erecske, aminek sem akkor nem tudtam meg a nevét, sem most, a térképet böngészve nem derül ki, minek hívják. Fogalmam sincs róla, milyen országos fontosságú kérdés felől kívánta meggyőzni a jámbor falusiakat a városból jött, botcsinálta agitátorok díszes – ám ideérkeztükkor inkább csak poros – csapata. Talán a közös gazdálkodás előnyeiről? Vagy a beszolgáltatási kötelezettség teljesítésének fontosságáról? Esetleg a nemzetközi békeharc fényes sikereiről? Hogy őszinte legyek, engem akkor ez egy szikrányira sem érdekelt, sőt mivel folyton csak efféle lehetett olvasni az újságban s hallani a rádióban meg mindenütt, mérhetetlenül untam az egészet. Futólag bekukkantottam ugyan a községházára (vagy mégis inkább az iskolába?), ahová az embereket előzőleg összedobolták. A teherautóval érkezettek közül néhányan a terem egyik végiben elhelyezett asztalnál ültek s figyelmes felsőbbiséggel hallgatták azt a köpcös, kalapos, fehér inges helybéli parasztembert, aki széles mozdulatokkal, nekihevíülve magyarázott nekik valamiről. Apámat nem láttam az asztal mellett ülők között, némi nézelődés után akadtam rá: ott állt szorosan a falnál, hátratett kézzel, hallgatagon, s szemlátómást szerette volna hozzászólás nélkül megúszni a kiküldetést. Ha jól emlékszem, ez a ki nem mondott kívánsága gond nélkül teljesült: akadtak a brigádnak beszédre kaphatóbb tagjai. Többen is. Azt a bő másfél-két órát, ameddig ez a – minek is nevezzem? mondjuk: – falugyűlés eltartott, én fegyelmezett unatkozással töltöttem. Kinn bóklásztam a községháza közelében, de említésre méltó látni-valót – néhány tyúkon, nyelvét lógató kutyán s egy-két libán kívül, amelyek szórványos, ötletszerű, ámbár előre kigondoltnak tetsző fröccsentésekkel jelezték ottjártuk nyomát a keményre kitaposott gyalogjárón – nem volt alkalmam megfigyelni. Határ közeli helyzetem tudatában ismét fürkészni kezdtem a keleti horizont peremét: hátha mégis megmutatkoznának azok a látni vágyott bihari

hegyek. Valami kéesszürke vonulat elő is tűnt az égboltozat alsó szegélyén. Hasztalan meresztettem azonban a szememet, kellő bizonyosságot nem bírtam szerezni róla: valóban a távoli hegyeket látom-e arrafelé, vagy csupán a messzi-séget megülő, kiterjedt felhőtakaró csalóka káprázata kacérkodik tekintetemmel. Amikor a népgyűlés végeztével ismét elhelyezkedtünk a deszkalócákkal társas gépkocsivá rögtönzött vénséges teherautó platóján, sofőrünk bejelentette: visszafelé Berettyóújfaluig másik útra térünk, nem arra, amelyiken jöttünk. „Hátha az nem lesz olyan rázós” – mondta. Szó, ami szó: főleg a vége felé idáig eléggé zötyögős volt, igencsak lerázta bennünk az útravalóként elhozott zsíros kenyeret. Bennem azért megszólalt a gyanakvás hangja is: biztosan azért választ másik utat, mert nem akar újra összeakadni az elgázolt fehér tyúk gazdájával. Gyanúm igazolásaként az a rövid szakasz, amíg Magyarhomorogon át eljutottunk Komádiba, legalább annyira rázott, ha nem jobban, mint az idáig tartó. Komáditól Furtáig sem volt sokkal különb. Tovább Újfaluig, s onnét hazáig azonban már egyszer sem harapta el a nyelvét senki. (Még azok sem, akiknek a körösszakáli nyilvánosság előtt kimondott szavaiért ez talán ki is járt volna.) Hát így ment végbe addigi életem második leghosszabb utazása. (Körösszakálon egyébként azóta sem jártam, így kötve hiszem, hogy csaknem hat évtized változásai után ráismernék rövidke otlétem hajdani helyszínére.)

A politikai széljárás szigorodása a kommunista párt (eufémisztikus nevén: Magyar Dolgozók Pártja) előző évi totális hatalomátvétele óta egyébként napról napra nyomasztóbbá vált. Az országos nyilvánosságot kapott nagy kirakatpereken kívül (Grósz-per, Mindszenti-per, Rajk-per, még korábban a Vezér Ferenc pálos szerzetes, valamint a pócspetri plébános elleni, súlyos ítéletekkel végződő bírósági procedúrák) emberek százai-ezrei kerültek a hatóság kezére, s hogy akár éveken át vasrács vagy szögesdrót mögött maradjanak, ahhoz többnyire az sem kellett, hogy valóban elkövessenek valami törvénybe ütközőt: elegendő volt a gyanú, vagy akár egy névtelen feljelentés. Az ítéletek nem csekély része koholt vádak alapján született, ám ha semmiféle bűntényt nem sikerült a vádlott fejére olvasni, úgy bírósági ítélet nélkül is benntarthatták. Törvény írta elő ugyan a fogva tartás időtartamának megszabott keretek közé szorítását, ám ezeket a kereteket gyakorlatilag tetszés szerint tágíthatták; esetenként újbóli őrizetbevétellel, sokszor pedig annak határozatlan időre szóló meghosszabbításával.

Egy szép nyári napon a Kathó család épp az ebédje utóját fogyasztotta, amikor kívülről valaki váratlanul megzörgette az utcára néző ablakot: „Jöjjön ki, Jenő bácsi!” Jenő bácsi odalépett az ablakhoz. Ismeretlen fiatalember állt kinn a járdán. „Engem keres?” – „Magát. Jöjjön már ki egy percre!” Jenő bácsi megtörülte a száját, majd szó nélkül leballagott a lakásból az udvarra, s az udvarról a fedett kapualjon át ki az utcára. Benn az asztalnál ülő családja egy perc múltán csak annyit hallott, hogy csapódik egy kocsiajtó, de mire észbe kapván kínéztek volna utána, már sehol senki. Hetek múlva, hosszas és kínos utánajárással sikerült nagy nehezen kideríteniük, hogy Jenő bácsit elvitték a kistarcsai internálótáborba. Ebből megvilágosodott, hogy nem sikerült semmilyen vádat koholni ellene. Csoda is lett volna: csendes természetű, csak a munkájának meg a családjának élő, szelíd ember volt. Hétköznapijait Berettyóújfaluban töltötte, ahol tanított,

csak hétvégeken meg az iskolai szünet alatt tartózkodott odahaza, a tanításon felüli szabadidejében pedig méhészkedéssel foglalkozott, távol állt tőle a politizálás. Valami jóakarója jelenthette fel, s mint bebizonyosodott: teljesen alaptalanul. Ez persze nem sokat javított a helyzetén: elegendő volt csupán gyanúba keverednie. Egy idő múlva Kistarcsán sem talált rá a családja. Sokáig nem tudtak róla semmit. Később kiderült: Recskre szállították: a törvény betűi szerint el nem ítélhető haláltáborába.

Efféle eseményekkel is tarkítva eltelt – mint mindig: hamar – a nyári szünet. Az új tanév újabb változásokat hozott számunkra. Fizika – azaz természettan – helyett például szeptembertől fogva már kémia – vagyis vegytan – szerepelt az órarendünkben. Ezt a tantárgyat Szentmiklósi József oktatta: testes, termetes, magasra kopaszodott homlokú, szigorú férfiú. Osztálytársunk, a kerek fejű, kerek képű, mulatságosan pisze orrú Szilágyi Sanyi végre a számára legotthonosabb közegben találhatta magát ezeken az órákon. Mindennél jobban érdekelte a kémia, odahaza már jó ideje egy kis házi labort rendezett be magának, bújtatta a szakkönyveket, kísérletezett, s e kísérletek némelyikével – főleg, ha az szép színes füsttel vagy feltűnő hanghatással járt – nem egyszer sikerült bennünket is elkápráztatnia. Egyszóval: készült eljövendő pályájára. Egyéb irányú vonzalmaim miatt engem nem kötött le annyira a kémia tudománya, főleg annak bemagolandó elméleti része, így hát kívül rekedtem Szentmiklósi tanár úr kedveltjeinek szűk körén. Vegyészeti iránti mérsékelt érdeklődésemet félévkor meg év végén is közepes osztályzattal honorálta. Ez a tanév különben sem tartozik iskolai pályafutásom kiemelkedő csúcspontjai közé. Feltehetően a nemrég lezajlott családi válság s annak utórezgése miatt meg a serdülőkor belső viharai vezettek odáig, hogy mire a nyolcadik osztályt elkezdtem, korábbi becsvágyam zuhanásszerűen megcsappant a kötelező tanulnivalók iránt. Nem mondhatni, hogy a legjobbkor. Általános iskolai tanulmányaink utolsó évéhez érkezvén el kellett döntenünk: hogyan s merre tovább. Szüleim szándéka eleve az volt, hogy gimnáziumba küldjenek. Magam sem berzenkedtem ez ellen. Alig-alig körvonalazódtak még elképzeléseim a jövőmre nézvést, ám azt természetesen vettem, hogy jó ideig még tanulnom kell, ha egyáltalán el akarok jutni bárhová is. Akkor sem tudtam, most sem tudok számot adni róla, pontosan mi okozhatta azt a szűk egy esztendeig tartó meredek hullámvölgyet (amiből nagyrészt az örök gondviselést megtestesítő néhány ember jóvoltából, némiképp pedig a magam erejéből, ha nem sikerül idejében kijutnom-kikecmeregnem, életem billegő bárkája bizony egészen másfelé terelődhetett volna): a gyermekkorból való kilábalás fenéig felzavart vizei? Elemi erejű elvágyódásom a szűkítő, szűrítő falak közül? A tiltakozás, az ellenszegülés szelleme? A lázadásé? Véletlenné tetsző körülmények is belejátszhatnak az ilyesmibe. Orosztanárnunk, a nótakedvelő, kedélyes Kiss Ernő az évtől másutt kereste boldogulását (vagy egyszerűen csak áthelyezték), helyette egy új tanárnő vett a keze alá bennünket. (Hetek óta töröm a fejem rajta, hogyan is hívták, de nem tudom felidézni a nevét.) Ez a harmincon már jócskán túli, de a negyvenen talán még inneni asszony tisztességes orosz nyelvtudással rendelkezett, s komolyan vette, hogy a követelményeknek megfelelő tudást kell(ene) plántálnia a mi agyunkba is. Lett volna hely bőven a plántálásra, hisz az orosz

nyelvre szánt ágyások nagy része üresen, sőt megműveletlenül foglalta a helyet elménk legmélyén már több mint két esztendeje. A baj abból adódott, hogy nem találtuk meg a közös hangot egymással. Hiába iparkodott követelményeket állítani elénk, próbálkozásaival a mi néma – sőt olykor nem is néma – ellenállásunk miatt többnyire kudarcot vallott. Ez alól csak néhány született eminens tanuló volt a kivétel: olyanok, akik tanári utasításra bármit, de azzal egyidejűleg bárminek az ellenkezőjét is hajlandók voltak megtanulni. Igen valószínű, hogy így együttesen a kissé nehezen kezelhető sorába tartozhattunk, ám az sem zárható ki teljességgel, hogy esetünkben talán inkább az ő nevelői eszközei bizonyultak alkalmatlannak, következésképp hatástalannak. Sajnos az egymás iránti rokonszenv is már találkozásunk első pillanatától fogva hagyott némi kívánnivalót maga után, s ez óráról órára úgyszintén nem kevés akadályt gördített az előrehaladás útjába. Eme belső akadályok sorába tartozott azonban az is, hogy az orosz nyelv-tanulás kötelező volta – mondhatni: a tanár személyétől függetlenül – már eleve az ellenállás szellemét ébresztette föl legtöbbszörünkben. Hogy is ne! Nem elég, hogy felszabadítóként megszállva tartanak, jóvátétel címén elviszik a javainkat, de még a nyelvüket meg a kacifántos írásukat is ránk akarják erőltetni! Kell a fenének! A többség persze csak magában morgolódott, legfeljebb a tanulnivalók következetes elhanyagolásával fejtett ki passzív ellenállást a kötelező orosz szemben. Kétfajta kivétel volt ez alól: egyik a jó családbeli, jól nevelt s mindenkor kötelességtudó jeles vagy kítűnő tanulóké, akik akadálytalan előrehaladásuk érdekében, valamint a felsőbb hatalmakkal való fölösleges összeütközések elkerülése végett, ritkaságképpen merő tudásszomjból, ám többnyire csupán a velük született vagy beléjük plántált becsvágytól sarkallva készek voltak már kezdetben az orosz nyelv rejtelmeibe is belerágni magukat. A kivételek másik csoportjába azok tartoztak, akikből már életük eme szakaszában kiütközött a lázadó, sőt lázító hajlam. Június eleje táján, s egyben általános iskolai tanulmányainknak a vége felé jártunk már, amidőn egy szép nap reggelén mindhárom végzős osztályban kihirdette az iskola vezetősége: tekintettel a tankönyvellátás országos nehézségeire, orosz tankönyveinket – a korábbi szokástól eltérően – ezúttal ne vigyük haza a tanév végén, hanem adjuk be, hogy jövőre az utánunk következők is tanulhassanak belőle. „Utolsó óra kezdetén rakjátok ki mind a pad szélire, a hátulsó padban ülő meg szedje össze és vigye ki a katedrára” – hangzott az utasítás. Alig titkolt zúgolódás követte a hirdető személy szavait: „Még hogy adjuk be! Iszen kifizettük év elején, akkor hát a miénk! Hogy mások is tanulhassanak belőle? Mi az, hogy mások is? Mi se tanultunk ebből egy cseppet se! Ugyan már!” Félhangos megjegyzések, gúnyos kamaszvihogás itt-ott felcsapó hangjai jelezték: az elvetni szánt mag igencsak köves talajra, tövises bokrok közé hullott. Az utolsó óra előtti szünetről beszállingózáván alig ülünk le, az osztály józanabbjai közül valaki – talán Kálnoki Kiss Sanyi? – a reggeli utasításra emlékeztetve megszólal: „Fiúk, szedjék össze az oroszkönyveket!” *Zúg, morog mindenki:* „Azt osztán nem!” „Nem adjuk be!” „De nem ám!” „Akkor hát mi legyen?” Egyszerre pattanunk fel az ablak felőli padsorból, Szűcs Laci meg én: „Ez ni!” – azzal előbb a számfülesre gyűrögetett könyvet, majd a még annál is megviseltebb állapotban leledző, telefirkált munkafüzetet lapjaira szaggatva szerteszét szórjuk. Egy töre-

dék pillanatnyi dermedt csönd után kitör az általános lázadás: „Ruszkikönyvek, szemétre!” Lelkes visongás, kiáltozás közepette ragadja elő ki-ki a maga orosz-könyvét meg munkafüzetét, s az olajjal beeresztett, kopott fekete padlón két-három perc múlva már bokáig gázolunk a széttépett, gyűrött lapokból álló papírhulladékban. Senki nem veszi észre, mikor lép be az ajtón osztályfőnökünk, csak arra eszmélünk fel, hogy ott áll a dobogón a tanári asztal mögött és szó nélkül néz bennünket. Hirtelen lecsillapodva vigyázzállásba vágjuk magunkat a padsorok között, s némán, kissé megszeppenve bámulunk magunk elé. „Üljetek le” – bök felénk busa fejével Stefán Béla tanár úr. Helyünkre zökkenve, dobogó szívvel várjuk a dörgedelmet s a példátlan rebellió egyéb következményeit. Stefán Béla a katedráról lelépve megáll a dobogó innenső oldalánál s végighordozza a tekintetét rajtunk: „Ki kezdte el?” – kérdezi. De a hangjában nem észlelhető harag, még csak bosszúság sem, inkább mintha valami titkos aggodalom csendülne ki belőle. Engem valami megmozdít belülről: azt sem várom meg, hogy tekintete visszapásztázzon felém, nyomban felállok: „Én.” Hosszan néz rám, próbálok magam is a szemébe nézni. „Buda fiam – szólal meg végre komoran, a fejét csóválva –, magad alatt vágod a fát.” Lehorgasztom a fejemet, s közben a szemem sarkából odasandítok Szűcs Laci – azaz Gömbi – felé. Gömbi kissé görnyedten, magát kicsire összehúzva gubbadozik, hátulról látni: még a nyaka is piros az izgalomtól. Egyszer csak két tenyerét a padra támasztva feláll és kiegyenesedik: „Meg én” – mondja. Stefán tanár úr egy pillanást vet rá, s fejének egy apró mozdulatával jelzi: nem lepte meg a dolog. Azután régtől megszokott, erős hangján még csak ennyit mond: „Mire visszajövök, takarítsátok el ezt a szemetet!” Azzal kimegy a tanteremből s berántja maga után az ajtót. Hamar összekapkodjuk s eltüntetjük a bűnjelek faltól falig terjedő, tengernyi halmazát, majd elcsendesedve beülünk padjainkba, s ki-ki magában próbál számot vetni a zendülés várható következményeivel. Nekem kiváltképp fő a fejem. Vajon mi fog kisülni ebből? Kollektív büntetés? Mindenkinek lerontják majd az orosz meg a magatartás osztályzatát? Vagy csak a kezdeményezőknek kell lakolniuk? S ha igen, hát hogyan? Megbuktatnak oroszból? Netán magatartásból? Na, olyan még nem volt. Esetleg kicsapnak? Nem, azt sem tehetik meg: mindjárt vége a tanévnek, már az osztályzatokat is lezárták. Akkor hát mi következhet ebből az egészről rám nézvést? Az ám: nem engednek középiskolában továbbtanulni. Ajjaj! Máris hallom Anyám félig-meddig tréfából mondott szavait évekkal korábbról: „Ha nem tanulsz, kisfiam, beadlak suszterinasnak.” Megjelenik előttem ezúttal is a tőlünk négy háznyira lévő kis cipésműhely, ahová el-elküldtek néha a Szüleim egy-egy pár kopott, kilyukadt talpú, elnyútt lábbelivel, kisebbecske koromban szívesen el is időzgettem ilyenkor az alacsony *pangli* mellett szorgoskodó mester társaságában, sőt még a cserzett bőr szagát is szerettem, egyszóval nem látszott azért annyira ijesztőnek ez az életpálya, mint amilyennek szánták, legfeljebb az állandó üldögélést sokallnám azon a kis háromlábú, kerek széken. Na de például osztálytársamnak, Szabó Ferinek cipész az apja, a Bajcsy-Zsilinszky utca elején, a Víg mozi bejáratával szemközt formán van egy féltényérnyi kis műhelye, olyan parányi, hogy ő maga is alig fér el benne, és bizony Ferinek, hiába igen jó tanuló, mégis gondja lesz a továbbtanulással, mert maszek az apja. Akkor hát az én gyerekeimnek is ilyen

vagy hasonló akadályokkal kell majd szembenéznünk? Ám mielőtt még dacosan kimondanám magamban, hogy lesz, ami lesz, hirtelen átdereng rajtam: nem is annyira nekem, mint a Szüleimnek támadhat baja miattam. Ha továbbterjed lázadásunk híre az iskola falain túlra, nyomban előveszik s kérdőre vonják őket: hát maguk meg mire nevelték – úgymond – ezt a gyereket? Arra netán, hogy a felszabadítók nyelvére oktató tankönyveket megsemmisítsék? Hogy akadályt gördítse nek az utánuk következők zavartalan tanulása elé? Meg a haladó szellemű tananyag leplezetlen *szabottállására*? Ez idő tájt bőven voltak már kellő fogalmaink róla, mit várhatnak azok, akik ellene szegülnek a hatalom intézkedéseinek, vagy bármi módon kifejezik különvéleményüket. Miközben a többiekkel együtt fölszedetem a padló széltében-hosszában dísztelenkedő, tépett-gyűrött papírhulladékot, Jenő bácsi esete is megfordul a fejemben: lám csak, ez a csendes, szelíd ember egész biztosan nem követett el semmi rosszat, mégis elhurcolták, azóta sem látta a családjá, azt sem tudják, mi lehet vele. A lázadás mámorából kijózanodva várjuk osztályfőnökünket. Talán tíz-tizenöt perc telik el fojtott várakozásban, mire visszatér. De nem egyedül: vele jön az igazgató úr is. Katonás vigyázzállásba pattanunk mindannyian. A kissé hajlott tartású, szinte valószínűtlenül sovány férfi fáradt mozdulattal int: leülhetünk. Stefán tanár úr közben lassan végigsétál a tanterem hosszán a padsorok között, szúrós szemmel bepillant az utolsó padok mögé is, de mindent rendben talál, a padló feltakarítva, szemét sehol. Ekkor visszalépked a terem elejéig s hüvelykujját szokás szerint mellénye oldalzsebébe akasztva kissé oldalvást lecövekel az igazgató úr mögött. Valamit előre megbeszélhettek egymással, mivelhogy egymáshoz ezúttal nincs egy szavuk sem. Hozzánk sem túlságosan sok. Osztályfőnökünk komoran hallgat, Kiss Károly igazgató úr pedig végighordozza szomorú barna tekintetét a néma osztályon, majd általunk csak sejtett szenvedésektől felszántott arcát felém fordítva csendes hangon megkérdezi: „Buda, te hova is jelentkeztél továbbtanulni?” – „A Fazekas Mihály Gimnáziumba” – válaszolom felállva. „Hát te, Szűcs?” – Gömbi összerezzenve föl pattan: „Én, tanár... igazgató úr, ide a Refibe.” – Kiss Károly most az osztályfőnökünkre vet egy pillantást, majd szótlánul bólintva, fáradt léptekkel az ajtó felé indul. Ismét felállunk, s úgy is maradunk. Miután bezárul mögötte az ajtó, Stefán tanár úr ránk szól: „Üljetek le.” – Majd így folytatja: „Hát pofikáim, ehhez tartsátok magatokat.” Több szót sem azon az órán, sem később nem ejtett az esetről. Nem is volt rá szükség: mindent megértettünk.

Az évváró végén reménykedve, de nem egészen indokolatlan szorongással vettem kézbe a bizonyítványomat: vajon meghúztak-e oroszból vagy sem?

Közepes volt beírva. Magatartásból pedig példás.

Nem a szerénység, csupán a tárgyilagosság mondatja velem: oroszból sem akkori, sem mai eszemmel s ítéletemmel nem adtam volna magamnak jobbat elégségesnél.

Szepesi Attila

Emlékdal

*Pingál madárijesztőt, veres dombokat
Gerzson Pali, szigligeti felleg-lovag.*

*Opál víztükroön fecskeszárnyat, bajra-kész
lovon rugtató, sisakos Szent György-vitézt.*

*Szőlő-indát, melyen kacsintó fürt delel
s kardos angyalt – tán Ariel vagy Ráfael.*

*Aztán elunva ecsetjét – megszomjazott –
kancsóval rója a nyikorgó grádicsot.*

*Kipp-kopp – karfa reccsen – borospincébe tér
fanyar rizlingért, zöldarany szilvániért.*

*Odalenn ászkarákok és pucér csigák –
várja a nyirkos, félálomi alvilág.*

*Dongák között hengergő bábok, fényre-vak
sápadt lelkecskék omló pincegádor alatt.*

*Csetlik-botlik, gyertyája kihuny, csak a szél sziszeg,
gyufája sehol, rozsdás kulcsa is elveszett.*

*Indulna, de mozdul a föld – nincs lépni hova,
nincs oda-vissza irány, se té, se tova.*

*Hiába, se hang, se fény – mint éjbe száműzött
billenten áll az ászokfák között.*

Schubert-noktürn

Fönn ezer bőregér,
előttük légi út,
cikázva körbe ér
sivalkodó haduk.

Álmunkat álmodó
lelkecskék szállanak –
lenn kormos háztetők,
szélűzte ág-bogak.

Bukdosnak föl-le-föl,
a ködre írva kék
emlékük dallamát,
foszló szárnyuk ívét.

Nyitott ablak mögött
lyányka a pamlagon,
fölötte maszka függ,
szőre-hulló majom.

Hajába szél kuszál,
csöpp melle megremeg,
árnyéka zöld karój,
bimbója barna petty.

Majom, sárkány, bohóc,
fintorgó maszka-nép
nézi igézetten
arany-pihés ölet.

Kéményről a bolond
sunnyogva körbe-les,
karját kinyújtja és
árnyéka hétöles.

Látja, ahogy alul
az alkony tengerén
virrasztó lámpa gyúl,
pitty-pötty, méz-sárga fény.

Fellobban és kihuny,
mintha kacsintana
ezer szemével a
felbolydult éjszaka.

*Kőudvar mélyiből
avarfüst kunkorog,
sompolygó macska lép,
puha talpú kobold.*

*Távol tetőkön túl
muzsikát hallani –
bolyongnak részegek
holdkörös árnyai:*

*düülög a bandzsa pék
a templomhoz közel,
tört csipkebokorban
pohos kántor vizez...*

*A jegenye-soron
avart sodor a szél,
rosszlány csetlik-botlik
a város szélénél.*

*Apáca siklik el
görbe sikátoron,
kezeben kormányoz
a fehér lilium.*

*Betörő oldalóg,
lapulva körbenéz,
zsebében görbe kulcs,
övében kajla kés.*

*Gázlámpa fénykörén,
egy sombokor alatt
összeragadt kutyák
nyüszítve ránganak.*

*Csöpp szellem-alakok
szállnak nászúk felett,
föl-le, csak föl-le-föl,
fakó bőregerek.*

*Arra jár a csuhás,
kapucnis-tonzúrás,
elhúlvo nézi az
éjféli kutya-nászt.*

*A keresztet hányja,
guvad güllü-szeme:
„Távozz förtelmes – in
nomini Domine...!”*

*Kocsmában nótaszó:
zsvány-dallal mulat
zsibárus, lókötő
és szerencselovag,*

*pirosmentés huszár,
kékfestő meg szatócs,
tükörcsiszoló és
a handabanda jós...*

*A tükör éjen át
kavargón szállanak
fogas bőregerek
a kormos ég alatt.*

*Elsikló seregük
álmot úzó s hozó –
de az álom kié,
és ki az álmodó?*

*Szárnyuk felcsap, aztán
megint ködbe merül –
csöpp szellem-alakok
a víztorony körül.*

Sumonyi Zoltán

Beírtak engem mindenféle könyvbe

(Kosztolányi versére. *Nyugat*, 1921)

*Ahány barát, ahány volt ál-barátom:
Ma annyiféle könyvben cím vagyok.
S ki tudja, mily jelzőkkel megjelölve,
Hová sorolnak titkos lajstromok?
Bűnös vagyok ez összevisszaságban,
Bűnös, mert hagytam, bármit írjanak:
Nem érdekelt, mit tartanak felőlem!
S most minden jelző, címke rám tapad.
Azt hittem, még ifjú erőmben bízva,
Hogy rólam úgylis minden lepereg.
Beírtak engem mindenféle Könyvbe,
S bent tartanak a kapcsos fedelek.*

Szigliget, 2009. január 27.

Csomagold be mind...

(Kosztolányi témájára. *Nyugat*, 1925)

*Napokig csomagolhatsz! Persze, előbb
kipakolni a felgyűlt sok kacatot:
a fiókok mind tele vannak a rég
feledett levelek, feketült radírok,
elavult utasítások porlepte,
lefűzött tömegével; mind a szemétbe!
Azután meg az asztallap tetején
– legalább most, visszamenőleg – próbáld szét-
szedegetni, mi kellhet még a kupacból?*

*A falakról a képek... A szekrények-
ben a könyvek, a sok dedikált kötet, és
az a magnetofonszalagon felgyűlt
dokumentum-halmaz: HANGOK A SÍRBÓL, —
csomagold ezeket be! Szerezz táskát
a kazettáknak! Dobozokba a könyvek.
Kiürült irodádból vidd haza mind,
noha jól tudod: így állnak, csomagok-
ban a szekrényed tetején, s a kazetták hang-
talan őrzik a hangjaikat; otthon
sose hallgatod újra meg őket...*

2009. február 9.

Varga Imre

„Őskori s vadon érzékiség”

Vajda János

Oh!... amikor testedhez érek,
Rajtam tűz csap át s lángolok.
Egyszerre nőni kezd e féreg;
Úgy érzem, véle eget érek;
S uram bocsá! – minden vagyok.

Enyém e szép bozót emitten,
Érettem, kedvemért luczog.
Én vagyok útja-célja, minden;
Gyöngyház-fény az öledben,
Tükrözi csak világomat.

Őskori s vadon érzékiség,
Féktelen szenvedély s a láng.
Előle, Rózám, nehogy kitérj,
Míg kezem az inged tépi szét,
inkább nyüszíts s horgadj le rám!

Egykor úrból-káoszról kivált:
(Így lett a fény, a csillagok,)
Lángból-semmiből e világ,
Ettől lesz izzó az imád,
És vágyam is ettől lobog.

Érvénytelenek itt az évek.
Te lányom vagy s én a te fiad.
Bár vannak évek, ellenévek.
Szemérmes a kor (– A térded!).
– A vers máris visszariad.

Ami itt köröttünk egyedül,
Elúszó, megfoghatatlan,
Mint ellentét minden egyesül
– Míg olvadón billémre ülsz –
A velünk támadó összhangban.

Rosamunda beírásai

Áthallás (a rossz fülemmel)

*Elbomlik a kötél,
Mit a képzelet sző,
Sírba a múltunkat
Szelíden eresztő.*

*Elbomlik a kötél,
Elócskul az élet
Vissza-engedlek hát
Verseidbe téged.*

Előhang az Emlékiratokhoz

*Regényes szegényes életünket
most kitalalom sőt kitalálom.
Napjaink örültségje is tüntet,
mert egybecsurran most való s álom.
Ha álom volt nyilván kerge, bolond.
Ahol minden lehet egybe-tolong,
S bennük csuppán én is képzet voltam.
Egy hintó szült meg szűzen és holtan.
Ilyen az ártatlan szépség álma,
Ahogy éppen bedúlnák a sárba.
Mint halni kész a jeges dunában,
Fuldoklik egy asszony önmagában.
Everlasting cipő a lábamon,
S nincs Uramtul jó szív, száanalom.*

Emlékek és gyász-sorok

*Én az én két kezem alá tettem,
Hogy betegen ő azokba szarjon.
Nem ismertem határt a szerelemben.
S ki szeretett, nem láthatta arcom.
Henterektem csurdén, idegenben.
S kiirthatatlanul él ma is bennem,*

*Akinek mostanra senkije vatyok.
Fényes háta márvány sírkóként ragyog,
Csontváz-ujja babirkál ölemben.
(Velem marad vetkőztető szemed,
S nagyajkaim cirmoló szakállad.
Szoknyám sötéten suhog utánad.)*

János ön kieléggit

*Hazagyött éjel s bolond volt mekint.
Fekszem ágyamban rajtam tiszta ing,
Forgok sírva a picci kapinetben.
Pedig lennék inkápp szerelemben.
Az én Uram ajtaját bezárva,
Örömködik most is csak magába.
Csurgatja meddón magja végit:
JÁNOS A KÖLTŐ ÖN KIELÉGGIT
Feltör ősi vadon Szenvedéllye
Ettől botja izzik s fortyog a bélye.
Felüvölt mikor fegyvere elsülyt,
S én mindig félek ettől a jeltül.
Langy magját ontva sörös pohárba,
S hagyja szét szégyenre a házba.*

*

*S volt persze volt ami jó:
Az öröklét kék szememben:
A nagy összefoglaló.
Ajándék amért szerettem.*

*

*Csak földi voltam, bárki másnak földi.
Szép martalék, esendő mint a többi.
De földi voltál te is velem János.
Én meg melletted mindvégig magányos.*

*

*Mert te Költő vagy én meg csak a Róza.
Tied volt a vers, enyim meg a próza.
Kezem most ezt rímekbe aprózza.
Macsó himzésed ki sokáig hordta.
Szép bőröm máig emlékszik a botra!*

Dobás Kata

Az átdolgozások „hasznáról és káráról”

„De a regényszerző, ha csak eseményeket ad a kedély történetei,
és a szív életírása körül, a hatásért feláldozta a hatás becsét.”

(Kemény Zsigmond: Gyulai Pál)

Nemcsak napjaink figyelemre méltó jelenségeként tarthatjuk számon, hogy több – akár az éppen aktuális „nemzeti kánon(ok)” részét képező – regény is átdolgozásra kerül. Ami hatványozottan időszerűvé teheti a jelzett kérdéskört, az a Petepite Kiadó gondozásában, Nógrádi Gergely átírásában megjelent három könyv: az *Egri csillagok*, *Az arany ember* és *A kőszívű ember fiai*. Noha nem lehet érdektelen problémának tekinteni, a szerző és a kiadó által jelzett pedagógiai szándékot most mégis tudatosan figyelmen kívül hagyva, érdemes néhány régebbi átdolgozást szemügyre venni, hogy a tavaly napvilágot látott köteteket ezek környezetében lehessen megvizsgálni. A szövegekből kiindulva sor kerülhet bizonyos fogalmi és textológiai kérdések tisztázására, melyeket az adott korpusz megléte önkéntelenül is felvet, s éppen ezért nem tűnik célszerűnek elemzésük előtt megfogalmazni azokat, és minthogy nem tekinthetünk át minden egyes szóba kerülő esetet, csupán egyes problémakörök említésére lehet vállalkozni.

Az általunk választott három regény (Jókai Mór: *Az arany ember*, Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány* és Kemény Zsigmond: *A rajongók*) átdolgozásai, a jó pár közös kérdés mellett, számos egyedít is magukban foglalnak, s ezekkel külön-külön szintén fontos számolni. Ezenfelül meg kell még jegyezni, hogy mindhárom mű a 19. század végén, a 20. század első felében készült, ami a tavaly megjelent könyvekhez képest jelez némi történeti távlatot.

Három regény – három átdolgozás

A szövegek időrendi sorrendjét követve elsőként Bródy Sándor a Singer és Wolfner Kiadó, Jókai Mór hetvenedik születési évfordulójára felkért átdolgozása érdemel figyelmet. Bródy valószínűsíthetően 1894-re dolgozta át ifjúsági regénnyé *Az arany embert*, s *A rózsák szigete* címmel jelentette meg. Ugyanezt tette továbbá a *Rab Rábyval* és az *És mégis mozog a föld* című regénnyel 1893-ban, illetve szintén 1894-ben. Az előbbi *Ráby Mátyás viszontagságai*¹, az utóbbi *Diákok regénye*² címmel látott napvilágot.

A *rózsák szigete* címet viselő regény első kiadásának³ borítóján az alcím a következő: „Jókai Mór *Az arany ember* című munkájából a serdültebb ifjúság számára átalakítva.” A főcímlapon ehhez képest a következő áll: „Jókai Mór *regényei* – a serdültebb ifjúság számára a szerző

1 *Ráby Mátyás viszontagságai*, Jókai Mór: Rab Ráby című munkájából a serdültebb ifjúság számára átalakítva. Átdolgozta: Bródy Sándor. Bp., Singer és Wolfner, 1894, 275 l.

2 *Diákok regénye*, Jókai Mór *És mégis mozog a föld* című munkájából a serdültebb ifjúság számára átalakítva. Bp., Singer és Wolfner, 1893, 306 l.

3 *A rózsák szigete* (Átdolgozta Bródy Sándor), Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1894?], 175 l.

engedelmeivel átalakítja Bródy Sándor.” Jókai bizonyosan látta Bródy munkáját – már csak a személyes kapcsolatuk okán is⁴ – és tetszhetett neki, többek között ezért szerepelhet az ő jóváhagyása a könyv alcímében. Azt, hogy nemcsak egyszerű engedélyezésről van szó, jól mutatja néhány forrás is, melyek jelzik,⁵ hogy Jókai teljesen a maga művének tekintette *A rózsák szigetét*. Az ilyen nagyfokú azonosulás persze ritka eset az átdolgozások történetében: Móricz, akinek szintén lehet tulajdonítani ilyen tevékenységet, nem volt elégedett a *Légy jó mindhalálig* című regényének ifjúsági változatával, de a kiadás nem is lett jövedelmező vállalkozás, nem volt ugyanis nagy sikere a célközönség olvasói között.⁶

Bródy ezen átdolgozása ellenben sikeresnek volt mondható, hiszen további két kiadást ért meg, a másodikat 1910-ben, a harmadikat⁷ 1924-ben adta ki újra a kiadó. Jellemző, hogy az utolsó kettőben már nem szerepel a szerző engedélyének feltüntetése, nyilván Jókai azóta bekövetkezett halála miatt: „a serdültebb ifjúság számára átalakította Bródy Sándor”.⁸ A kiadások már csak azért is nagyobb figyelmet érdemelnek, mert a külső borítón Jókai Mór neve alatt egy olyan műcím szerepel, amely nem tulajdonítható a szerzőnek, ez pedig a későbbi kiadványok esetében ellensúlyozhatja a korábbi engedély szövegének elhagyását. A legitimációs gesztus tehát minden kiadás esetén megjelenik, és fontos ismérvként lesz számon tartható a többi regény átdolgozásában is.

A Jókai kritikai kiadás a következőképpen foglalja össze a tematikus változtatásokat *Az arany ember* vonatkozó kötetében: „Bródy átdolgozása elsősorban a »senki szigete« lakóinak életét bemutató részeket emeli ki a regényből, a szerelmi motívumokat viszont teljesen mellőzi. Timár – lényegében az eredeti regény cselekményében leírt módon – megismerkedik a »senki szigete« lakóival, megmenti Timéa életét, majd Ali Csorbadzsi kincseinek birtokába jut. Gazdag ember lesz, de furdalja a lelkiismeret, ezért előbb – Brazovics halála után – annak minden vagyonát Timéának ajándékozza, majd pedig végrendeletet készít, melyben Timéát teszi meg örökösének, és a »senki szigetére« költözik. A kis Dódi az átdolgozásban valóban egy szegény csempésző fia. Athalie pedig – akinek alakja csak egészen futólag tűnik fel – a könyv végén feleségül megy Fabula Jánoshoz.”⁹

4 Jókai Mór volt az, aki a bécsi josefstadi rabkórházban fekvő Bródyt egy József főherceghez írt beadványon keresztül felmentette a köteles sorkatonai szolgálat alól. Ezután Bródy rendszeres látogató volt Jókainál, de az átdolgozásokra csak tíz év múlva (1894) került sor.

5 Vö. például Gyökössy Endre 1925. január 20-i cikkét, amely *Jókai és az Én Újságom* címmel jelent meg. http://posalajos.com/pdf/gyokossy_endre_jokai_es_az_en_ujsgom.pdf

6 Móricz Virág írja: „Készült 21-ben egy rövidített ifjúsági kiadás a regényből. Ezt Roboz Andorral húzatták meg, apám nagy sérelmére. Pólya Tibor rajzolta hozzá a képeket, de apám rettenetesen utálta mindet. [...] a rajzoló a kiadó alkalmazottja volt, s az író nem tehetett semmit. Se az ellen, hogy egy idegen szabja ki az ifjúság számára a szöveget, se az ellen, hogy egy másik torzra tolja az olvasó gyerekek fantáziáját. A könyv megjelent, s szomorú elégtétel, hogy nem volt semmi sikere a gyerektáborban, hosszú évekig nem is kellett belőle új kiadás.” Móricz Virág, *Apám regénye*, Bp., Szépirodalmi, 1963., 257–258.

Ebből is jól látható, és ezért itt jelzendő, hogy ezek a kategóriák mennyire sérülékenyek, hiszen számos olyan irodalmi szövegről lehet tudomásunk, amelyek az idők folyamán váltak ifjúsági vagy gyerekregegnnyé, illetve ennek fordított esete szintén elképzelhető. Mint minden esetben, fontos tehát leszögezni, hogy a történetiség szem előtt tartása alapvető szempontnak számít.

7 Külső borítón: Jókai Mór, *Rózsák szigete*, belső címlapon: *A rózsák szigete*, Jókai Mór *Az arany ember* című munkájából, a serdültebb ifjúság számára átalakította Bródy Sándor, Bp., Singer és Wolfner, 1924. Ezt a kiadást egyébként nem jelzi a Jókai szövegkritikai kiadás vonatkozó jegyzetapparátusa. Ld. Jókai Mór *Összes Művei*, szerk. Lengyel Dénes, Nagy Miklós, *Regények 24.*; Jókai Mór, *Az arany ember* (1872) I., s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., Akadémiai, 1964, 315.

8 *A rózsák szigete*, Jókai Mór *Az arany ember* című munkájából, a serdültebb ifjúság számára átalakította Bródy Sándor, Bp., Singer és Wolfner, 1924, 3.

9 Jókai Mór *Összes Művei*, szerk. Lengyel Dénes, Nagy Miklós, *Regények 24.*; Jókai Mór, *Az arany ember* (1872) I., s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., Akadémiai, 1964, 315–316.

Mint ebből a rövid jegyzetből is látszik, Bródy a szereplők jellemét, a szüzsé egyes részeit szabadon kezelve alakította a regényt, és ezzel tulajdonképpen saját értelmezését helyezte előtérbe a kiinduló szöveghez képest. Ennek bizonyítására érdemesnek tűnik a két szöveg végét hosszabban idézni, elsőként Jókaiét, akinek szövegében a következő részletet követi még az Utóhangok az „arany ember”-hez című fejezet, amely azonban Bródynál már nem található meg:

„ – Szabad a nevét kérdenem?

Az aggastyán e szóra egy fejjel magasabbra látszott kiegyenesedni; reszkető kezét fölemelte, és a fejemre tevé. És nekem e percben úgy tetszett, mintha, régen, már lett volna egyszer ez a kéz az én fejemre téve, mikor azt még gyermeki szöke lenhaj földte, s láttam volna ez arcot valahol.

A kérdésre pedig ezt felelé:

– Az én nevem a »Senki!«

Azzal megfordult, nem szólt többet, bement a lakába, és egész ottlétünk alatt nem jött elő.

Ez a senki szigetének jelen állapotja.

A két országtól adott szabadalom, mely e folt földcscékét minden határon kívül létezni engedi, még ötven évig tart.

S ötven év alatt – ki tudja, mi lesz a világból?!“¹⁰

Míndez Bródynál így hangzik:

„Szabad a nevét kérdenem?

Az aggastyán e szóra egy fejjel magasabbra kiegyenesedett; reszkető kezét fölemelte és a fejemre tevé.

Az én nevem a »Senki!«

Azzal megfordult, nem szólt többet, bement a lakába és egész ottlétünk alatt nem jött elő.

Ez a »Senki« volt egykor Timár Mihály. A többi már az ő fiuk. Mindnyájan: egy család. Boldogok mindannyian, mert tiszta a lelkiismeretük, dolgoznak és nem kívánják a másét. Inkább ők adnak a magukéból azoknak, akiknek nincs.

Szálljon áldás rájuk!“¹¹

Az utolsó két bekezdés beiktatásával a mű szövegébe a narrátor olyan összefoglaló jellegű értelmezésre vállalkozik, amelyet nemcsak a fejezet, de az egész regényre érvényesíteni látszik. Tehát a Senki szigetének életét kiemelő részek elsősorban a robinzonád műfajának jellegzetességeire utalnak, s ezen felül a minden bizonytalanságtól mentes boldog végkifejlet is helyet kap. Ez utóbbi persze Jókainál sokkal árnyaltabban jelentkezik, nem mellőzve némi jövőbeli bizonytalanságot sem: „S ötven év alatt – ki tudja, mi lesz a világból?!“.

Úgy tűnik továbbá, hogy Bródy az ifjúságnak szánt könyvben a fentiekén túl a szereplők közti viszonyrendszert is leegyszerűsítette, nyilván az olvasóközönség elképzelt igényeihez igazítva azt. Ezen ok miatt mellőzhette Bródy a szerelmi szálát a regényből, noha a csempésző árva fiaként szerepeltetett Dódi alakja nem bizonyos, hogy ennek a törekvésnek a szolgálatába állhat.

A kötet egész szerkezetét és a fejezeteket figyelembe véve elmondható egyfelől, hogy Bródy nem csupán átalakította, de le is rövidítette a szöveget; a Vaskapuról szóló nevezetes

10 Jókai Mór Összes Művei, szerk. Lengyel Dénes, Nagy Miklós, Regények 25.; Jókai Mór, *Az arany ember* (1872) II., s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., Akadémiai, 1964, 201.

11 *A rózsák szigete*, Jókai Mór *Az arany ember* című munkájából, a serdültebb ifjúság számára átalakította Bródy Sándor, Bp., Singer és Wolfner, 1924, 123.

leírás mindössze néhány mondatnyi helyet kap: „Egy hajó uszik fölfelé a Dunán. Oláhország felől tart, a veszedelmes Vaskapun keresztül, szép Magyarországra. A hajó neve »Borbála.«”¹² Másfelől Bródy új fejezetcímeket is adott a könyv részeinek és az egész szerkezetet két nagy részre bontotta, ami Jókainál még öt – címekkel jelölt – hosszabb-rövidebb szakasz volt. Bródynál az első rész kilenc, a második tíz fejezetből áll.

A szakirodalom egyébiránt nem tartja említésre méltónak Bródy munkásságának tárgyalásakor az átdolgozásokat. Földes Anna – más szempontból is kevésbé informatív – monográfiája csak néhány sor erejéig említi, a két magyar szerző személyes kapcsolatán túl, a következőket: „[...] akkor születnek a Jókai regényekből sűrített romantikus ifjúsági olvasmányok és az egyetlen eredeti Bródy ifjúsági regény, *Az egri diákok*.”¹³ Juhász Ferencné könyve¹⁴ ezen felül megjegyzi, hogy ekkoriban szerkeszt Bródy *Kis almanachot* az ifjúságnak, melyben különböző elbeszéléseket gyűjt egybe.¹⁵ Mindebből leginkább az látszik, hogy az író néhány éven belül fejt ki a fiatalabb korosztálynak szánt irodalomban való tevékenységét, vagyis ez egész munkásságának csak egy bizonyos időszakára jellemző.

A kiadványhoz érdekes irodalomtörténeti adalékként szolgálhat, már nem kifejezetten az átdolgozások, de a fordítások vizsgálatokor, hogy *A rózsák szigete* című „átírat” két német kiadására is sor került; az első valószínűleg 1905-ben,¹⁶ a második 1908-ban juthatott a német olvasók kezébe. A német könyv alcíme a következő: „*Eine Robinsonade in der Donau*.” Az alcím értelmező mivolta minden esetben tagadhatatlan, de jelen könyv esetében ez hatványozottan igaznak látszik, hiszen a robinzonádnak mint műfajnak a megjelölése már eleve leszűkíti Jókai magyar szövegének olvasásmódját. Természetesen ehhez hozzájárul még a fordítás értelmező és egyben újírás mivolta, mely a célnyelvi szövegnek a fordított nyelven való működését célozza meg. Vagyis a német regény szükségképpen a német nyelvű olvasó számára kell érthető legyen, nem pedig az úgynevezett szövegűség eszményét kell szem előtt tartása. Ebből következően érthetővé válik a műfaji megjelölés is, hiszen a robinzonád rendkívül sikeres műfajnak számított a 18–19. századi német irodalomban. És talán az sem lehet mellékes szempont, hogy ebben az időszakban készült Bródynak a már emlegetett *Az egri diákok* című regénye, melynek alcíme a következő: „*Két magyar Robinson története*.”¹⁷ Ez nyilvánvalóan tovább árnyalhatja annak kérdését, hogy Bródy miképpen és milyen szempontok alapján közelített Jókai regényéhez.

Maradva az ifjúsági regény „műfajánál”: Kosztolányi Dezső 1932 végén megjelentette *Aranysárkány* című regényének ifjúsági változatát, amely 2004-ben újra napvilágot látott a Tiszatáj Könyvek gondozásában¹⁸ Balogh Tamás utószavával, így a kiadás ma is könnyen elérhető. Ha a cím és a szerző megjelölésének kérdésénél maradunk, akkor e kiadás esetében elmondható, hogy a kettő teljes mértékben megegyezik a korábbi átdolgozatlan könyvek megnevezéseivel. Ez természetesen a már említett legitimációs gesztust is tartalmazza, hiszen egy szerző nyilvánvalóan bármikor hozzányúlhat a saját szövegéhez, ugyanakkor a

12 Uo., 3.

13 Földes Anna, *Bródy Sándor*, Bp., Gondolat, 1964 (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár, Magyar Írók 1.), 16.

14 Juhász Ferencné, *Bródy Sándor*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Könyvtár 26.)

15 Uo., 57.

16 *Die Roseninsel*. Eine Robinsonade in der Donau. Deutsch von Ludwig Wechsler, Berlin, Hermann Hillger Verlag, é. n. [1905?], 95 p.

17 Bródy Sándor, *Az egri diákok. Két magyar Robinson története*, Bp., Singer és Wolfner, é. n.

18 Kosztolányi Dezső, *Aranysárkány*. Átdolgozott, ifjúsági kiadás. A szöveget gondozta és az utószót írta: Balogh Tamás. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2004.

címazonosság további filológiai kérdésekhez vezet el.¹⁹ Az alcím persze ismét eligazítással szolgálhat, de ez egyik kiadásnál sem található a külső borítón.

Kosztolányi levelezésében nincs explicit nyoma annak, hogy miként vélekedett erről a tevékenységéről. Tekintve viszont, hogy egyik kiadott Kosztolányi-levelezés sem teljes, hiszen számos levél lappang vagy megsemmisült, nem lehet egyértelműen kizárni azt, hogy soha nem nyilatkozott meg ilyen formában a kérdéskörrel.

Bródy-nál nem volt jele annak, hogy az átdolgozó miként közelített az ifjúsági, illetve gyermekirodalomhoz, ellentétben Kosztolányival, aki többször írt arról a regény átdolgozása után is, hogy a gyermeknevelés mely módszereivel nem ért egyet. Az egy évvel későbbi, 1933-as *Az olvasó nevelése* című szövegben például az író kifejti, hogy nem osztja azt a vélekedést, miszerint egyfajta lebutított irodalmat kéne a fiatal olvasó kezébe adni: „Most már az a kérdés, miféle irodalmat adjunk a gyermeknek. Úgy sejttem, hogy a gyermek természetes társa csak a lángész lehet. Inkább Arany János, mint Bódi bácsi és inkább Mikszáth Kálmán, mint Panni néni.”²⁰ Ugyanis az igényes irodalom mindenkit megillet s a gyermekirodalom ebből következően nem lehet a felnőtteknek szánt irodalom naív változata. Mindez azért lehet fontos, mert az *Aranyásárkány* átdolgozott változatának vizsgálatakor ezeket az elgondolásokat is szem előtt kell tartani.

A 2004-es kiadás utószava azt állítja, hogy a regényt, az átdolgozásnak köszönhetően, nem szövegváltozatként, hanem új szöveggként kell kezelni.²¹ Ennek ellenére Balogh Tamás elvégzi a korábbi szöveggel való összehasonlítást, mely egyébként rendkívül tanulságos is. Nemcsak Kosztolányi nyelvművelő tevékenységére irányítja rá a figyelmet, de Balogh sorra veszi a stilisztikai módosításokat, a tematikus változtatásokat, és ezen belül a világnézet kialakulásának és a személyiség fejlődésének védelmében véghezvitt átalakításokat. Ez utóbbiak ugyan elég tág és sebezhető szempontnak tűnnek, de mindenképpen összefüggnek Kosztolányi gyermekekről vallott elképzelésével, amely a közvetlen nevelő szándékot is elvitatja az ilyen típusú irodalomtól. Ez nyilván azért lehetséges, mert Kosztolányi tisztában volt egyes erkölcsi eszmékként hirdetett elképzelések változékonyságával, és a nietzschei filozófiához kapcsolódva elvetette az egyértelműsíthető és időtlen (erkölcsi) elvek, illetve a személyiség zárt egységének érvényesítését.

A legkönnyebben felfedezhető tematikus és szerkezeti változtatás a Hilda-féle szerelmi szál kiiktatása. Ezzel eltűnik egy igen súlyos latba eső motiváció a végkifejletet tekintve, s ezért Novák tanár úr öngyilkossága némileg előkészítetlennek tűnik. Ehhez kapcsolódik nyilván az is, hogy így megváltozik a szereplők közti viszonyrendszer, noha kissé árnyaltabbnak lehet értékelni, mint ahogy azt Bródy-nál láthattuk.

Balogh Tamás a következőt írja összefoglalásképpen: „Az »új« *Aranyásárkányt* nem lehet, de nem is kell összehasonlítani a »régivel«. Nem kell azon gondolkodni, jobb-e, netán rosszabb az eredetinel. A két műnek két célközönsége van; a »felnőtt« változat persze teljesebb képet ad a világról, de az ifjúsági világgépe sem hiányos. A fiatal olvasó a számára átdolgozott regényt nem

19 Az, hogy az ifjúsági kiadásnak a szerzője Kosztolányi, alátámasztottnak véljük például a nyelvművelő tevékenység erőteljes alkalmazása miatt. Mint köztudott, Kosztolányi ebben az időszakban kiemelten foglalkozott az idegen szavak magyarra való átültetésével, Tolnai Vilmostal való kiterjedt levelezése a nyelvművelő szótár kapcsán világosan hordozzák ennek nyomait.

20 Kosztolányi Dezső, *Az olvasó nevelése*. In: *Nyelv és lélek*. vál. és s. a. r. Réz Pál, Bp., Osiris, 2002, 379.

21 „Ez az »átdolgozott, ifjúsági kiadás« azonban annyira eltér az »eredeti« regénytől, a változtatások oly mértékűek és jellegűek, hogy nem szövegváltozatról, hanem új szövegről kell beszélnünk. Így az ifjúsági átirat nem a regény harmadik, hanem egy új, önálló munka első kiadása.” Kosztolányi, *Aranyásárkány*, i. m., 175.

érzi kevesebbnek, mint a felnőtt a neki szántat.”²² Bár Balogh körültekintő értelmezőként sorra veszi a korszakban megjelent ifjúsági regényeket, jelezzé mintegy a Kosztolányi-regény szövegművészetét, úgy vélem, ő is végrehajtja az összehasonlítást. Mindez egyenesen továbbvezet ahhoz a megállapításhoz, mely szerint „az Aranyáskönyv minden erényével és hibájával mégiscsak egy korábbi, eredeti munka átdolgozása [...]”.²³ Teljesebb kép csak egy másikhoz képest lehetséges, és célszerűbbnek látszik a regény világméretét említeni, nem pedig a világról adott képről beszélni. Mindenesetre a szövegrészletek tisztán mutatják az átdolgozások kettősségét, amelyet az elméleti kérdések tisztázása során látunk valóban kibontakozni.

Az olvasók megjelölése azonban nagyon fontos aspektus, hiszen az ifjúsági kiadás bevallottan egy bizonyos közönséget céloz meg, és ennek szolgálatába állítja a saját szövegét is. Nehéz feladatnak bizonyulhat úgy írni, hogy közben egy elképzelt olvasó ízléséhez igazítjuk a regény alakulását, stilisztikáját, de úgy tűnik, Kosztolányinak részben sikerült áthidalni ezt a problémát. Mindamellettszükségszerű lenne egy olyan elemzés megléte, amely a korabeli ifjúsági irodalmon belül helyezné el a regényt, s így bizonyosan napvilágra jöhetnének olyan erényei a szövegnek, amelyeket eddig még nem vizsgáltak. Szó sincs ugyanakkor arról, hogy Kosztolányi valamiféle naiv verziót próbálna előtérbe vonni a változatban, hiszen az egyik legdöbbenetesebb részt, Novák öngyilkosságát nem hagyja el:

„Gergely a földszinten egy bádogkannába öntögette vissza a tintát, melyet a diákok a padba erősített kis tintatartókban meghagytak. Hallotta a dörrenést. Azt hitte, hogy egy ajtót csapott be a szél, de gyorsabban szaladt föl az első emeletre, mint egyébkor.

Mikor a tanári szoba küszöbén megpillantotta a vértócsát, kiabált:

– Tanár úr – s egy kicsit meghajolt, mert föllebbvalóját ismerte föl.

De mikor látta, hogy már nem él, kiegyenesedett.

A másik iskolaszolgát elszalasztotta az igazgatóhoz. Ábris azonnal ott termett, lezáratta a tanári szobát, értesítette a rendőrséget, s intézkedett, hogy a tanintézetre tüzzék ki a gyászlobogót.”²⁴

Összehasonlításképpen idézzük a nem átdolgozott változat első kiadásának vonatkozó részeit: „Gergely a földszinten a hatalmas bádogkannába öntögette vissza a tintát, melyet a diákok a padba erősített kis tintatartókban meghagytak. Hallotta a dörrenést. Azt hitte, hogy egy ajtót csapott be a szél, de gyorsabban szaladt föl az első emeletre, mint egyébkor.

Mikor a tanári szoba küszöbén megpillantotta a vad hentesmunkát, a vértócsát s az agycafatókat, melyeket a koponya szétrobbanó csontgolyója kivetett magából, kiabált:

– Tanár úr – s kicsit meghajlott, a szolgálja ösztönével föllebbvalója és parancsolója előtt –, tanár úr.

De mikor látta, hogy már nem él, nem szólt többet.

Döbbenet, meghatottan nézett rá, mint egy testvérré.

A másik iskolaszolgát szalasztotta el az igazgatóhoz. Az megjelent, lezáratta a tanári szobát, értesítette a rendőrséget, s intézkedett, hogy a tanintézetre azonnal tüzzék ki a gyászlobogót.”²⁵

A különbségekről talán annyit lehet megjegyezni, hogy az 1932-es kiadásban az iskolaszolga viselkedése a halott tanárral szemben sokkal sűrítettebb módon jelenik meg, s a meghajlás-kiegyenesedés mintha kevésbé explicit módon ábrázolná a jelenetet, több feszültséget eredményezve. Ezzel persze egy értelmezési pont is eltűnik, miszerint az

22 Uo., 191–192.

23 Uo., 192.

24 Uo., 163.

25 Kosztolányi Dezső, *Aranyáskönyv*, Bp., Légrédy Nyomda és Könyvkiadó R. T. kiadása, 1925, 414–415 (Bár nem bizonyítható egyértelműen, Kosztolányi valószínűleg ebből a kiadásból dolgozott.)

iskolaszolgá testvérként és együttérzéssel tekint a tanárra, s így annak halála csupán egy feljebbvaló halála lesz Gergely szemében.

Az ifjúsági kiadás szerkezetét tekintve kevesebb fejezetre tagolódik, Kosztolányi huszonöt részre osztotta a harminckettőhöz képest, s fejezetcímeket is adott (Érettségi, A három jómadár, Az oroszánbarlangban stb.) a korábban csak római számmal jelölt szakaszoknak. Mindenesetre valóban sajnálatosnak mondható, hogy az átdolgozott és korábbi kiadással eddig még nem sokan foglalkoztak,²⁶ noha láthatóan több érdekes kérdést is felvethetne akár mint ifjúsági regény, akár mint egy korábbi regény változata.

Kosztolányi munkájának tehát nem volt különösebb sajtóvisszhangja, ellentétben a nyolc évvel később megjelenő, Móricz Zsigmond-átdolgozásnak, amelyet az író Kemény Zsigmond *Rajongók*jából készített. Erről a tevékenységéről Móricz így beszélt a *Kelet Népe* hasábjain: „*Most véletlenül a kezembe vettem a Rajongókat, s önkéntelen nyúltam a ceruza után, s előbb csak egy biedermeier szót, fordulatot, mondatszerkesztést riasztottam fel nyolcvanöt éves szenderegéséből, majd belemelegedve, voltak oldalak, amiket kihagytam. Bele nem írtam egy szót sem. Tudtommal egyetlenegy mondat van csak, amit okkal, akaratlan beletettem.*”²⁷ A kiadás rövid bevezetője szintén az átdolgozótól származik, s ebben is valami igen hasonlót találunk: „*Fiatal, negyven éves ember írta a Rajongókat. Én most, hatvan éves fővel, gyönyörűséget találtam abban, hogy végig korrigáljam, ahogy saját régebbi munkáimat. Szeretném, ha ez a kiadás magához a megszületett szöveghez vezetné vissza az olvasót.*”²⁸ Ami megkülönbözteti tehát az eddig tárgyalt művektől Móricz munkáját, az első látásra bizonyosan az, hogy nem kifejezetten ifjúsági regénnyé kívánta átalakítani Kemény alkotását. Ez persze csak részben igaz, hiszen az előző írója, Németh László írása végén, már egy fiatal diákot emleget,²⁹ mintegy közvetve jelezve, hogy elsősorban kiknek szólhat ez a regényváltozat. Mindenesetre úgy tűnik, nem ez volt az elsődleges szempontja Móriczknak, hiszen ő maga is egyfajta nyelvi korrekcióról beszél, és azokról, akik elriadhatnak Kemény szövegeinek nyelvezetétől.

A kiadás javításai azonban csak látszólag nem érintik a mű cselekményét. Azzal ugyanis, hogy Móricz helyenként elhagyja az olvasóhoz intézett narrátori kiszólásokat, információvesztés is történik. Kemény a következőt írja regényének elején: „*Bocskaitól kezdve I. Rákóczi Györgyig, kinek fővárosába: Gyula-Fehérvárra vezetem olvasóimat, már három oly egyén országolt Erdélyben, kiket a magyar korona alatt élő evangélikusok szellemi fejöknek tekintettek, [...]*”³⁰ Móricznál mindez így hangzik: „*Bocskaitól kezdve I. Rákóczy Györgyig már három olyan fejedelem is volt Erdélyben, akit a magyar korona alatt élő protestánsok szellemi fejüknek tekintettek.*”³¹ Az egyébként is feltűnő különbségek (evangélikus-protestáns) ellenére mégis az elhagyott tagmondatot érdemes szemügyre venni, hiszen Móricz átírásában így

26 Egyed Emese például, elvetve némileg az új mű születésének relevanciáját, összehasonlítást végez a két szöveggel: „*Pedig a hasonló tárgyat kidolgozó szövegváltozatok együtt olvasva érdekesek igazán, a változtató olvasat az írói autonómia és így a nyelv mindenhatóságára való figyelmeztetés révén is hat. Az írás folyamata, az egyéni írói technika az egybevetés (és nem csak a szövegváltozatok egybevetése) révén mutatkozik meg igazán, és ennek nem mond ellent a teljesítmény, a létrejött írói mű abszolút értéke, kötelező jelentés-autonómiaja sem.*” Egyed Emese, *Két Aranysárkány, kísérlet*, Üzenet 2006/1.

27 Móricz Zsigmond: *Kemény Zsigmond: Rajongók*. Kelet Népe, 1940. aug. 15., 15.

28 Kemény Zsigmond, *Rajongók*. Móricz Zsigmond átírásában, Bp., Athenaeum kiadása, 1940, 5.

29 Uo., 47.

30 Kemény Zsigmond, *A rajongók*, Bp., Franklin Társulat, 1913, 9. (Ez a kiadás a Gyulai Pál által megjelentetett sorozat tagja, Móricz dolgozhatott ebből a kiadásból, bár nem lehet egyértelműen kizárni, hogy lett volna a birtokában első kiadásos kötet. Mint ő maga írja, ehhez akkoriban bármelyik antikváriusnál hozzá lehetett jutni. Ez utóbbi állítás természetesen csak fenntartásokkal kezelhető, mivel a négy kötet nem ugyanabban az évben jelent meg. Vö. *Móricz Zsigmond mondanja*, Híd 1941/5., 15.)

31 Kemény Zsigmond, *Rajongók*. Móricz Zsigmond átírásában, Bp., Athenaeum kiadása, 1940, 51.

csak három oldallal később tudjuk meg a regény helyszínét, amit bajosan lehetne áttílizálásnak vagy nyelvi javításnak tekinteni. Móricz a regény négy nagy részét egyébként nem változtatja meg, viszont a Keménynél csillaggal jelölt részleteket sok esetben összevonja, amit szintén nemcsak szerkezeti, de értelmezésbeli különbségnek is tarthatunk.

Ha a fenti kiadásra a korabeli válaszok közül szemügyre veszünk néhányat, akkor időben elsőként Féja Géza írása számol be a történésekről a *Magyarország* 1940. december 15-i számában. Féja felsorolja azokat a műveket, amelyek sajnálatos módon a korabeli olvasó számára nem érhetőek el, viszont sokszor idéznek belőlük; említi Kossuth Lajos, Grünwald Béla, Zilahy Károly, Tolnai Lajos és Justh Zsigmond műveit, illetve II. Rákóczi Ferenc önvallomásait, majd az emlékiratok közül Bethlen Miklós, Cserei Mihály és Szolárdi János alkotásainak kiadásait hiányolja. Ehhez képest tartja örvendetesnek, hogy Kemény Zsigmondnak új kiadásban jelent meg műve, és hozzáteszi, hogy ezért Németh László már lassan egy éve korteskedik. Ehhez képest viszonylag keveset ír magáról a könyvről: „[Móricz] Példát ad arra, hogy némi simító (de avatott kézből származó!) munka útján »mozgósíthatjuk« egész multunkat, azokat a méltatlanul elfeledett műveket, melyek nélkül a magyar tudat csonka marad.”³² Ezt követően Kemény regényéről értekeznek, kiemelve a balladai szemléletet és Kemény realizmusát, majd pedig a 19. századi alkotó Balzac műveivel való párhuzamát hangsúlyozza. Végül így zárja cikkét: „Aki szereti a mélységet, s a mélyebb emberi okok szavára kíváncsi, örömmel fogadja az »enyhített«, olvashatóbbá tett, de eredeti valójából ki nem forgatott Kemény Zsigmondot.”³³ A cikk írója tehát egy réginek tétélezett irodalmi alkotás jelenben való olvashatóságának lehetőségét emeli ki az átdolgozás által, de ő sem részletezi, hogy tulajdonképpen mit is jelentenének ezek a korrigálások.

Ez a javítási szándék másik oldalról igen éles megnyilvánulásokat váltott ki egyes írókból, maga Radnóti ekképpen fogalmaz naplójában: „Mikor megjöttem, Pista mesélte, hogy Móricz Zsigmond átírta Kemény: *Rajongók-ját*, az *Athaeneum* hirdette s már meg is jelent. Kezére kellene csapni, el kell kobozni, be kell tiltani az ilyet, gyalázat! – dühögtem s vallottam volna, de eszembe jutott, hogy a kézre csapdosásnak, az elkobzásnak, betiltásnak nem mi szabjuk meg a határát, ahogy kezdeni sem mi kezdtük... de legalább mi üssünk rá valóban a mancsára (mert mancs! kéz nem vállalkozik ilyen munkára!), de aztán jött Ágnes, a könyvet sem tudtam megszerezni... Ma az újévi Nyugatban Illés Endre ír az »ügyről«; szellemesen, élesen, okosan és felhőborodottan. Kitűnő írás. De Gellért meséli, hogy Móricz folytatja... most Tolnai Lajost készül tönkretenni. De hogy Keményhez mert nyúlni!”³⁴ Még Radnótinál is erősebben fogalmaz tehát Illés Endre a *Nyugatban*, amikor azt állítja, hogy „a »Rajongók« címlapjára, mely nyolcvanegy évig csak egy író munkája volt, Kemény Zsigmond neve mellé odaírta a magáét. Miután előtte néhány illetlanórával megcsinosította Kemény mondatait és egy-két csuklógyakorlattal hajlékonyabbá gyalulta a nehezen forgó izületeket. Szükség volt erre?”³⁵ Illés ugyanakkor cikkét Móricz irodalmi tevékenységének méltatásával kezdi, hogy végül csalódottságának adjon hangot, amiért egy rangos író ilyen munkát tart üdvösnek. Kifogásaiban Kemény nyelvének összetettségét hangsúlyozza, és rámutat, hogy a változtatások néhol igen önkényesnek

32 Féja Géza: *Rajongók*, Magyarország 1940/287. sz. (Reggeli kiadás), 7.

33 Uo., 7.

34 Radnóti Miklós, *Ikrek hava. Napló*. A szöveget gond. Ferencz Győző; Jegyzeteket készítette Melczer Tibor. Bp., Osiris, 2003, 130-131. A bejegyzés 1941. január 4-i.

35 Illés Endre, *A veszélyes út. Móricz Zsigmond és a »Rajongók«*, Nyugat 1941/1., 8.

tűnnek.³⁶ Bár a cikk indulatos hangvétele miatti túlkapások egyértelműen látszanak, mindenképpen végig gondolandó, hogy Móricz változatában bizonyos javítások vajon valóban szükségesekek voltak-e, s a kijelölt cél szolgálatában bizonyosan ez lett volna-e a legmegfelelőbb út.³⁷

Több Móricz is magyarul kényszerül munkáját, hiszen a *Híd* című hetilap 1941. májusi számában ekképpen nyilatkozik: „Minden íróban benne van az az altruista vágy, hogy ha valami nagyon nagyot, szépet, szent dolgot lát íróársánál s látja, hogy nem tud vele sikert érni el, segítségére akar menni, hogy jobban hasson.”³⁸ Végül tevékenységét a következő érvel támasztja alá: „A színpadon sohase a Madách alkotását látjuk, hanem az abból készített színpadi masszát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a Paulay Edék és a többi rendező kék és vörös plajbásza csinál remeket a műből vagy hogy annak árt. Az összöveg mindig ott áll a könyvpolcon s az olvasó visszamenekülhet a költőhöz.”³⁹ Móricz következetesen azonosítja a színpadra való átírást a regények átdolgozásával, ami egyfelől mutat némi egyezést, de mint az elméleti kérdések tárgyalásánál látható lesz, az adaptáció és az átdolgozás között lényegi különbségek is vannak.

Móricz könyvének kiadásához Németh László írt előszót, aki Móriczhoz hasonló igen nagyra értékelte a 19. századi író munkásságát. Németh László egyik, 1940. október 20-án kelt levelében, melyet Móricz írt, a következő található: „Kedves Zsiga bátyám, Nagyon köszönöm a megküldött bibliotékát. Legnagyobb szűgyen ti., hogy nincs könyvtáram, egy szerzőre, századunkban a legfontosabbra, leöblített ezzel az ajándékkal. Most már csak egy teljes Kemény Zsigmondot kell szerezniem, hogy valamelyest a múlt századdal is rendben legyek. A Rajongók elé a tanulmányt, sajnos, könyvtári könyvekből írtam. Tegnapelőtt készült el: két ív körül van: de csak kivonata a Kemény-könyvnek. Nagyon köszönöm, hogy ezzel az előszóíráttal Keményhez újból odavertél: minél többet foglalkozom vele, annál jobban megszeretem.”⁴⁰ Németh László utószava valójában keveset, mindössze egy bekezdés erejéig ír magáról a kiadásról,⁴¹ annak érdekességéről. Ennek nyilván több oka is lehet, de talán az egyik az, hogy Kemény Zsigmond

36 „Viszont, ha Kemény ezt írja: »De hátha az érsek uram találja kegyelmed szakállát megtépni«, Móricz ízesít, ő így mondja: »tanálja.« »Tetszelegni vágyó palotahölgyek, kiket akkor fraucimmereknek hittak« véli Kemény; »frajcimmer« vágja rá Móricz. »Ökegyelméhez is« – így Kemény; »es« öblösít Móricz. S amikor megint Kemény régiés: »György úrfi jó!« Móricz siet javítani: »György úrfi jön!« állítja határozottan. »Hurcoljuk« írja Kemény, »Vonszuk« mondja Móricz. »Önbizodalom« mondja Kemény, »önbizalom« írja Móricz”. Illés Endre, i. m., 8.

37 A Móricz-szakirodalomban is igen hasonló a vélekedés az ügyet illetően, Vargha Kálmán például ekképpen ír erről: „Kemény művészetének lényegéhez hozzátartoznak terjengős körmondatai, néhol már önálló életet kezdő és öncélúvá váló metaforái és magyarázó, az olvasót mintegy kalauzoló közbeszólásai is, sőt a tizenkilencedik századi magyar szépprózának is legsajátosabb ismertetőjegyei ezek az elemek. Móricz olyan regényszöveget hozott létre, amely se nem modern, se nem tizenkilencedik századi, sem Kemény, sem ő maga nem vállalhatná teljesen a sajátjának.” Vargha Kálmán, *Móricz Zsigmond és az irodalom*, Bp., Akadémiai, 1962, 195.

38 *Móricz Zsigmond mondja*, *Híd* 1941/5., 15.

39 Uo., 15.

40 *Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője, Levelek 1.*, vál. és utószó: Tasi József; s. a. r. és jegyzetek: Sz. Fehér Judit, G. Merva Mária, Tasi József, Bp., PIM, 1988, 179.

41 „Azon az éjjeli beszélgetésen, melyről e tanulmány elején írtam, Móricz Zsigmond azt is elmondta, hogy őt még kezdő író korában egy kiadó Kemény Zsigmond regényeinek az átírására szólította föl. Amit a fiatal nem tehetett meg, javítgató estéin megtette az öreg. Átstilizálta a Rajongókat. Az Erdély írója az egyetlen, aki erre jogot szerzett. Ő sem azért, hogy az eredeti művet fölöslegessé tegye, hanem hogy azoknak, akiket Keménytől a nyelv elriaszt, az eredetihez kalauzok legyen. Az azonban, hogy Móricz Zsigmond erre a (szó szoros értelmében vett) szolgálatra vállalkozott, talán épp annyit mond, mint maga az átírás.” Kemény Zsigmond, *Rajongók*. Móricz Zsigmond átírásában, Bp., Athenaeum kiadása, 1940, 47.

regényének a jelenben való aktualitását nem átdolgozás, hanem egy értelmezés megírásával kívánta hangsúlyozni.

Textológiai, elméleti kérdések

A három regény három átdolgozásának áttekintése jól láthatóvá tette elsősorban a fogalmak körül csoportosuló problémákat. A különböző szakirodalmak azonban – egymásról időnként nem tudva – nem konzekvensen használnak bizonyos kifejezéseket, értve ezalatt például az átdolgozás/átírás vagy esetleg az újraírás szavak jelentését. Jelen tanulmányban az átdolgozás jelöli azt a tevékenységet, melynek során egy szerző bizonyos szándékkal belenyúl egy másik szerző vagy önmaga által jegyzett szövegbe. A „bizonyos szándék” kifejezés alatt azt az esetet értjük, amikor egyfajta jobbítási vagy korrekciós szándék örve alatt történik a szöveg átalakítása, gondolva ezalatt többek között egyik regiszterből egy másikba történő átalakításra, ahogy az ifjúsági vagy gyerekregegyeknél láthattuk.

A pontosabb megfogalmazás érdekében érdemes sorra venni tehát azokat a fogalmakat, jelenségeket, irodalmi műveleteket amelyek összefüggésben állnak az átdolgozás tevékenységével, de valamilyen módon el is különböznek tőle. Elsőként a plágiumtól kell elhatárolni a fenti jelenséget, ami csak első látásra tűnik problematikusnak, hiszen mint jeleztük, több ízben is megjelenik egyfajta legitimációs törekvés a regények címlapjain, amelyek lehetővé teszik, hogy a szerző bátran használhasson egy korábbi, nem az ő neve alatt napvilágot látott szöveget. A plagizátor ugyanis mindig igyekszik semmissé tenni azokat a jeleket, amelyek arra utalhatnak, hogy nem az ő művéről van szó: „A plagizátor egészében akarja a magáévá tenni valaki másnak a művét, igyekvése tehát nem a műnek mint építménynek a megértésére irányul, hanem arra, hogy itt-ott változtasson rajta, vagyis »eltüntesse a nyomokat« – éppen ezért lepleződik le.”⁴²

Egy alkotás színpadra vagy egy másik médiumba való átültetését, az adaptációt szintén fontos elkülöníteni az átdolgozás műveletétől. Mint láthattuk, Móricz e két tevékenységet nem választja szét, s az átdolgozás indokaként is Shakespeare és Madách drámáinak színpadi változatait említi. Egyetérthetünk tehát Beke Józseffel, aki a jelzett problémakört érintve nem tekinti átdolgozásnak a színrevitelt, vagy egy dráma szövegének operává alakítását.⁴³ Az adaptáció minden esetben adott szöveg értelmezéséből indul ki, s ezt a maga eszközeinek szolgálatába állítva létrehoz egy új minőséget. Lehetségesnek tűnik ezek összehasonlító vizsgálata, de a létrejött alkotást – adott esetben – új műnek is tekinthetjük, mint egy alkotás másik nyelvre való átültetését.

Illés Endre Nyugatban közölt cikkét manapság sokan idézik annak illusztrálására, hogy egyes átdolgozások milyen nagy visszhangot váltottak ki a korabeli sajtóban. Arra azonban érdekes módon egyik idéző sem figyelt fel, hogy Illés konzekvensen fordításnak nevezi⁴⁴ Móricz átdolgozását. Noha a cikkíró idézőjelle teszi, nem tűnik önkényesnek ez a megjelölés, ezért érdemes valóban felvetni annak lehetőségét, hogy van-e valami összefüggés fordítás és átdolgozás között. A fordításnak mint értelmezésnek a vizsgálata annyiban mutathat előre jelen kérdéskörünkben, amennyiben a fordítástörténet felől közelítjük meg. A 19. század első felében például a fordítás művelete egyáltalán nem jelentett bármiféle

42 Angyalosi Gergely, *Egy különös múzeum*. Bogdán László: Átiratok múzeuma. Kortárs, 2000/4., 116.

43 Beke József, *Irodalmi „kétszersültek”*. Irodalmunk nevezetes átdolgozott művei, Holmi 2007/4., 485–496.

44 Illés Endre, i. m.

szöveghűséget, hanem hatványozottan arra törekedtek a fordítók, hogy az adott szöveg a magyar nyelvű olvasó számára ne hasson idegennek. Ez a gyakorlat azonban nem volt idegen a huszadik század első felének fordítóinak sem, számos olyan átültetés létezik magyar nyelvre, amelyben jelentős rövidítések, átírások, sőt jelentős címváltoztatások is megtalálhatók.⁴⁵ Ebből következik az, hogy a mai elemző számára egy ilyen alkotás ugyanúgy tűnhet egy teljesen új műnek, mint fordításnak: „Mivel a fordítás mind az átírásnak, mind az értelmezésnek nagyon közeli rokona, csakis valamely értelmező fogalmazhatja meg annak a megfelelésnek a követelményeit, amelynek alapján azt állítja, hogy egy szöveg egy másiknak fordítása, átírása, értelmezése. A hatástörténet lehetővé teszi, hogy ugyanaz a szöveg egy adott történeti távlatból eredeti műnek, egy másiktól fordításnak minősüljön.”⁴⁶ Vagyis a fordítás nemcsak értelmezés, de adott esetben újraírás is, ahogy azt Bródy szövegének német nyelvű alcímében láthattuk. Tehát valószínűleg valami efféle gondolatot Illés Endre, amikor fordításnak nevezte Móricz munkáját, noha egyáltalán nem helyezte azt pozitív megvilágításba. Illés azonban úgy tűnik, nem vett tudomást arról, hogy a fordított mű mindig új műalkotásként (tehát intertextusként is) képes funkcionálni.

Az újraírás, illetve átírás tevékenysége ugyanakkor a posztmodern irodalom egyik kitüntetett kérdésköre.⁴⁷ Tulajdonképpen minden átírás egyfajta variatív ismétlésnek fogható fel,⁴⁸ tehát az újraírt mű nemcsak ismétlés, de variáció is. Érdemes talán hozzátenni, hogy a létrejött alkotás, hiába tekintünk átírásként rá, mégis önálló szöveggé képes működni, értve ezalatt például egy saját és egyedi intertextuális háló meglétét. Kérdés, hogy a fentiek alapján tekinthető-e bármelyik vizsgált átdolgozás az átírás értelmében vett új műalkotásnak. A válasz mindenképpen a fenti áttekintés figyelembevételével kell történnjen. Mindenesetre a bizonyos, hogy az átdolgozások előszavai, paratextusai munkájukat „leginkább a nyelvi elavulás ellenszereként tüntetik föl, és a kései olvasó érdekében végzett jó szándékú értékméntésként.”⁴⁹ Ez alól kivételt képez vizsgált műveink közül Kosztolányi átdolgozása, ezért először célszerűnek tűnik ennek elhelyezése értelmezésünkben. Gérard Genette írja *L'Œuvre de l'art. Immanence et transcendance* című munkájában, hogy az elemzők inkább hajlamosak a régi mű (szöveg)változtatának tekinteni azt, ha egy író korábbi

---

45 Vö. Gabriele D'Annunzio, *Józan és mámor*, f. n., Bp., Magyar Kereskedelmi Közlöny kiadása, 1905. A könyv címe eredetileg *A Gyönyör*. A főszereplő, Andrea Sperelli a magyar nyelvű változatban öngyilkos lesz, míg az olasz regényben erről szó sincsen, a szereplő nem hal meg a mű végén, „csupán” elkövetett bűneiért bűnhődik, hiszen mindenkit elveszít maga körül.

46 Szegedy-Maszák Mihály, *Megértés, fordítás, kánon*, Pozsony, Kalligram, 2008, 232.

47 Thomka Beáta például egy, az átírással foglalkozó konferencián az alábbi szempontok szerint közelíti meg a kérdéskört: „A továbbiakban az átírást nem mint a másolás megfelelőjét, hanem mint átvételt, mint egy igen gazdag jelenségkör elemét szeretném körüljárni. Ezen belül nem tematikus, motivikus, hanem műfaji, strukturális karakterű átvételtípusokat kívánok érinteni, valamint néhány lehetőséget a kiterjedés, a jelleg alapján megkülönböztethető szövegekői, illetve szövegbelső változatok közül. Az előbbieik terepe a művek, szövegek, beszédmódok, a szellemi kultúra különféle nyelveinek térköze, az utóbbiak kontextusa a saját opus.” Thomka Beáta, *Aluljárók, felüljárók, belső járatok: átjárhatóság*. Jegyzetek. Jelenkor 1999/3., 308.

48 Angyalosi Gergely, *i. m.*, 116.

49 Beke József, *i. m.*, 486.

művének átdolgozására vállalkozik, semmint új szöveggé kezelni a létrejött alkotást.⁵⁰ Úgy tűnik, ez esetben is azzal kell számolni, hogy időben változó gondolatokkal van dolgunk, vagyis adott értelmező (közösségek) elemző célkitűzései és elméleti háttere dönti el, hogy Kosztolányi regényének ifjúsági változatát szövegváltozatnak tekintí-e. Mert egy művet nem képvisel szükségszerűen egyetlen szöveg, sokkal inkább arról van szó, hogy az leginkább szövegváltozataiban él tovább. Az *Aranysárkány* mindenesetre jelen értelmező távlatból kötődni látszik ugyan a korábbi regényváltozatokhoz, de az új minőség felé való nyitottsága mintha kevésbé lenne elvitatható. Az pedig nyilván további mérlegelés kérdése, filológiai adatok és indokok figyelembevételével, hogy egy összkiadás esetében milyen formában történik majd a közreadás.

Nincs ez másképpen a másik két átdolgozással sem, noha szükségképpen nem Jókai és Kemény szerzősége állapítható meg, s ez igen lényeges szempontnak tűnik. Nem tekinthető azonban új minőségnek, vélekedésünk szerint, a két vizsgált regény. Leginkább átmenetiségük lesz az, ami legfontosabb ismérvként számon tartható: egyfelől jelzik (címeikben, szerzőjük megjelölésével), hogy egy már meglévő szöveget alakítanak át, s ez a gesztus nem csupán arra jogosítja fel őket, hogy szabadon dolgozhassanak velük, de olyan kötelékek meglétét is felvállalják, amelyek nem engedik, hogy új szöveggé tekinthessünk rájuk. Ugyanakkor minden eset egyedi, hiszen Bródy átdolgozása merészebb változtatásokat visz végbe, mint Móricz, akinek nem túl szerencsésnek mondható korrigálásai csak elvenni tudnak a szöveg értékéből, hozzátenni nem. Bródynak nyilván sokat segíthetett az, hogy más regiszterbe kellett áttennie Jókai regényét, s ezzel olyan értelmezői távlat nyílt meg számára, amely Móricznál hiányzik. A *rajongók* átírása ugyanis a lehető legsérülékenyebb pontját érinti Kemény szövegeinek: azon nyelvi megformálását, melyben minden szónak, szófordulatnak és metaforának jelentősége van, s ennek elhagyása vagy megváltoztatása értelmetlen törekvésné tartható számon. Ehhez persze hozzá kell tenni, hogy maga Kemény sem ügyelt túlzottan regényeinek kiadásánál bizonyos hibákra, s ezeket Gyulai Pál, a már említett Kemény-sorozatban szintén áttisztította. Mivel jelenleg nem létezik Kemény Zsigmond kritikai összkiadás, az irodalomtudósokra vár még ezek összevetése, vizsgálata.

Ami még említendő aspektusnak látszik, az annak a jelenségnek a jelzése, miszerint Bródy és Móricz is csoportosan dolgozta át a műveket, és ez fontosabbnak tűnik, mint az, hogy pénzügyi gondjaik voltak.⁵¹ Ez mindenképpen felveti annak a lehetőségét, hogy az irodalomtörténet felől közelítsük meg a kérdést, vagyis ne csupán az adott író leveleivel, cikkeivel és egyéb műveivel hozzuk összefüggésbe az átdolgozásokat, hanem a korszak irodalmában feltűnő jelenségekkel és alkotásokkal. Bródy esetében fontos tehát, hogy ő maga is írt egy ifjúsági regényt ebben az időszakban, tehát az átdolgozásaitól semmiképpen nem különíthető el ez a tevékenysége. Móricz esetében az lehet mérvadó, hogy, ahogy

---

50 „Les éuvres selon moi incontestablement plurielles en ce sens sont celles dont la pluralité n'est pas un artefact technique, mais procède pleinement d'une intention auctoriale, comme lorsqu'un artiste, après avoir produit un tableau, un texte, une composition musicale, décide d'en produire une nouvelle version plus ou moins fortement différente, mais assez proche (et dérivée) de la première pour que la convention culturelle la considère plutôt comme une autre version de la même œuvre que comme une autre œuvre.” Gérard Genette, *L'Œuvre de l'art. Immanence et transcendance*. Paris, Seuil, 1994, 188.

51 Vö. Móricz Virág, *Tíz év II.*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 359.; Balogh Tamás, *Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye*. In: Kosztolányi Dezső, *Aranysárkány*. Átdolgozott, ifjúsági kiadás. A szöveget gondozta és az utószót írta: Balogh Tamás. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2004, 176.

már említettük, több regény átírására is vállalkozott az 1930-as, 1940-es években,⁵² ami lényeges lehet munkásságának értelmezésekor is.

A Nógrádi-könyvekről

A 2008-ban megjelent, Nógrádi Gergely által átdolgozott könyveket tehát a fenti szempontok alapján érdemes görcső alá venni. A kiadás formai ismérveivel kezdve elmondható, az igényes könyvészeti kivitelezésen túl, hogy a borítón semmi nem jelzi, hogy átdolgozásról lenne szó, hacsak a „Klasszikusok újramesélve” ikonját nem értelmezzük annak. A külföldi mintával példálózó kiadó és átdolgozó láthatóan nem vesz tudomást arról, hogy az idegen nyelven született átdolgozások minden esetben jelzik – szövegesen –, hogy nem teljes szöveget kap kézhez az olvasó, sőt az sem ritka, hogy a teljes szöveg meglétét ráírják a könyv külső részére, nyilván a sok forgalomban lévő átdolgozás okán.

Az átdolgozó személyének feltüntetése végül a sorozatcímdalton történik meg, a többi adathoz hasonlóan apró betűvel szedve. A könyv paratextusainál maradván szót érdemel még a kiadvány végén szereplő szülőknél, pedagógusoknak és diákoknak szóló üzenet. Ez egyfelől mutatja a megszólítani kívánt olvasóközönség csoportját, másfelől a pontokba szedett indoklások jelzik azt a legitimációs gesztust, amit a vizsgált regényeinkhez képest eltérő módon tarthatunk számon: *„MERT a klasszikus nagy művek ismerete nélkül jelentős érzelmi és kulturális hátrányokkal indulnak az életbe a fiatalok, az olvasás hiánya pedig egész életükre kihat.*

MERT a jó átdolgozás megőrzi az eredeti mű meséjét, hangulatát, az író stílusát, és így mindenki számára élvezhetővé válik.

*Évszázadok óta mindenütt átírják a remekműveket a fiatalok számára, így ismertetik meg velük az emberiség, a nemzet legszebb történeteit.*⁵³ A kiadás célkitűzései tehát lefedik az ifjúsági változat ismérveit, továbbá fellépnek egyfajta nevelő szándékkal is, amely jelen korszak olvasási tendenciáinak figyelembevételével történik. A Móricznál látott és Beke József tanulmánya által is jelzett „jó szándékú értékmérés” érhető itt tetten, másfelől a nagyon erősnek tűnő kötődés az eredetinek nevezett irodalmi műhöz is kifejezésre jut. A „levél” végül így zárul: *„Mi is újrameséljük a klasszikus alkotásokat, ahogy a szülők, nagyszülők is gyakran a saját szavaikkal mondják el a régi meséket, az általuk ismert irodalmi műveket, vagy éppen a Bibliát.*”⁵⁴ A zárópasszus sajnálatos módon nem veszi figyelembe a műalkotások nyelvhez való kötöttségét, ezért tárgyalhatja egy mondatban a Bibliát más, akár nem idegen nyelvű művekkel együtt. Szóbeliség és írásbeliség ilyen mértékű egymásba játszása továbbá nagyfokú tájékozatlanságra vall, s ekképpen nem tekinthetjük helytálló legitimációs gesztusnak.

Ha szerkezetileg vizsgáljuk a műveket, akkor elmondható, hogy az átdolgozás jelen kiadások esetében egyfelől igen nagy mértékű rövidítést jelent, másfelől strukturális változtatásokat foglal magában. Részletesebben Az *arany ember* átdolgozásával foglalkoznánk, hogy az összefüggések jobban kirajzolódjanak az eddig elmondottakkal. Nógrádi ebben meghagyja ugyan az öt nagy fejezetcímet, de az alfejezetek címét részint kihagyja, részint megváltoztatja értelmezésének megfelelően. Így lesz A Szent Borbála és utasaiból A száguldó szörnyeteg, A menyasszonyköntösből Menyasszonyi ruha a porban. A szerep-

52 Többek között Tolnai Lajos két regényét. L. még: Balogh Tamás, *Mai színpadra átírta: Móricz Zsigmond*. Egy kiadatlan Móricz-könyv története, Tiszatáj 2004/7., 48–67.

53 Jókai Mór, *Az arany ember*, Bp., Petepite Kiadó, 2008, 156. (Klasszikusok újramesélve)

54 Uo., 156.

lők viszonyrendszerét nem alakítja át Nógrádi, ami átdolgozásaira összességében elmondható az az, hogy a szüzsé egyszerűsített változatát érvényesíti munkájában. Az átalakítás a regények nyelvezetében érhető leginkább tetten, vagyis főleg a leíró részek kiiktatásában és a párbeszéd részek megszaporodásában. Ezzel valóban kalandregénnyé változtatja a szöveget, ami abban az esetben lehetne csak indokolt, ha közben nem jelezné folyamatosan az úgynevezett hűséget az „eredeti” műhöz.

Egyetlen hosszabb, majd rövidebb idézettel illusztrálnánk a különbségeket a szövegek között. Az idézett jelenetben Timárt lesodorja a hullám a hajójáról, Jókai regényében mind- ez így hangzik:

„Künn nagy kiabálás van; Timéa kirohan az ajtón: ott atyjával találkozik.

– Elsüllyedünk-e? – kérdi tőle.

– Nem. A hajó megmenekült, hanem a biztos a vízbe esett.

Látta azt Timéa, hiszen a szeme előtt sodorta őt le a hajó orráról a hullám.

Hanem azért a szíve meg sem dobbant e szóra.

Csodálatos az!

Mikor a fehér cicát a hullámok közé veszni látta, akkor kétségbe volt esve, akkor nem tudta könnyeit visszatartóztatni, s most, mikor a hajóbiztos elnyelte a hullám, azt sem mondta rá, hogy »Szegény!«

Igen, mert a fehér cica oly keservesen könyörgött mindenkinek, az az ember pedig úgy dacolt mindenkivel! Aztán a fehér cica egy kedves szeretni való állat volt, a hajóbiztos pedig egy csúf férfi. És mert elvégre a szegény kis fehér cica nem tudott magán segíteni, a hajóbiztos pedig erős, ügyes ember, bizonyosan kiszabadítja magát: hiszen azért férfi.»⁵⁵

Nógrádi változatában a következő található:

„Tímea a fedélzetre rohant.

Elsüllyedünk? – kérdezte az apját.

Nem. A hajó megmenekült, de a hajóbiztos a vízbe esett.

Ezt Tímea látta odalentről, de nem aggódott.

»A hajóbiztos erős, ügyes ember – gondolta. – Biztosan kiszabadítja magát a bajból, hiszen azért férfi.«⁵⁶

A fehér cica története Timár és Timéa eleve boldogtalan kapcsolatát előlegezi meg, s ennek elhagyása kevésbé alapozza meg a szerencsétlen házasság kimenetelét. Az elbeszélés idejének megváltoztatása ennél is indokolatlanabbnak látszik, hiszen Jókai regényében a jelen időnek fontos funkciója volt: az olvasóban keltett jelenidejűség.⁵⁷ Mintha ezzel ellentmondani látszana saját magának a kiadvány szövege, hiszen ebben kiemelt célként szerepelt, hogy a mai olvasó számára a szöveget jelenlevővé tegye,⁵⁸ ezt pedig megtehetette volna ezzel az egyszerű szövegszervezői fogással, mely egyébként is adott volt. Azonban ennél is nagyobb különbségnek látszik a nyelvezet erőteljes leegyszerűsítése, mely az

55 Jókai Mór *Összes Művei*, szerk. Lengyel Dénes, Nagy Miklós, Regények 24.; Jókai Mór, *Az arany ember* (1872) I., s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., Akadémiai, 1964, 33.

56 Jókai Mór, *Az arany ember*, Bp., Petepite Kiadó, 2008, 11. (Klasszikusok újramesélve)

57 Ugyanez történik meg Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényének átdolgozásának elején, amikor Gergő és Vicuska fürdőzésének leírását az átdolgozó múlt időbe helyezi. Vö. Gárdonyi Géza, *Egri csillagok*, Bp., Petepite Kiadó, 2008, 5. (Klasszikusok újramesélve)

58 Ezért is olvasható Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* átdolgozásának hátsó borítóján a következő: „Mindenkinek szól, legyen hát ez a 21. századivá varázsolt Jókai-mű valóban mindenkié.” Jókai Mór, *A kőszívű ember fiai*, Bp., Petepite Kiadó, 2008. (Klasszikusok újramesélve)

egész átdolgozáson keresztül érzékelhető, és így egy egészen egysíkú értelmezésre enged következtetni.

Úgy tűnik, Nógrádi mindent a cselekmény szolgálatába állít, nem figyelve kellően a szereplők jellemének összetettségére, viszonyrendszerük árnyaltságára. Viszonylag könnyű belátni, hogy irodalmi mű ismerete nem fedi le a cselekmény ismeretét, hiszen ezáltal rejtve marad az adott regény nyelvezetének, stílusának értelmezése. Az irodalmi hagyomány közvetítése ilyen formában csak igen töredékes maradhat az olvasó befogadása során, s Nógrádi nem jelzi saját értelmezését sem, amivel elmozdulhatna átdolgozása az átdolgozás felé, s nem ragadna meg az egyszerűsítő összefoglalásnál.

Szövegek/változatok között

Az átdolgozás műfajának kérdésköre igen szerteágazónak bizonyul tehát, mert ahogy a fordításoknál, itt is érzékelhető a fokozatosság, vagyis különbséget lehet és illik tenni bizonyos átdolgozások között. A jelenséget leginkább átmenetiségében véltük értelmezni, egyfelől az eredeti szöveg(változatok) felé tett kapcsolódási pontok, másfelől egy új műalkotás irányába elmozduló értelmező gesztusok miatt.

Különbséget kell tenni a szerző által írt változat és az idegen személy bele- és átdolgozása között. Elsősorban persze az értelmező feladata, hogy megfelelően rögzített szempontok alapján megállapítsa a kérdéses pontokat, s azokat értékelje. Ez nyilvánvalóan kiegészülhet olyan további filológiai vizsgálatokkal, amelyek, ha nem is hoznak végső választ, de árnyalhatják a jelzett kérdéskört. Fontos érvek lehetnek adott esetben magának a szerzőnek a fennmaradt dokumentumai, illetve az összehasonlító vizsgálat sem vethető el egyik szöveg esetében sem. S mint ahogy már több ízben jeleztük, az, hogy egy adott művet szövegváltozatnak, átdolgozásnak vagy új műnek tartunk-e, éppen olyan esetleges lehet az eltelt idő és a jelenben való rögzítettség okán, mint egy fordítás fordítás mivoltának megállapítása.

Végül feltehető a kérdés: Jókai egyik leghíresebb regényében a Vaskapu leírásának kihasználása vajon azonos megítélés alá esik-e egy szerelmi szál kiiktatásával. A válasz korántsem egyértelmű, hiszen az előbbi a romantikus természetfelfogás egyik legjellemzőbb példája lehet, azonfelül a főszereplő sorsának előrevetítéseként is lehet értelmezni, míg az utóbbival nyilvánvalóan egy értelmezői szálát veszít az olvasó. Az, hogy hogyan ítélünk meg tehát például egy ilyen kérdést, kiemelten csak az értelmezői hagyomány fényében fogalmazható meg, s az átdolgozás tevékenységéről való vélekedéseinket is befolyásolhatja.

Felhasznált irodalom

A rózsák szigete, Jókai Mór Az arany ember című munkájából, a serdültebb ifjuság számára átalakította Bródy Sándor, Bp., Singer és Wolfner, 1924.

A rózsák szigete (Átdolgozta Bródy Sándor), Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1894?]

Angyalosi Gergely, *Egy különös múzeum*. Bogdán László: Átiratok múzeuma. Kortárs, 2000/4.

Balogh Tamás, *Mai színpadra átírta: Móricz Zsigmond*. Egy kiadatlan Móricz-könyv története, Tiszatáj 2004/7.

- Beke József, *Irodalmi „kétszershültek”*. Irodalmunk nevezetes átdolgozott művei, Holmi 2007/4.
- Bródy Sándor, *Az egri diákok*. Két magyar Robinson története, Bp., Singer és Wolfner, é. n.
- Diákok regénye*, Jókai Mór És mégis mozog a föld című munkájából a serdültebb ifjúság számára átalakítva. Bp., Singer és Wolfner, 1893.
- Egyed Emese, *Két Aranysárkány, kísérlet*, Üzenet 2006/1.
- Féja Géza: *Rajongók*, Magyarország 1940/287. sz. (Reggeli kiadás), 7.
- Földes Anna, *Bródy Sándor*, Bp., Gondolat, 1964. (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár, Magyar Írók 1.)
- Gabriele D’Annunzio, *Józan és mámor*, f. n., Bp., Magyar Kereskedelmi Közlöny kiadása, 1905.
- Gárdonyi Géza, *Egri csillagok*, Bp., Petepite Kiadó, 2008. (Klasszikusok újramesélve)
- Gérard Genette, *L’Œuvre de l’art. Immanence et transcendance*. Paris, Seuil, 1994.
- Gyökössy Ende, *Jókai és az Én Újságom*. http://posalajos.com/pdf/gyokossy_endre_jokai_es_az_en_ujsagom.pdf
- Illés Endre, *A veszélyes út*. Móricz Zsigmond és a «Rajongók», Nyugat 1941/1.
- Jókai Mór Összes Művei*, szerk. Lengyel Dénes, Nagy Miklós. *Jókai Mór, Az arany ember (1872) I–II.*, s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., Akadémiai, 1964. (Regények 24–25.)
- Jókai Mór, *A kőszívű ember fiai*, Bp., Petepite Kiadó, 2008. (Klasszikusok újramesélve)
- Jókai Mór, *Az arany ember*, Bp., Petepite Kiadó, 2008. (Klasszikusok újramesélve)
- Juhász Ferencné, *Bródy Sándor*, Bp., Akadémiai, 1971. (Irodalom történeti Könyvtár 26.)
- Kemény Zsigmond, *A rajongók*, Bp., Franklin Társulat, 1913.
- Kemény Zsigmond, *Rajongók*. Móricz Zsigmond átírásában, Bp., Athenaeum kiadása, 1940.
- Kosztolányi Dezső, *Aranysárkány*, Bp., Légrády Nyomda és Könyvkiadó R. T. kiadása, 1925.
- Kosztolányi Dezső, *Aranysárkány*. Átdolgozott, ifjúsági kiadás. A szöveget gondozta és az utószót írta: Balogh Tamás. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2004.
- Kosztolányi Dezső, *Az olvasó nevelése*. In *Nyelv és lélek*. vál. és s. a. r. Réz Pál, Bp., Osiris, 2002.
- Móricz Virág, *Apám regénye*, Budapest, Szépirodalmi, 1963.
- Móricz Virág, *Tíz év I–II.*, Bp., Szépirodalmi, 1961.
- Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője, Levelek 1.*, vál. és utószó: Tasi József; s. a. r. és jegyzetek: Sz. Fehér Judit, G. Merva Mária, Tasi József, Bp., PIM, 1988.
- Móricz Zsigmond mondja*, Híd 1941/5.
- Móricz Zsigmond: *Kemény Zsigmond: Rajongók*. Kelet Népe, 1940. aug. 15.
- Ráby Máttyás viszontagságai*, Jókai Mór: Rab Ráby című munkájából a serdültebb ifjúság számára átalakítva. Atdolgozta: Bródy Sándor. Bp., Singer és Wolfner, 1894.
- Radnóti Miklós, *Ikrek hava. Napló*. A szöveget gond. Ferencz Győző; Jegyzeteket készítette Melczer Tibor. Bp., Osiris, 2003.
- Szegedy-Maszák Mihály, *Megértés, fordítás, kánon*, Pozsony, Kalligram, 2008.
- Thomka Beáta, *Aluljárók, felüljárók, belső járatok: átjárhatóság*. Jegyzetek. Jelenkor 1999/3.
- Vargha Kálmán, *Móricz Zsigmond és az irodalom*, Bp., Akadémiai, 1962.

Mózes Huba

Az Erdélyi Helikon és a Nyugat

A 80 évvel ezelőtt indult *Erdélyi Helikon*nak az előtörténete és története sok vonatkozásban összefügg a 100 évvel ezelőtt indult *Nyugat* történetével. Az összefüggések közül néhány fontosabbnak az említésétől az *Erdélyi Helikon* szerepének vázolója során nem tekinthetnek el.

A *Nyugat* főszerkesztői tisztét hosszú időn keresztül betöltő Ignotus, emigráns időszakának elején, pontosabban 1922 második felében a *Keleti Újság* szerkesztését irányította Kolozsvárt. A lap 1922. július 18-án jelezte, hogy Ignotus Kolozsvárra érkezett, és 1922. december 19-én adta hírül, hogy a román hatóságok kiutasították az országból. (Vö. Mózes 1983: 94.) Érkezésekor Ignotus felmérte, hogy a csökkenő példányszámú *Keleti Újság*ot csak a szerkesztői-munkatársi erők összpontosítása mentheti meg. Ezért a lap viszonylagos önállóságot élvező irodalmi mellékletének, a *Napkelet*nek a további megjelenését ellenezte.

A múlt század tízes éveinek végén, húszas éveinek első felében megjelenő folyóirat-kezdemények sorában az eltérő szemléletű íróknak fórumot biztosító *Napkelet* volt a legkiemelkedőbb. Hasábjain egymás mellett, egymással kölcsönhatásban érvényesült legkevesebb három irodalmi törekvés: 1. a természeti környezet, a különböző etnikai csoportokkal való együttélés és a hagyományok meghatározó szerepét valló transzszilvanizmus, 2. a forma radikális megújításával a társadalmi megújodást is elősegíteni kívánó, aktivista-expresszionista színezetű avantgardizmus, valamint 3. a folyóiratban Barta Lajos szerkesztői közreműködésével és Schöpflin Aladár közvetítésével teret hódító nyugatosság. A szerzőknek természetesen csak kis hányada sorolható be fenntartás nélkül egyetlen irodalmi törekvés címkéje alá. Többségükre a törekvések sokrétűsége, interferenciája a jellemző. A szerzők közül két-három műfajban is figyelemre méltó írásokkal jelentkezett például Áprily Lajos, Balázs Béla, Bárd Oszkár, Bartalis János, Berde Mária, Déry Tibor és Kaczér Illés. (Vö. Mózes 2004.) Ignotusnak a *Napkelet* megszűntét eredményező döntése olyan vákuumot teremtett, amelyet az 1921-től megjelenő *Pásztortűz*, vagy az 1926-ban induló *Korunk* – jobb-, illetve baloldali beállítottságánál fogva –, avagy az 1924–1925-ben megjelenő, aradi *Genius/ Új Genius* és az 1925–1926-ban kiadott, szintén aradi *Periszkop* – avantgárd tájékozódásánál fogva – nem tölthetett be.

Az *Erdélyi Helikon* előtti folyóirat-kezdeményekkel párhuzamosak az irodalmi könyvkiadási törekvések, amelyek a múlt század húszas éveinek első felében jellemzően verses és rövid prózai írások közreadásával élesztették egyrészt a szélesebb ölelésű, jól szerkesztett folyóirat, másrészt pedig a vezető irodalmi műfajnak számító regény iránti olvasói igényt. De párhuzamosak a folyóirat-kezdeményekkel az írói tömörülési kísérletek is, amelyek közül a húszas években az első Ligeti Ernő, Nyirő József és Paál Árpád nevéhez kapcsolódik. Az említettek 1922 februárjában, Áprily Lajos, Bartalis János, Kós Károly,

Tabéry Géza, Tompa László és mások bevonásával, Húszak Céhe néven kívántak létrehozni írói csoportosulást. Feltehetően ennek a kezdeményezésnek a folytatásaként jelentette be a *Keleti Újság* egyik 1922. márciusi száma, hogy az írók a tervezett Petőfi-ünnepség alkalmával kongresszust tartanak Kolozsváron, és megalakítják az írószövetséget, amire azonban nem került sor. Négy év múlva Franyó Zoltán kezdeményezte, Ady Társaság néven, Aradon egy írói tömörülés létrehozását. A kezdeményezés azonban a tömörülés érdemi tevékenységének megkezdése előtt megbukott. (Vö. Mózes 1985.)

1924 márciusában hat értelmiségi – Kádár Imre, Kós Károly, Ligeti Ernő, Nyirő József, Paál Árpád és Zágoni István – jelenti be a *Keleti Újság* hasábjain az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadó vállalat alapításának a tervét. A Céh 1925 májusában jelenteti meg első kiadványát.

Még a Céh kiáltványának a közzététele előtt felmerül egy újabb írói közösség megalakításának a gondolata. Két korabeli marosvásárhelyi lapnak a közleményei hitelesítik a későbbi tanúságokat.

Az *Erdélyi Barázda* 1923 szeptemberében ír arról, hogy a geryeszegi Teleki-kastély nagytermében irodalmi este került sor, amelyen a többi közt Berde Mária és Kemény János olvasott fel saját verseiből. A *Székelyföld* pedig 1925 márciusában arról számol be, hogy az említettek a szászrégeni centenáriumi Jókai-ünnepségen is szerepeltek.

1927-ben Kemény János az *Erdélyi Helikon* antológiájában leszögezi: „A geryeszegi kastélyban Berde Mária megálmodta, az erdélyi irodalomra reáúduló nyomorúságok kényszerítése életre hívta az irodalom munkásainak szabad munkaközösséget: a Helikont.” (Kemény 1927: 7.)

Tabéry Géza 1930-ban megjelent *Emlékkönyvében* a következőket olvashatjuk:

„Ezerkilencszázhuszonháromban, szeptember első napjaiban templomszentelés volt Geryeszegen. A templomszentelésre érkezőket Teleki Domokos gróf látta vendégül, s a templomi szertartás után az ő kastélyában volt nagy ünnepély irodalmi esttel [...]

[...] Amikor műsor végeztével a közönség már oszladozóban volt, Berde odaállt az emelvényre, s azt mondta Teleki Domokosnak:

– Itt kellene megcsinálni az erdélyi Helikont.

[...] Kemény János [...] Berde háta mögött állt. Hallotta Berde felhívását, fültanúja volt a Berde és Teleki között lefolyt további beszélgetésnek, mely lényegében a gróf részéről csupán udvarias elhárítás volt.

Két évvel később, ezerkilencszázhuszonöt márciusában a marosvásárhelyi írók Szászrégenben vendégszerepeltek. A színház egyik páholyában ült [...] Berde Mária, Bánffy Endre, Molter Károly, Kemény János, Dékániné Máthé Mariska. Egyszerre csak felnyitja a páholy ajtaját, s belép rajta Goga Octavian miniszter, aki valamilyen választási kampány alkalmával tartózkodott Szászrégenben [...], és elkezdődik az írók és közöttük egy meglehetősen csipkelődő beszélgetés arról, hogy mik is az írók céljai azzal az úgynevezett erdélyi irodalommal.

E beszélgetés közben Kemény a Goga válla felett áthajol Berdehez, s azt kérdezi tőle, elég idősek tartaná őt Berde ahhoz, hogy kezébe vegye a Geryeszegen felvetett erdélyi Helikon ügyét [...]” (Tabéry 1930: 66–67.)

A közösségalapítás tervét Kemény János első ízben Hunyady Sándor marosvécsi riportjának a keretében, az *Ellenzék* egyik 1926. februári számában említi nyilvánosan. Ugyanazon év június 17-én 28 író társának szétküldi emlékezetes meghívólevelét, amely Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma* című könyve szerint a kisebbségi magyar irodalom legjelentősebb kultúrdokumentuma. (Ligeti 1941: 88.)

A helikoni tanácskozások tervezetét Kuncz Aladár juttatja el az írókhoz 1926. július 6-ai keltezéssel. Az első helikoni találkozó ülésorozatára 1926. július 15-e és 17-e között kerül sor, 19 meghívott részvételével. Az egymást követő üléseken Gyallay Domokos, Kós

Károly, majd Tompa László elnököl. Az első egy és fél nap jegyzőkönyvvezetője Kacsó Sándor, a következő másfél napé Tamási Áron.

1942-ig bezárólag Marosvécsen tizenöt, Kolozsváron pedig egy helikoni találkozót tartottak, ezeken összesen 50 tollforgató vett részt. A legnépesebb találkozón 24, a legkevésbé népes találkozókön pedig 14–14 helikoni tag volt jelen. A törzsgárdához tartozónak azokat tekinthetjük, akik a találkozóknak több mint a felén megjelentek. Ezek a következők: Bánffy Miklós, Kacsó Sándor, Kádár Imre, Kemény János, Kós Károly, Kovács László, Lakatos Imre, Ligeti Ernő, Makkai Sándor, Molter Károly és Tamási Áron. (Vö. Mózes szerk. 1992.)

Az első marosvécsi találkozó 1926. július 16-ai délutáni ülésén, Tamási Áron jegyzőkönyvi beszámolója szerint, Kádár Imre előadást tart a könyv- és folyóirat-kiadás, valamint -terjesztés kérdéseiről. Ezt követően az Erdélyi Szépmíves Céhet, alapítóinak a nevében, felajánlja a Helikon szabad írói közösség céljaira. A részleteket illetően megjegyzi, hogy „a Helikon tagjai 20-25 ezer lej értékű részvényt jegyezzenek”, vagy akinek erre nincs módja, „az az alapítandó folyóiratban a részvényét névértékben” dolgozná le. (Mózes szerk. 1992: 24.)

Július 17-én, Tamási jegyzőkönyvi feljegyzése szerint, elfogadják a III. számú helikoni határozatot, amely a többi közt kimondja, hogy „szükség van az erdélyi írók tulajdon könyvkiadó vállalkozásának és folyóiratának megteremtésére”, s leszögezi, hogy a folyóirat „főszerkesztőjének Bánffy Miklós grófot, felelős szerkesztőjének Áprily Lajost jelölték ki”. (Mózes szerk. 1992: 28–29.)

Az Erdélyi Szépmíves Céh ekkortól válik az erdélyi irodalom arcukat meghatározó könyvkiadóvá. Tizennégy könyvsorozatának 163 kötetéből 153 kötetet már a helikoni közösség tagjainak a kiadójaként bocsát közre. Feladatainak az olvasói igények figyelembevételével igyekszik eleget tenni. Ebből következően szerzői kiadványainak műfaji megoszlása, az első sorozat műveit is tekintetbe véve, a következő: 64 regény, 23 verses-, 18 rövidpróza, 11 esszé és tanulmány, 6 dráma, valamint 2–2 emlékirat, önéletrajz, útirajz és fordításkötet. A Céh tevékenységének színvonalát jelzi, hogy gondozásában lát napvilágot, a többi közt, Tamási Áron *Abel* és Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című regénytrilógiája, Kuncz Aladár *Fekete kolostor* és Karácsony Benő *Napos oldal* című regénye, Áprily Lajos *A láthatatlan írás*, Reményik Sándor *Egészen*, Tompa László *Hol vagy, ember?* és Dsida Jenő *Angyalok citeráján* című verseskönyve, Kós Károly *Budai Nagy Antal* című színműve, valamint Szerb Antalnak a Helikon irodalomtörténeti pályázatán díjat nyert *Magyar irodalomtörténete*. Az utóbbi kiadvány egyébként a Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh nyitottságát is jelzi, akárcsak a délvidéki Senteleky Kornél 1931-ben megjelent *Isola Bella* című vagy az erdélyi szász Adolf Meschendörfer magyar fordításban *Corona* címmel kiadott regénye.

A Céh kötetei mellé 1928 májusától az *Erdélyi Helikon* című irodalmi folyóirat füzetei is felsorakoznak. Ekkortól kezdve az erdélyi magyar irodalmi élet alakulását *döntő módon* a Helikon szabad írói közösség, az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadó vállalat és az *Erdélyi Helikon* című szépirodalmi folyóirat *intézményhármasa* határozza meg. (Vö. Mózes 2008: 13.)

A folyóirat főszerkesztője Kisbán (azaz Bánffy) Miklós, felelős szerkesztője Kós Károly, szerkesztői pedig sorrendben: Áprily Lajos, 1929 júliusától Kuncz Aladár, 1931 augusztusától Lakatos Imre, 1932 januárjától pedig Kovács László (előbb helyettes, majd 1933 februárjától rendes szerkesztőként). 1930 márciusától 1931 októberéig a folyóirat magyarországi szerkesztője Áprily Lajos, szlovenszói (azaz felvidéki) szerkesztője Sziklay Ferenc, jugoszláviai (azaz délvidéki) szerkesztője pedig Senteleky Kornél.

Az *Erdélyi Helikon* a Marosvécsen és Kolozsváron megtartott írótalálkozók közötti és utáni időszakok szervezési gondjainak megoldása és a megkerülhetetlennek ítélt elvi kér-

dések megvitatása számára teremt fórumot. Hasábjain tisztázzák, vagy legalábbis próbálják tisztázni a szerzők a Duna menti és az erdélyi magyar, a Kárpát-medencei és általában az európai, valamint az Európán kívüli kisebbségi törekvések sajátságait, egymáshoz való viszonyát.

A folyóirat 15 teljes és 2 csonka évfolyama olyan erdélyi és partiumi hagyományok folytatója, amilyen például *A Holnap* című antológiát közreadó nagyváradi holnaposoké, s ebben a minőségében válik a nyugatos eszmények kisebbségi körülmények közötti terjesztőjévé.

Szerkesztői-munkatársi gárdájából az elvi-elméleti kérdések tisztázásához olyan szerzők járulnak hozzá, mint például az erdélyi irodalom szükségszerű volta mellett érvelő Szekfű Gyula, a páneurópai együttműködést és egységet a „*magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján*” megvalósíthatónak tartó Kuncz Aladár, avagy Babits Mihály, aki szerint az az irodalom, amelynek a saját regionalizmusa élő, égető, fájó problémát jelent, „*önmagából növeszthet ki valamit [...], ami az embert [...] mélyen és lényegesen érintheti*”. (Kuncz 1929: 488; Babits 1930: 6.) Több szempontból is figyelmet érdemel Berde Máriának Kuncz Aladár 1928-as Nyugat-cikke egyik részmegállapítását kibontó, *Vallani és vállalni* című, valamint Szemlér Ferencnek néhány évvel későbbi, *Jelszó és mítosz* című, az erdélyiség kérdéseit vitató írása.

A folyóirat a magyar költészet és novellairodalom olyan kiemelkedő darabjait közli, mint például Illyés Gyula *Nem menekülhetsz*, Kosztolányi Dezső *Ilona*, Dsida Jenő *Hulló hajszálak elégiája*, Szabédi László *Üdvözlégy, szabadság!*, Tompa László *Lófirosztás* című verse, Kemény János *Kokó és Szokrátesz*, valamint Tamási Áron *Kivirágzott kecskeszarvak* című rövid prózai írása. A műfordítás-irodalmat, a többi közt, Geoffrey Chaucer *A jótanács balladája*, Nichifor Crainic *Elmulás*, Mihai Eminescu *Csak egy vágyam maradt* és Martin Luther *Erős vár* című költeménye képviseli, Dsida Jenő, József Attila, Szabédi László és Szemlér Ferenc tolmácsolásában. Nehéz volna elvitatni a folyóirat olyan kritikai és emlékező írásainak a jelentőségét, amilyen például Babits Mihály elemzése Kuncz Aladár *Fekete kolostoráról*, vagy Móricz Zsigmond írása látogatásáról Kalotaszegen és Kós Károly vizontlátogatásáról Leányfaluban.

Az *Erdélyi Helikon*, amint a fentiek is jelzik, jó kapcsolatot ápolt a *Nyugattal*. Ennek a kapcsolatnak tudható be a *Nyugat* szerzőinek szereplése az erdélyi folyóirat hasábjain. A viszonyosságot a *Nyugatban* – Kuncz Aladár és Bartalis János mint régi Nyugat-munkatársak közleményei és több elvi állásfoglalást megfogalmazó cikk mellett – Tamási Áron három, Asztalos István két, Nyirő József és Wass Albert egy-egy rövid prózai írása, Szemlér Ferenc hat, Berde Mária két és Bárd Oszkár egy verse, Makkai Sándornak Kemény Zsigmond *Zord idő* című regényéről közölt esszéje és Dsida Jenőnek egy – aláírás nélkül közreadott – irodalompublicisztikai írása képviseli. A *Keleti Újságból* átvett és szerkesztőségi kommentár szövegébe ágyazott Dsida-írás Babits Mihálynak és az európaiságnak a védelmében száll síkra egy meghiúsított irodalmi találkozó kapcsán. Idézem:

„Értelmetlen és fájdalmas csodálkozással állunk a kultuszminisztérium különös döntése előtt, mely eltiltja tőlünk, erdélyi magyaroktól Babits Mihályt. A székelyfővárosi Kemény Zsigmond Társaság hívta meg dobogójára a magyar irodalom e nagyságát [...]

Nehéz beletörődni, hogy a napi politika rosszhiszemű gáncsvetése, sanda gyanakvása és indokolatlan bosszantani akarása elrontotta a szép ünnepet [...] Akkor is nehéz volna szó nélkül haladni el a rosszul értelmezett szigor e balga ténye mellett, ha a miniszteri tilalom olyasvalakire vonatkoznék, aki a politika porondján is foglódott [...]

De Babits Mihályról van szó, akinek fogalmává vált neve nemcsak a magyar irodalom, hanem sokak szemében az európai irodalom fogalmával is azonos. A világháború tomboló zajában a békét

hirdette ő [...] Európát adta a magyarságnak, és magyarságot adott Európának [...] A földkerekek bármely országában meleg szeretettel s a szellem fejedelmének kijáró hódolattal fogadnák őt, csak nálunk utasítják vissza kincseit, mint nem kívánatos gazdagságot. Mintha csak azt mondaná a szűk látókörű elfogultság: Mire nekünk Európa? Mire nekünk kultúra?" (Dsidá 1935.)

A *Nyugat* negyedszáznál is több szerző műveiről ad hírt az *Erdélyi Helikon* folyóirat munkatársai, illetve a Helikon írói közösség tagjai közül. A legnagyobb számú cikk és tanulmány Kuncz Aladárral és munkásságával, valamint Tamási Áron műveivel foglalkozik. A legtöbb kritikát és ismertetést Schöpflin Aladár jegyzi. Hozzá zárkózik fel legkevesebb 3-3 írással Benedek Marcell, Illés Endre, Kardos László, Sárközi György, Cs. Szabó László és Szerb Antal. De részese az erdélyi irodalom recepciójának például Bálint György, Kádár Erzsébet, Németh László, Szabó Zoltán és Török Sophie is.

Az *Erdélyi Helikon* és a *Nyugat* kapcsolatának emblematikus képviselője, Babits Mihály a *Nyugatban* írta a két világháború közötti erdélyi költőtriász vezető egyéniségéről, Reményik Sándorról máig megszívlelhető értékelését. Idézem:

„[...] Különös, hogy Erdély legnagyobb hatású dalnoka ez a csöndes, tartózkodó, szemérmes jellemű költő lett; különös, de nem érthetetlen [...] A költő Reményik évei nehéz évek voltak. Nehéz és küzdelmes kisebbségi évek [...] Azt hiszem, ebben a helyzetben senki sem tudott volna tökéletesebben viselkedni, mint Reményik viselkedett. A költői tehetség nem volt elég itt, sőt nem is volt a legfontosabb. A versekhez ember kellett, s a költő értékei emberi értékek [...]” (Babits 1940: 392.)

1935-ben Dsidá Jenő Babits európaiságát, 1940-ben Babits Mihály Reményik emberi tartását méltatta. A lényeg nyilván nem az időrendben rejlik. Bátran idézhetem tehát Reményik Sándor egyik nemrég előkerült, 1932-ben írott levelét, amelyben a szerző Dsidát méltatja *Kóborló délután kedves kutyámmal* című lírai riportja kapcsán. Íme:

„[...] Ebben a versben szinte minden benne van, ami én sohasem voltam, az egész merő ellentéte az én élettelen életemnek és élettelen irodalom-csinálásomnak. Irigyellek mélyen és fájdalmasan az életed és az írásod ragyogó fiatalságáért. De ebben az irigységben szeretet van. Milyen jó, hogy vagy, hogy nekünk vagy, és hogy ilyen vagy. Régóta figyelem, amennyire figyelni bírom még, pályád hatalmas felfelé-lendülését, tudnod kell, hogy régen nem ígértem vagy már, hanem beteljesedett bizonyosság. Inkarnációja az erdélyi irodalom jövődjének [...]”

Befejezésül hadd szögezzem le, hogy az erdélyiekhez a párhuzamos megjelenésű két orgánum közül természetesen a kisebbségi gondokra a kisebbségiség körülményei között választ kereső és saját szereplehetőségét, például Dsidá Jenő költészetében, ezáltal meghaladó folyóirat állt közelebb. Nem kétséges azonban, hogy a folyóirat munkatársainak és olvasóinak a törekvéseit és igényeit a nyugatos eszmények messzemenően befolyásolták.

Irodalom

- Babits Mihály 1930. *Európaiság és regionalizmus*. Erdélyi Helikon, III. évf. 3–6.
- Babits Mihály 1940. *Az erdélyi költő*. Nyugat, XXXIII. 388–392.
- Dsida Jenő 1935. *Babits Mihály erdélyi körútja*. Nyugat, XXVIII. 392–393.
- Kemény János 1927. *Helikon. Erdélyi Helikon antológiája 1927*. I. köt. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár. 7–8. (II. sorozat, 1–4.)
- Kuncz Aladár 1929. *Erdély az én hazám*. Erdélyi Helikon, II. 487–492.
- Ligeti Ernő 1941. *Súly alatt a pálma*. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban. Fraternitas, Kolozsvár.
- Mózes Huba 1983. *Sajtó, kritika, irodalom*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Mózes Huba 1985. *A romániai magyar írói tömörülések történetéből*. In: Uő: *Forrása rég fakadt...* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 156–173.
- Mózes Huba 2004. *Irodalom és művelődés a Napkelet spektrumában*. In: Uő (szerk.): *Napkelet 1920–1922*. Antológia. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár. 5–14.
- Mózes Huba 2008. *Erdélyiség és európaiság*. In: Uő (szerk.): *Világfigyelő tető*. Mozzanatok az Erdélyi Helikon történetéből. 1928–1944. Bíbor Kiadó, Miskolc. 9–15.
- Mózes Huba (szerk.) 1992. *Az Erdélyi Szépmíves Céh és a Helikon indulásának dokumentumai-ból. 1924–1928*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár. (Az Erdélyi Szépmíves Céh füzetek 1.)
- Tabéry Géza 1930. *Emlékkönyv*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár. (IV. sorozat, 18.)

Az Erdélyi Helikon történetét felmérő kötetem munkálatainak egyik szakaszában Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatott.

Bíró-Balogh Tamás

Ilia Mihály szakirodalmi bibliográfiájához

„Itt a múzeum évkönyvében megjelent a publikációs jegyzékem. Megdöbbentem én is, hogy négyszáz tételből áll, mindenféle vannak benne, alnéven, névtelenül megjelent cikkek.”

(I. M.)

1

Ilia Mihály legelső munkája jelenleg ismeretlen, talán el is veszett, vagy lappang valahol. Csak szerzője emlékszik vissza rá, amikor egykori egyetemi kollégiumának igazgatójáról, Tóth Béláról írta egy feljegyzésében: *„tulajdonképpen első írásom is az ő biztatására készült Sarkadi Imre valamelyik drámájáról (Szeptember?), amelyet a kollégium újságjában (talán csak faliújság volt?) ki is adott”*.¹

Következő két írásának pedig rendhagyó sors jutott: ugyan nyomtatásban nem láttak napvilágot, ismertetés mégis megjelent róluk. Szerzőjük kutatási területe és egyetemi kötődése magyarázza ezt. *„Ilia Mihály Juhász Gyula költészete a magyar irodalomtörténetben című dolgozata (1957) a költő irodalomtörténeti sorsát, fogadtatását és kritikai megítélését rendszerezi és megállapítja törvényszerűségeiket”,* – írta egyik tanára, Péter László a végzős egyetemi hallgató szakdolgozatáról, amely – mint a bíráló hozzátette – *„átdolgozás és tömörítés után publikálás is alkalmas”* lenne.² Ám a javaslattal ellentétben a Baróti Dezsőhöz írt diplomamunka nem jelent meg, vélhetően azért, mert közben Ilia Mihály új munkát és feladatot talált magának: éppen a Péter László vezetésével működő Juhász Gyula munkaközösség tagjaként készítette elő a szegedi költő életművének kritikai kiadását, s ehhez végzett – szakdolgozatának átdolgozása és tömörítése helyett – Juhász két legkedvesebb városában, Szegeden és Nagyváradon anyaggyűjtést. E munkának „mellékterméke” lett Ilia Mihály második nagyobb lélegzetű munkája, *A Holnap története* című doktori disszertáció (1960), amelyben *„Ilia A Holnap történetének pontos, elsősorban filológiai jellegű feldolgozását érezte föladatának. Számos, eddig ismeretlen, fel nem tárt adatot, tény tartalmaz. Dolgozata éppen adatgazdagsága, új filológiai eredményei miatt érdemel különös figyelmet. [...] Emellett érinti irodalmi fejlődésünk egyik bonyolult problémáját is: a vidéki és fővárosi irodalom szembenállásában is jelentkező, ellentmondásosan megnyilatkozó, haladó és konzervatív erők viszonyát a XX. század első évtizedeiben. Ilia elvi igényességére vall, hogy bár a disszertáció keretében nincs módja*

Ezen írás közlésével szeretettel köszöntjük a 75 éves Ilia Mihályt, irodalmi nemzedékek nevelőjét. (A Szerk.)

---

1 Idézi: Lengyel András: *Egy irodalomszervező pályáíve. Vázlat-féle Ilia Mihályról*. Forrás, 1994. szept. 54–84.

2 P. L. [Péter László]: *Szakdolgozatok Juhász Gyuláról*. In: *Acta Universitas Szegediensis – Sectio Litteraria. Irodalom II*. Szerk.: Koltay-Kastner Jenő, Halász Előd, Király István. Szeged, 1959. 119–120.

maradékalanul megoldani a felmerült problémákat, mégsem kerüli el őket, és adataival, megállapításával hozzájárul későbbi megoldásukhoz.”³

Dolgozata több szempontból ma is nagyon aktuális: egyrészt részben aktualizálható, hiszen a hazai kulturális viszonyok ma is kétpólusúak (főváros és vidék), másrészt – mivel a dolgozat nem jelent meg, s témáját sem kutatta senki ilyen alapossággal – azóta is ez a legteljesebb összefoglalása a nagyváradi irodalmi társaság működésének s az általuk kiadott két antológiának. A disszertáció megjelentetése ezért ma is újként hatna, s a benne foglaltakra – mint máshonnan nem pótolhatóra – az irodalomtörténet-írásnak szüksége is lenne. Dolgozatának értékét Ilia Mihály maga is tudja, mint ahogy pár éve egy interjúban utalt rá: „Nincs tele kéziratokkal a fiókom. Van néhány írásom, ami nem jelent meg, valamiképpen foglalkoznom is kéne velük. Például az egyetemi doktorim sem jelent meg, A Holnap története. A lap irodalmi jelentőségéről írtam. Közöltem az Actában és néhány helyen részleteket belőle.”⁴ Remélhetőleg valóban megjelenik.

2

2004-ben, az akkor hetvenéves Ilia Mihályt több kiadvánnyal köszöntötték, melyek közül kiemelkedik egy szikár adatsor: az *Ilia Mihály szakirodalmi munkássága* című, az írásos életművet a kicsinyítőképzős legendásítás helyett a maga valóságában megmutató bibliográfia, amelyet – Lengyel András ösztönzésére – a szegedi Egyetemi Könyvtár két munkatársa, Klukovitsné Paróczy Katalin és Ráczné Mojzes Katalin készített.⁵

Köztudott, hogy szerkesztői-tanári, s több ezer általa írt levélben testet öltő informálókapcsolattartó működése miatt Ilia Mihály életműve jóval több, mint az általa publikált írások összessége. Alábbiakban ezt szem előtt tartva, s fenntartva, hogy az ember nem kartotékadat, a 2004-ben kiadott publikációs jegyzéknek a vázlatos elemzésére, valamint némi kiegészítésére teszek kísérletet.

A jegyzék az 1958–2002 közötti évekből 281 tételt regisztrál, valamint ezek után adja az Ilia Mihályról 1970 és 2002 között készült írások és a vele készített interjúk válogatott, de még így is 109 tételből álló listáját. Az anyaggyűjtést 2002. november 1-jén zárták le, és – sajátos, de helytálló módon – tartalmaz nyomtatásban meg nem jelent munkát is, pl. a már említett *A Holnap története* című doktori disszertációt, amelynek egy példánya a szegedi Egyetemi Könyvtárban bárki számára elérhető.

Statisztikailag Ilia Mihály szakirodalmi átlaga eszerint évente 6,5 írás – ha ez bármit is jelentene. (Talán csak annyit, hogy ő, aki a közhiedelem szerint „nem ír”, sok kutatónál mégis jóval többet publikál.) Év szerinti lebontásban azonban ez a szám jelentősen eltér az átlagtól, hiszen volt olyan időszak, amikor két év (1968–69) alatt 64 (!) tétel kapcsolódik nevéhez (ez ugye évenként 32 publikáció), másrészt 1974 és 1976 között nincs regisztrált írás. A statisztikai módszer azonban azért sem tájékoztat pontosan, mert a bibliográfia – jellegéből adódóan – nem különbözteti meg a nagytanulmányt a kritikától, a pár soros szemléző cikket a sajtó alá rendezéstől, mindegyik, azonos módon, egy-egy tétel a

3 Bölcsészdoktori értekezések. In: *Acta Universitas Szegediensis – Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus I. (1960–1961)* Szerk.: Király István, Tóth Dezső. Szeged, 1961. 59–60.

4 „Nem élhet az ember haragban...” Brassai Zoltán beszélgetése Ilia Mihállyal. Ex Symposion, 2007. 59. sz. 1–40. (10.)

5 Klukovitsné Paróczy Katalin–Ráczné Mojzes Katalin: *Ilia Mihály szakirodalmi munkássága*. In: *Irodalom és Művészettörténeti Tanulmányok 4.* (A Móra Ferenc Múzeum évkönyve) Szerk.: Lengyel András. Szeged, 2004. 279–318.

felsorolásban. Viszont nem azonos munkával születtek; s erről igazán csak az tudhat, aki maga is bibelődött már sajtó alá rendezői munkán, írásokat kutatott fel, adatot keresett, jegyzetelt, szövegeket összeolvasott. Ezért némileg félrevezető pl. 1963-as év utolsó tétele, amely a *Juhász Gyula Összes Művei* első három kötetének – Péter Lászlóval közös munkában történt – sajtó alá rendezését jelöli. Megjegyzendő azonban, hogy ezek egy tételszám alatti szerepeltetése nem hiba; viszont a szakirodalmi jegyzék olvasóinak – fentebb jelzett – előtűdására számít.

A munkásság „alkotói korszakait”, a sűrűsödési göcöket vagy a ritkásabb intervallumait azonban jól illusztrálják a számok is.

Ilia Mihály munkásságának első szakasza 1958–1960 közöttre tehető. A készülődés éveit voltak ezek: a friss diplomásnak ekkor jelentek meg első publikációi (a legelső éppen Juhász Gyuláról), s ekkori írásos tevékenységét két személy „határozta meg”, Bálint Sándor és Juhász Gyula. Előbbinek ösztönző barátsága miatt érdeklődik mind jobban a néprajz iránt, s ekkor publikál, nemegyszer Juhász Antallal közösen, néprajzi témájú dolgozatokat. A másik személy, Juhász Gyula, egy életre meghatározó kedves szerzője és kutatási területe, témája lett ekkor: ezekben az években folyt a kritikai kiadás anyaggyűjtése. A korszakot a már említett doktori disszertáció zárja, s e két nagyobb feladat, a JGYÖM külső szemlélő számára láthatatlan munkálatai és *A Holnap történetének* írása miatt e három évben „mindössze” 18 tétel áll a bibliográfiában.

A második alkotói korszak 1961–1970 között jelölhető ki, a doktori disszertáció elkészültétől a *Tiszatáj* főszerkesztő-helyettesi posztjának betöltéséig. Ilia Mihály ezekben az években a legtermékenyebb, 180 tétel sorjázik ebben az évtizedben. Ekkor írta nagy irodalomtörténeti tanulmányait, pl. Juhász Gyula költészetéről (1962) vagy Ady *Az ősz Kaján* című verséről (1966), valamint Hatvány Lajos folyóiratáról, az *Esztendő*ről (1965). Ez utóbbi dolgozat nemcsak hogy máig a téma legalaposabb földolgozása, hanem túlmutat témáján: „jóval több ez, mint egy alkalmi esettanulmány. A szerkesztői észjárás mutatkozik meg benne, s a történeti anyag részben egy formálódó szerkesztői szemlélet ellenőrzésének eszköze” – írta róla Lengyel András. (Előrebocsátható, hogy alkotói szempontból ez a viszonylag „nyugodt” időszak volt a legalkalmasabb a nagy ívű, nagy terjedelmű dolgozatok megírására. Ilia Mihály, más jellegű elfoglaltságai miatt, a későbbi években jóformán fölhagy ezek írásával, és csak elszórtan jelentet meg hasonlót, melyek közül két kiemelkedő fontosságú dolgozatot mindenképpen meg kell említeni: 1972-ből a Tompa Lászlóról szólót [*Egy Nyugat-kortárs Erdélyben*], valamint az Ady költészetéről 1977-ben megjelent újabb tanulmányt [*Egy Ady-motívum tanulságai*]. Illetve, hogy nagyon előre, a bibliográfia időszakán túli évekbe ugorjunk, érdemes már itt utalni arra, hogy 2007-ben *A Holnap*ról egy újabb nagy tanulmányt közölt.) Ugyanekkor „bedolgozta” magát a *Tiszatáj*hoz, cikkeket, kritikákat publikált. A legtermékenyebb s legértőbb szavú magyarországi kritikusok egyike. Ugyanekkor szerkesztői üzenetek sorát írta, valamint a lap sajátos műfajává tette a szemlélő közleményt. Ezeket a kis alkalmi, szemlélő írásokat a figyelemfölvívás, a hangsúly-főlerősítés motiválta, de sűrűn megnyilatkozó és változatos alkalmiságuk egyben azt is mutatja, hogy szerzőjük „a hatvanas évek második felében már egységben látta a magyar irodalom és kultúra nagy tendenciáit s rejtve bontakozó mozgásait”.⁶

A harmadik alkotói korszak (1971–1974) visszaesést hoz a publikációk számában: négy év alatt mindössze 23 tétel. (1974-ből ráadásul a jegyzék egyet sem regisztrál.) Azonban éppen ezekben az években tette Ilia Mihály legendás lappá a *Tiszatáj*at. Főszerkesztő-helyettesi, majd főszerkesztői éveit alatt érthetően kevesebben tudott saját kézírataival foglalkozni – másokéval tette ezt. Saját szavai szerint: „a szerkesztés, az irodalommal való

6 Lengyel András: i. m.

foglalkozás időigényes, alázatot kíván. Ha nagyon jó kéziratokkal foglalkozol, akkor elpirulsz, hogy a te írásod ehhez képest mit ér. Tehát van egy ilyen lelki szituációja is a szerkesztésnek. A tanítás is tulajdonképpen olyan valami, hogy ott az ember kiéli magát. Órán, szemináriumon tanulmányokat mondasz el, kötetekre menőket is egy év alatt. Kiéled a feszültséget, és nem írod le. [...] Ez a két dolog: az egyik a tanítás, ahol reprodukálsz, és a primér ötleteidet elszöröd, akár egy szakdolgozati konzultáción, akár egy órán, a másik pedig a szerkesztés, a mások írásaival szembeni alázat. A magadét háttérbe kell szorítani. Nem jó szerkesztő az, aki a maga lapjában nagyon előtérbe tolja magát. És az sem jó szerkesztő, aki más lapokban sokat szerepel. Hiszen mint szerkesztő bizonyos értelemben kényszeríthet más lapokat, hogy közöljék; ez is egy pszichikai helyzet. Ez szerepet játszott abban, hogy keveset írtam, publikáltam.”⁷

A rendszeres publikáláshoz azonban később sem tért vissza, ezt jól mutatja a negyedik alkotói korszak (1975–2001) szerényebb számú termése: a huszonhat év alatt mindössze 60 tétel. Megjegyzendő, hogy a *Tiszatáj*tól való elköszönés után két évig Ilia Mihály egyáltalán nem publikált: az 1975-ös és 1976-os év – megjelent írás hiányában – nem szerepel a jegyzékben. Az írói kedv tovább csappan, viszont érdekes kivétel az 1983-as év, amikor hét írás is megjelent, s mindegyik Juhász Gyulával kapcsolatos: nagyrésztük az 1981-ben megakadt kritikai kiadásból kimaradt szövegek közlése. Ebben a szakaszban megszaporodtak a lektorálások (amely feladat lényegében azonos a folyóirat-szerkesztőével: nagyon komoly, hivatásos olvasói figyelmet kíván), s ekkorra datálódik Ilia Mihály egyetlen kortárs kötet szerkesztése is, a *Szép versek* antológiasorozat 1986-os darabja; több is lett volna, de ebből az akkori kultúrpolitika olyan sok Ilia Mihály által beválogatott határon túli magyar szerzőt és azok verseit kihagyatta, hogy a szerkesztő lemondott a további cenzúrázott együttműködésről.

Új korszak kezdőpontja lehetne az 1989–90-es időszak, de mégsem úgy alakult. A rendszerváltás után Ilia Mihály nem került vissza a *Tiszatáj*hoz (ellenben – mint később kiderül – sokat tett azért, hogy a lap 1986-ban leváltott szerkesztői visszakérülhessenek oda), legtöbb írása ekkor a frissen indult *Magyar Napló* első évfolyamaiban jelent meg, később azonban a lendület alábbhagy, az írások újra megrikkultak, szétszóródtak. (A bibliográfiában már nem szereplő évek ismeretében tudható: ez a szakasz 2007-ig tart. Előtte, 2004–2005-ben a *Szeged* című várostörténeti lapban közli írásait,⁸ ekkor viszont újult lendülettel kezdett el publikálni a legváltozatosabb témákban – az interneten: a Békéscsabán szerkesztett *Bárka* című irodalmi folyóirat on-line magazinjában.)

A bibliográfia azt is megmutatja, amit egyébként is tudunk: Ilia Mihály érdeklődési területe igen nagy, lefedi nemcsak az egész magyar irodalmat, hanem a társtudományok és -művészetek terét is. A szakirodalmi jegyzékhez készített mutatókból az is könnyen kiolvasható, hogy ez a szerteágazó, mindenre kiterjedő érdeklődés mégis milyen témák körül sűrűsödik: nem meglepő, hogy legtöbbször – tizennégyszer – Juhász Gyuláról írt, valamint szólt két Juhászról írott könyvről, illetve sajtó alá rendezőként vagy szerkesztőként kilenc Juhász-köteten találjuk nevét. További pár szám: Adyról és A Holnapról egyaránt ötször-ötször, Bálint Sándorról négyszer írt, szemlélő cikkei közül hetet az újvidéki *Hídnak*, négyet a kolozsvári *Korunknak* szentelt.

7 „Nem élhet az ember haragban...”, 10–11.

8 E sorok írójának – aki épp ott dolgozott akkor – nem kis büszkeségére.

A bibliográfia többszörösen hálátlan műfaj: elkészítője rengeteg energiát fektet bele, melyért általában még szakmai elismerést sem kap. Egyrészt a jó bibliográfiát sokan használják, de – hasonlóan a lexikonokhoz – kevesen hivatkoznak rá. És mivel ez tradicionálisan van így, a bibliográfiakészítő eleve úgy kezd feladatának, hogy lemond az azért járó megbecsülésről. Másrészt, mivel gyűjtőmunkáról van szó, sosem lehet biztos abban, hogy hiánytalanul sikerült minden írást számba vennie – és a hiányokat később, ha nem is számon kérik, de szóvá teszik. Valamennyire, a bibliográfia jellegéből adódóan, ez szintén „természetes”.

Így van ez Ilia Mihály szakirodalmi jegyzéke esetében is. Két kisebb tételről másutt számoltam be,⁹ a primer íráskorát azonban még tovább lehet bővíteni. Sajátos, hogy a bibliográfiából kimaradt az egyetlen olyan (megjelent) kötet, amelynek szerzőjeként Ilia Mihály szerepel. Ez a Juhász Antallal közösen írt *A tápai gyékénymunka* című minikönyv: 450×600 milliméter csupán, 1984-ben látott napvilágot, s eredetileg kis tápai gyékénykosárkában lehetett megvenni. Ma már gyűjtők becses darabja. Kimaradt egy könyv előszava: a Lengyel András első, *Törésvonalak* című tanulmánykötetéhez (1990) írt *Egy gondolkodó – Szöged városából* című portrénál pontosabb jellemzést azóta sem írtak a szerzőről; hosszabbat, részletesebbet igen. És meg lehet említeni itt egy „feljegyzést” is: a Ratkó József *Törvénytelen halottaim* című verséről írott véleményét Ilia Mihály nem publikációs céllal jegyezte le – nem is ő publikálta, csak az új évezredben jelent meg. (A primer íráskor bibliográfiai leírása a FÜGGELÉK I. pontjában.) A szakirodalmi jegyzékből kimaradt még jó pár kötetlektorálás is. Kötetet lektorálni nagy szakmai fölkészültséget igénylő és nagy felelősséggel járó munka, s egyes esetekben akár névtelen társszerzővé is válhat a lektoráló. A lektorált kéziratok terjedelmétől függően mindemellett időigényes feladat is, amely éppen a primer íráskor megalkotásától „veszi el” az időt (Függelék II.).

Ezek a kimaradt tételek – mint ahogy jó esetben egy részletben az egész – önmagukban is jól illusztrálják Ilia Mihály érdeklődésének fő köreit: legtöbbször Szegedhez és Szeged irodalomtörténetéhez (Ady, Babits, József Attila, Juhász Gyula, Móra, Móricz, Szerb Antal, kapcsolódik, illetve szegedi kortársakhoz-barátokhoz: (Horváth Dezső, Lengyel András, Péter László, Tóth Béla stb.). Ugyanígy megjelenik a szülőföld, Tápé és a néprajz szeretete, valamint a kecskeméti *Forrás* laphoz és annak munkatársaihoz (Buda Ferenc, Füzi László, Pintér Lajos, Szekér Endre) fűződő erős rokonszenv, s a határon túli magyar irodalom is reprezentálva van (Határ Győző, Málnási Ferenc) természetesen.

A szakirodalmi jegyzék által felölelt időszakban írásainak műfaji elosztása is beszédes, és – a kiegészítésekkel – „legmutatósabbban” ez tükrözi az írásos életmű arányait.

Ilia Mihály ezek szerint *kötetet* (társszerzővel) egyet jegyez.

Szaktudományos közleményt (irodalomtörténeti, ill. néprajzi témában, ideértve a szövegközléseket is) vaskos kötetre valót, 23-at írt, melyből a meg nem jelent doktori disszertáció és a kandidátusi értekezés önállóan is kötetnyi terjedelmű.

Könyvkritikát, ismertetést (primer vagy szekunder kötetekről) 105-öt írt.

Cikket, alkalmi írást (emlékezés, köszöntés, nekrológ, folyóiratszemle, vitacikk, bevezetés, előszó, portré, beszámoló, glossza, kiállítás-megnyitó, vallomás) 132-t.

Könyvek közreműködőjeként (sajtó alá rendező, szerkesztő vagy lektor) 45 fűződik nevéhez; ebből egy tétel a JGYÖM 1–3., valójában tehát 47 kötetéről van szó.

9 [Bíró-] Balogh Tamás: *Ilia Mihály ötven dolgozó éve. A nyomtatott életműről*. Ex Symposion, 2007. 59. sz. 44–47.

A többek véleménye szerint – és szerényen maga által is említett – „kevés” publikáció, mint a tények mutatják, nem is olyan kevés – és főleg relatív.

4

Ilia Mihály szakirodalmi életművét Füzi László három tömbre osztja: „az első a szülőfalujához, Tápéhoz kapcsolódó tanulmányok, elemzések, emlékezések csoportja. [...] A másik nagy tömb egyetemi tudományos munkájához kapcsolódik: részt vett Juhász Gyula műveinek kritikai kiadásában, az – immáron – előző századelő irodalmával, irodalmi mozgalmaival foglalkozó tanulmányai a tanszéki Actákban jelentek meg. [...] Újabb nagy tömböt rajzolnak ki kritikái, több hullámban is”.¹⁰ Füzi nem látja el sorszámmal, de az előző csoportoktól elkülöníti azokat a „tájékoztató” írásokat, amelyekben Ilia Mihály „művek csoportjaira, folyóiratszámokra, irodalmi jelenségekre hívta fel a figyelmet”. Ez tehát a negyedik tömb, és a bibliográfia utolsó tételei között kirajzolódni látszik egy újabb: a köszöntők és emlékezések, amelyek azonban mindig túlmutatnak az alkalmiságon, s a személyes emlékek mellett az ünnepelt személy alkotói-gondolkodói alkatát mutatják meg.

Ilia Mihály újabb keletű írásaira (Függelék III.) is érvényes ez a tagolás.

Szülőfalujáról, illetve saját emlékeiről szól a *Tápé a világ közepe*, a *Sajtótörténet*, a *Milyen nyelven beszélnek a tápaiak?* és a *Találkozás egy emlékekkel*, illetve – az irodalomtörténeti tömbbel metszésben – a *Radnóti és a „vak tápai lantos”* című írásában. Ide sorolható még a *Szeged, ahogyan nem láttuk* című kötet előszava: ebben arról a városról szól, ahol él, illetve a távolító „személytelenségével” is vallomásos *Hatvanéves a Tiszatáj*, amelyben a hatvanas-hetvenes évekbeli, lap körüli tevékenységükről ír; igaz, egyes szám harmadik személy mögé rejtőzve (volt is olyan olvasója, aki nem jött rá a játéokra).

Irodalomtörténeti tanulmányai is régi, kedvelt témáiban születtek. Juhász Gyula *Szögedi színház* című kötetének utószava mellett „*A piros szemű szörny vad töretéssel...*” is az őt legtöbbit foglalkoztató költőről (is) szól. Juhásztól elválaszthatatlan *A Holnap* antológia: az *Egy irodalmi kalamajka, avagy A Holnap megszűnése* ikerdarabja az 1959-ben (!) publikált *A Holnap születése* című tanulmánynak. 2008-ban *A Holnap*hoz hasonlóan a *Nyugat* is „százéves lett”, s a két orgánium közös évfordulójára született *A Nyugat és A Holnap programja* és az *Irodalmi ünnep*, illetve a *Nyugat*ban megjelent hirdetésekéből szemezgető *Hirdessünk, mert van kinek* című cikk. A Juhászhoz hasonlóan ugyancsak Szegedhez köthető Tömörkényről és Radnótiról is készült egy-egy írás (*Bevezető egy Tömörkény-emléküléshez*, ill. *Radnóti és a „vak tápai lantos”*), valamint idetartozik a költő barát Baka István irodalomtörténeti utóéletéről szóló *Szer és alkalom*, és a szegedi egyetemen szerkesztett *Magyar irodalmi jelenlét idegen kontextusban* című kötet előszava, amelyben a számára egyik legfontosabb témáról, a hungarológiáról szól.

Kritika, könyvismertetés ugyancsak kikerült tolla alól az utóbbi években. Ezekben vállaltan a *Hiány-lexikon* (Forrás, 2002. júl.–aug.) általa hiányolt *Sarkantyúzó életérzés* szócikkének mondatát teljesíti. 2002-ben Ilia Mihály így írt: „*Ha csak a szakmámnál maradok és a figyelmet hiányolom, akkor élem tolul a jó művek sokasága, melyek visszhang nélkül panganak el.*” Ezért sem lepődhetünk meg azon, ha kritikusként nem az irodalmi fősodor műveit ajánlotta megismerésre olvasóinak, hanem Tömörny Péter erdélyi művelődéstörténeti könyvét („*Háromszéki anekdotika*”), vagy Dante Marianacci *Tiszavirágzás* című, magyar vonatkozású olasz könyvét (*Fölvillanásunk egy kis olasz tükrében*), esetleg Jiang Rong *Farkastotem* címmel

¹⁰ Füzi László: *Legendák helyett*. Tiszatáj, 2004. szept. 49–51. és uő.: *Maszkok, terek... Esszék, tanulmányok*. Pozsony, 2005. 139–144.

megjelent kínai regényét (*A farkasok dicsérete*), és külön szolt – vélhetőleg Magyarországon egyedül – a manysi költő, Szevetlana Gyiniszlamova *Vízcepp* című könyvéről („Amíg csak élek, őrzöm anyanyelvemet”).

Az utóbbi években megnőtt a személyes hangú köszöntők-émlékezések száma. Ez, ha lehet így mondani, „életkori specifikum”: Ilia Mihály, túl a hetvenen, a „nagy emlékezők” korába ért, s az általa is gyakran emlegetett illyési kézfogásokból neki is sok megadatott, szó szerint is. S bár kapcsolathálózata lefedi az összes kontinenst, az utóbbi években a lokálisan is közelebbiekről írt. Köszöntötte a barátokká lett egykori tanárait, Tóth Bélát (*Aki előttem járt*) és Péter Lászlót (*Találkozás a nyolcvanadikon*), év-, illetve majdnemévtársai közül Szőke Györgyöt (*A Szauder-istállóban*) és Láng Gusztávot (*A kolozsvári szőlő*), tanítványai közül Füzi Lászlót (*Akik utánunk jönnek*), Lengyel Andrást (*A Fekete ház lakója*) és Grecsó Krisztiánt (*Egy távollévő szava a Bródy-díj átadására*), külön jegyzetben emlékezett azokra az ismerősökre, barátokra, *Akik elmentek*. Külön blokkot alkotnak azok a portrészerű írások, amelyekben az egykori Jugoszláviában élő magyar alkotók irodalmi kapcsolatok alakjairól szól: Bordás Győzőről (*Könyvek árnyékban*), Maurits Ferencről (*Maurits nincs jelen, de van*) és – Spiró György mellett – részben Ladik Katalinról (*Két könyvheti emlék*), s mindenképp ide sorolható az egy konferencia kapcsán írt, talányos című *Danilo Kis magyar író?* is.

Teljesen új téma, és így teljesen új, a hatodik tömb Ilia Mihály írásai közt az, amelyben a róla készült ügynöki jelentésekből „szemlézik”. Az „ügy” iránt érdeklődők számára köz tudott, hogy Ilia Mihály évtizedeken keresztül a Belügyminisztérium III/III-as osztályának megfigyelése alatt állt, ún. célszemély volt – Ilia Mihály megfigyeltetése nem egy esetben nekik is személyes ügyük volt. Akik viszont ezt nem tudták, azok – a (cél)személytől elvonatkoztatva – az államhatalom működéséről kapnak beszámolót. Ezek az írások jelentős részben a belügy III/III-as osztályának szemüvegén keresztül szólnak, mert az egykori megfigyelt mindegyik darabban egy vagy több róla készült „iratot” közöl.

A téma 2004-ben jelent meg először írásaiban: a Szőke Györgyöt köszöntő visszaemlékezés végén szolt arról, hogy emlékeik a belüggyel közösek, mert – mint később megtudta – egy lehallgatókészülékekkel felszerelt egyetemi szobában beszélgettek ekkoriban leginkább, s ezekről a találkozókról jelentések készültek – melyeket éppen a köszöntő írása idején várt a hivataltól.

2007–2008-ban sorjázta aztán az időközben megkapott igen vaskos irattömb szemlézésével született cikkek. Már címük is beszédes: „A bejutáshoz való kulcsokkal rendelkezünk”, „...társadalmi veszélyessége jelentős”, *Itt a vége?*, *Elszigetelni, lejártni*, valamint *Jellemrajz – III/III-as módra*, ugyanakkor a témát más írásaiban is érinti, mint például „*A vers az, amit mondani kell*” vagy *Hatvanéves a Tiszatáj* című jegyzetben. Keserű ezekben a „közreadó” hangja: hol finom iróniával, hol maró gúnnyal idézi a családi tragédiákra tekintettel nem lévő, emberéletet megnyomorító, szakmai pályafutást kisiklító, viszont ma már valóban megmosolyogtató hivatalossággal írt dokumentumokat. (Személyes tapasztalatom, hogy amikor az egyik besúgó jelentés – melyben a célszemélyt „Dr. I.”-ként jegyezték – nyilvánosságra került, Ilia Mihályt barátai-ismerősei napokig „heccelték” ezzel a névvel.) Azonban a célszemély most a háttérben marad: sosem a ráállított ügynökök róla szóló jelentéseit közli – ennek is nagy irodalma van, elég csak Csapody Miklós különböző helyeken megjelent írásaira, vagy Péter László *Az én besúgóim* című könyvére (Szeged, 2007) utalni –, hanem a rendőr-főkapitányság által kiadott, a besúgókat és a titkos megbízottakat eligazító biztosítási és intézkedési tervet, tájékoztatót, összefoglaló jelentést.

A III/III-as iratok arról is tudósítanak, hogy a belügyes szervek a *Tiszatáj* éléről való távozása után is „számoltak” vele mint „Szerkesztővel” (ez volt az ügyiratokban Ilia Mihály egyik fedőneve). Tizenkét évvel főszerkesztői lemondása után robbant ki az 1986-

os *Tiszatáj*-botrány, és a lapot betiltották; ekkor, mint a fennmaradt iratokból kitűnik, egy frissen beszervezett ügynököt – fiatal költőt – küldtek hozzá. A Békéscsabán, 1986. augusztus 29-én kelt jelentés szerint a Horváth Gyula fedőnevű titkos megbízott „elmondta, hogy [1986.] augusztus 19-én Szegeden meglátogatta dr. Ilia Mihály egyetemi adjunktust. Beszélgetésük a *Tiszatáj* c. irodalmi folyóirat körüli bonyodalmakra terelődött. Dr. I. közölte, egyértelmű, hogy a Nagy Gáspár-vers indította el a lavinát. A lap vezetőit felfüggesztették állásukból, jelenleg tart a vizsgálat.”¹¹

Nyilvánvaló, és természetes is, hogy a „Szerkesztő” véleményét ekkor is mérvadónak gondolták. Később azt is megtudták, hogy nemcsak passzív figyelemmel kísérte egykori lapja sorsának alakulását, hanem aktívan részt is vett abban – rejtőzködve. Az *Itt a vége?* című jegyzetben közölt aktázáró „Összefoglaló jelentés” szerint ezt is dokumentálták: „»Szerkesztő« a *Tiszatáj* című folyóirat ellen 1986-ban hozott adminisztratív intézkedésről nyílt színen nem vállalt közösséget a lappal, ugyanakkor kapcsolatai körében az intézkedés elleni tiltakozásra mozgósított. A belpolitikai változásokat követően »Szerkesztő« 1988-ban kezdeményezte a döntés visszavonását és a *Tiszatáj* korábbi szerkesztőinek erkölcsi és jogi rehabilitálását, nyomtatékul 53 értelmiségi aláírásával erre felhívó levelet juttatott el a megyei párttervezetlethez. A kezdeményezésének hatására a politikai vezetés revideálva korábbi intézkedését, kilátásba helyezte a korábbi döntés visszavonását.”

Minden politika- és laptörténeti vonatkozása mellett ez a jelentés sajátos módon a nyomtatott életművet visszafelé is gyarapította egy „tétellel”. A jelentés szerint ugyanis Ilia Mihály nemcsak kezdeményezte a *Tiszatáj* leváltott szerkesztőinek politikai rehabilitálásához vezető értelmiségi tiltakozást, hanem ő írta a lap ügyében nevezetessé lett, 1988. október 6-án keltezett levelet, melyet annak idején a *Délmagyarország* hozott nyilvánosságra, és közöl – az újságcikk alapján – Gyuris Györgynek a *Tiszatáj*ról írott könyve is.¹²

5

Érdemes külön szólni egy egészen friss kötetről: a Nap Kiadó méltán népszerű *In memoriam* sorozatának Juhász Gyula-kötetébe (*Milyen volt*. Bp., 2008) a szerkesztő, Lengyel András Ilia Mihálynak öt korábbi, Juhászról szóló írását válogatta be, s ezáltal Ilia Mihály az „oktatási segédkönyv” legmarkánsabb jelenlétű irodalomtörténészévé vált, s – reprezentatíván is – a Juhász-szakirodalom meghatározó szerzőjévé. (Korábban is szerepelt hasonlóképp egy-egy írással, a Nap Kiadó két másik kiadványában: a 2000-ben, Baka István emlékezetére kiadott, Füzi László által szerkesztett *Búcsú barátaimtól* kötetben, illetve a Tömörkényről készült, *Hajnali sötétben* című válogatásban, melyet szintén Lengyel András szerkesztett, s 2005-ben jelent meg.)

E dolgozatnak nem tárgya, de feltétlenül érdemes lett volna szólni arról, hogy Ilia Mihály mely folyóiratoknál volt szerkesztőbizottsági tag; ez a státusz a felkérő szerkesztőséget és a szerepet vállalót egyaránt jellemzi. Beszédes például, hogy Ilia Mihály hosszú éveken át szerkesztőbizottsági tagja volt az Újvidéken kiadott *Hungarológiai Értesítő*nek, illetve az 1990-ben megindult, a szegedi bölcsészkaron szerkesztett *Pompejinek*. Ugyanígy szólni lehetett volna az Ilia Mihályról megjelent írásokról úgy is, mint a bibliográfia részéről. A hetvenedik születésnap környékén sok helyütt írtak róla barátok, tisztelők, két köszöntőkötet is megjelent (*Ilia. Írások 70. születésnapjára*. Szerk.: Füzi László, Lengyel

11 Az ügynöki jelentés elhangzott: „Ügynöknek lenni érdem volt”. Szerk.: Varga Zoltán. Kossuth rádió, 2006. febr. 5., 16:05. – A műsorról lásd Grecsó Krisztián: *Ügynök vidéken*. Élet és Irodalom, 2006. febr. 17.

12 Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada. 1947–1997*. Szeged, 1997. 169–170.

András. Szeged, 2004 és Köszöntésformák. *Ilia Mihály Tanár Urat köszöntik tanítványai*. Szerk.: Ócsai Éva, Urbanik Tímea. Szeged, 2005), ezt követően pedig az *Ex Symposion* 2007 áprilisében *Ilia tanár úr* címmel jelentetett meg tematikus számot.¹³

Ilia Mihály szakirodalmi bibliográfiája nyilvánvalóan fenti pótlásokkal sem teljes, de nem is lehet az: hiszen mind a mai napig bővül.

Függelék

I.

A bibliográfiában nem szereplő primer írások

1. Ilia Mihály – Juhász Antal: *A tápai gyékénymunka*. Szeged 1984. Szegedi Nyomda – Szeged. 135+8 p. (Minikönyv: 450×600 mm)
2. *Egy gondolkodó – Szöged városából*. = [Előszó] In: Lengyel András: *Törésvonalak. Tanulmányok az 1919 utáni negyedszázad művelődéstörténetéhez*. Bp., 1990. 7–8.
3. *Napló*. Szegedi Egyetem, 1996. nov. 5.
4. *Följegyzések Ratkó József: Törvénytelen halottaim című verséről*. [Közread. és bevez.: Babosi László: *Előszó Ilia Mihály följegyzéséhez* Hítel, 2001. szept. 79–85.

II.

A bibliográfiában nem szereplő lektorálások

5. Péter László: *Szeged irodalmi emlékhelyei*. Szeged, 1974. Szeged Megyei Jogú Város Tanácsa. 174 p. Lektorálta: I. M.
6. Móricz Zsigmond: *Paprikaszagú levegőben. Írások Szegedről*. Szeged, 1974. 189 l. Lektorálta: I. M. (Készítették összesen 100 példányban! Minikönyv: 18×23 mm)
7. Péter László (szerk.): *Ady nálunk*. Antológia. Szeged, 1977. Somogyi-könyvtár. 150 p. Lektorálta: I. M.
8. *Forrás antológia 1969–1979*. Szerk.: Hatvani Dániel, Szekér Endre. Kecskemét, 1979. Magánkiadás. 294 p. Lektorálta: I. M.
9. *Lelkedet érzed. Dolgozatok József Attiláról*. Szerk.: Szigeti Lajos Sándor. Szeged, én. [1982]. JATE BTK. 109 p. Lektorálta: I. M. (Megjelent 200 példányban.)
10. *Haladó ifjúsági mozgalmak Csongrád megyében. Fejezetek hat évtized történetéből*. Szerk.: Blazovich László, Bódi György, Fábian György és Hegyi András. Szeged, 1982. KISZ Csongrád Megyei Bizottság Politikai Kép. Kp. 558 p. Lektorálta: Csatári Dániel, Gaál Endre, Horváth Lajos és I. M.
11. Péter László: *Annák, szerelmek. Nőalakok Juhász Gyula költészetében*. Szeged, 1983. Somogyi-könyvtár. 178 p. Lektorálta: I. M.
12. Apró Ferenc: *Babits Szegeden*. Szeged, 1983. Somogyi-könyvtár. 226 p. Lektorálta: I. M.
13. Gyuris György: *Tóth Béla munkássága*. Bibliográfia. Szeged, 1984. Somogyi-könyvtár. 67 p. Lektorálta: I. M.
14. *Csönd, ének, csönd... Buda Ferenc ötvenesztendős*. Szerk.: Agócs Sándor. Kecskemét, 1986. Magyar-Finn Kulturális Egyesület. 135 p. Lektorálta: I. M. és Orosz László
15. *Móra Ferenc családi levelezése*. Sajtó alá rend.: Kőhegyi Mihály, Lengyel András. Kecskemét, 1987. Magánkiadás. A Kecskeméti Katona József Múzeum közleményei. 386 p. Lektorálta: I. M.
16. Lengyel András: *Szerb Antal magántanári habilitációja (1934–1937)*. Szeged, 1988. Móra Ferenc Múzeum. 48 p. Lektorálta: I. M.
17. Juhász Antal – Ifj. Lele József: *Hagyományok Tápén*. Szeged, 1988. Móra Ferenc Múzeum. 126 p. Lektorálta: I. M.
18. Határ Győző: *A fontos ember*. Szeged, 1989. JATE Kiadó. 195 p. Lektorálta: I. M. és Kabdebó Lóránt
19. Halász Miklós : *Suttog a város. Kit segít a varázsgömb?* Szeged, 1989. Novum Kiadó és szolgáltató Kft. 93 p. Lektorálta: I. M. és Nikolényi István

¹³ Az első Ilia-köszöntő tematikus szám: Forrás, 1994. szeptember

20. Péter László: *Móra Ferenc*. Kiskunfélegyháza, 1989. Kiskunfélegyházi Városi Tanács. 187 p. Lektorálta: I. M.
21. *Forrás antológia. 1979–1989*. Szerk.: Füzi László, Pintér Lajos és Szekér Endre. Kecskemét, 1990. Magánkiadás. 325 p. Lektorálta: I. M.
22. Horváth Dezső: *Klinikai föltámadás*. Budapest, 1991. Szerzői kiadás. 109 p. Lektorálta: Dr. Bodosi Mihály és I. M.
23. Szekér Endre: *Erős várunk a vers. Esszék, tanulmányok*. Szerk. Füzi László. Kecskemét, 1991. Forrás Szerkesztőség. 220 p. Lektorálta: I. M.
24. *Mély a Tiszának a szélé... Szeged környéki népmesék*. Szerk.: Surányi Tibor, Tóth Béla. Szeged, 1996. Typo-Sysem. 245 p. Lektorálta: I. M.
25. Málnási Ferenc: *Irodalmi bölcsőink Romániában*. Szeged, 1997. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. 318 p. Lektorálta: I. M.
26. Sz. Lukács Imre: *Magyar gulág*. Szeged, 1997. Bába és Társai. 444 p. Lektorálta: I. M.

III.

A bibliográfia lezárása után publikált primer írások (és egy lektorálás)

2002

27. *Sarkantyúzó életérzés*. [Szócikk a *Hiány-lexikonban*] Forrás, 2002. júl. – aug. 135–136.
28. *Egy távollévő szavai a Bródy-díj átadására*. [Laudáció Grecsó Krisztián Bródy-díjának átadásán.] Jelenkor, 2002. dec. 1323.
29. *Illyés Gyula* [Tematikus szám] Studia Litteraria, Tom. 40. Debrecen, 2002. 172 p. Szerk.: Görömbei András. Lektorálta Ilia Mihály

2003

30. *„A piros szemű szörny vad töretéssel...”* [Technikai motívumok Babits, Juhász és Kosztolányi korai költészetében] Szegedi Műhely, 2003/1. 1–6.
31. Előszó. In: *Magyar jelenlét idegen kontextusban*. Szeged, 2003. Szerk.: Bernáth Árpád, Bombitz Attila. 7–10.

2004

32. *Bevezető egy Tömörkény-emléküléshez*. In: *Irodalom és Művészettörténeti Tanulmányok 4*. (A Móra Ferenc Múzeum évkönyve). Szerk.: Lengyel András. 147–149.
33. *A Szauder-istállóban*. In: *„Szabad ötletek...” Szőke György tiszteletére barátairól és tanítványaitól*. Szerk.: Kabdebó Lóránt, Ruttkey Helga, Szabóné Huszárik Mária. Miskolc, [2004] 9–10.
34. *Aki előttem járt*. [A nyolcvanéves Tóth Béla köszöntése] Szeged, 2004. dec. 22.

2005

35. *Akik utánunk jönnek*. [Az ötvenéves Füzi László köszöntése] Szeged, 2005. márc. 36.
36. *A Fekete ház lakója* [Az ötvenöt éves Lengyel András köszöntése – nem jelent meg, készült egy nyomtatott példányban, Szegeden, 2005. április 2-ára.]

2006

37. *Találkozás a nyolcvanadikon*. [A nyolcvanéves Péter László köszöntése] Szeged, 2006. márc. 70.
38. *Szer és alkalom*. [A 2005. szept. 23-án elhangzott konferenciamegnyitó beszéd szövege] In: *„Égtájak célkeresztjén. Tanulmányok Baka István műveiről*. Szeged, 2006. Szerk.: Bombitz Attila. 7–8.
39. *A kolozsvári szülő*. [A hetvenéves Láng Gusztáv köszöntése] Korunk, 2006. jún. 76–77. = In: *A hajnal frissessége. Esszék, tanulmányok, versek Láng Gusztáv tiszteletére, életmű-bibliográfia*. Szerk.: Fűzfa Balázs. Szombathely, 2006
40. *Szeged, ahogyan nem láttuk*. [Előszó] In: Podmaniczky Szilárd: *Láthatatlan Szeged*. Szeged, 2006. 5–7. [Ugyanitt a szöveg német és angol fordításban is, előbbi Bombitz Attila, utóbbi Nagy Ildikó Naomi munkája.]

2007

41. *Akik elmentek* [Irodalmunk halottairól] www.barkaonline.hu, 2007. jan. 22. = Bárka, 2007/2.

42. „Háromszéki anekdotika” [Tömöry Péter könyvéről] www.barkaonline.hu, 2007. febr. 4.
43. *Hatvanéves a Tiszatáj*. www.barkaonline.hu, 2007. febr. 18. = Szegedtől Szegedig 2007. Szerk.: Kiss Ernő. 321–324.
44. *Fővillanásunk egy kis olasz tiükörben*. www.barkaonline.hu, 2007. febr. 25.
45. „A vers az, amit mondani kell.” www.barkaonline.hu, 2007. márc. 23.
46. „A bejutáshoz való kulcsokkal rendelkezünk.” www.barkaonline.hu, 2007. ápr. 13. = Bárka, 2007/3.
47. „...társadalmi veszélyessége jelentős.” www.barkaonline.hu, 2007. ápr. 22. = Bárka, 2007/3.
48. *Itt a vége?* www.barkaonline.hu, 2007. máj. 11.
49. *Tápé a világ közepe*. www.barkaonline.hu, 2007. máj. 27. = Bárka, 2007/5. 54–59.
50. *Sajttörténet*. www.barkaonline.hu, 2007. jún. 25.
51. *Két könyvheti emlék*. www.barkaonline.hu, 2007. júl. 23.
52. *Milyen nyelven beszélnek a tápaiak?* www.barkaonline.hu, 2007. júl. 28.
53. *Egy irodalmi kalamajka, avagy A Holnap megszűnése*. In: *Kiemelés tőlem. Emlékkönyv Kántor Lajos hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Balázs Imre József, Horváth Andor, Kovács Kiss György. Kolozsvár, 2007. 109–118.
54. *Elszigetelni, lejártni*. Korunk, 2007. szept.
55. *Találkozás egy emlékkal*. www.barkaonline.hu, 2007. nov. 20.

2008

56. *Irodalmi ünnep*. www.barkaonline.hu, 2008. jan. 16.
57. *Hirdessünk, mert van kinek*. www.barkaonline.hu, 2008. ápr. 14. = Bárka, 2008/3.
58. *Jellemrajz — III/III-as módra*. www.barkaonline.hu, 2008. ápr. 22.
59. *A farkasok dicsérete (Jiang Rong: Farkastotem)* Új Könyvpiac, 2008. júl.
60. *Danilo Kis magyar író?* www.barkaonline.hu, 2008. okt. 27.
61. *Könyvek árnyékban*. Forrás, 2008. nov. 106–107. [Bordás Győzőről]
62. *A Nyugat és A Holnap programja*. Tiszatáj, 2008. nov. 4–8.
63. *Últzó*. In: [Juhász Gyula:] *Szögedi színház. Gyalu műsorával*. Szeged, 2008. Bába. 113–118. Ugyanitt: *Jegyzetek:119–139*. (Juhász 1927-es kötetének hasonmás kiadása.)

2009

64. „Amíg csak élek, őrzöm anyanyelvemet.” www.barkaonline.hu, 2009. jan. 5. [Szvetlana Gyiniszlamova: *Vízcepp*]
65. *Maurits nincs jelen, de van*. Forrás, 2009. márc. 95–96. [M. Ferencről]
66. *Radnóti és a „vak tápai lantos”*. www.barkaonline.hu, 2009. márc. 30.

Kántor Lajos

Hálót fonunk...*

Európát behozni a *Korunkba*, a folyóiratot európaivá tenni (legjobb hagyományainkat folytatni, az ezredfordulóhoz méltón) – nem feledkezve meg arról, hogy hol élünk... Már eddig is többször idéztelek, Csiki Laci, fontos szövegeidet, amelyekben ezzel a feladattal nézel szembe. Tulajdonképpen egész életműved ennek a belülről vezérelt programnak a megvalósítási kísérlete. Kísérlet, mondom, mert a távolságok legyőzése nem olyan egyszerű, mint kitűzni a célt. És sem egyetlen alkotó, bármennyire igényes legyen is, sem egy folyóirat (még ha jónak gondoljuk is) nem ringathatja magát abban az illúzióban, hogy ő aztán európai lett, megőrizve magyarságát, figyelve a szomszédságra. Különbösen is, mi az, hogy európai? Manapság egyre több bennünk a kétely az „Európa” fogalom jelentését illetőleg. Jobb szónk persze nincs. (Mondjunk talán Amerikát? Akár Obamával az elnöki székben? Akit te már nem érthetél meg...)

2003 októberének utolsó napjaiban, a budapesti Illyés Archívumban, Pomogáts Béláéknál tartottak egy nemzetközi konferenciát, *„Remények és aggodalmak az Európai Unió küszöbén”* témára. Engem is meghívtak előadni, és én az előadásnak egy tőled kölcsönzött címet adtam: *Hová lett a sajátosság természetessége?* Te nem kérdőjelet, inkább felkiáltójelet tettél ki *„a sajátosság méltósága”* helyébe ajánlott szlogen, a sajátosság természetessége után. Mint annyiszor, én most is a *Korunk* Dienestől, Kassáktól, József Attilától, Moholy-Nagy Lászlótól eredeztethető vonulatával példálóztam, innen az 1990 kora tavaszán Párizsban sorra került közép-kelet-európai Könyvszalonna ugorva – és hozzád, Sepsiszentgyörgyön elhangzott (már idézett) szövegedig érve; ahhoz, ahol Erdély és Európa (Közép-Európa) párosáról, ellentétéről vagy egységéről beszéltél. Hosszan idéztelek a Budapesten összegyűlteknél is, hozzátéve: *„Igen, azt hiszem, Csiki Lászlónak igaza van. Abban is, hogy elsősorban önmagunkkal kell kiegyeznünk – élnünk kell identitásunkat. A sajátosság természetességét. Hisztérikus melldőngetés nélkül, ám következetesen. A szomszédokkal és a történelemmel farkasszemmet nézni: valóban fárasztó, s az elfáradók egyszer csak veszik a kalapjukat, illetve a vándorbotot. Még jó, ha időnként visszatérnek. És alighanem abban is igaza van az idézett szövegrésznek, hogy bizonyos dolgokat újra kell kezdeni – legalábbis újra kell gombolni a kabátot. Azon a bizonyos küszöbön nemigen lehet másképpen átlépni.”*

A hálószövés korunkos kísérletében Te a kétezres évfolyamokban is részt vállaltál. Ennek egyik objektív-szubjektív megnyilatkozása a folyóirat háromnegyed évszázados fordulóját ünneplő lapszám (2001. 2.) sajátosan csikis adatsora:

---

* Részlet a *Barátom a malomban*. Négykezes Csiki Lászlóval című készülő könyvből

Alakulások

26 pont hu pont rom (kukac) világtört enc.

1. Beköszönt az 1926-os év (pont hu, pont rom, mint a régi).
2. Csehszlovákia: polgári kormány, ún. úri koalíció alakul, a német polgári pártok bevonásával.
3. Franciaország: megalakul Poincaré erősen szovjetellenes kormánya.
4. India: munkás- és parasztpártok alakulnak.
5. Írország: megalakul a Fianna Fail párt (márc.).
6. Japán: Hirohito tennó trónra lép (dec. 25.). Balos pártok alakulnak.
7. Kína: az északi hadjárat kezdete (júl. 9.).
8. Korea: a japánellenes Mansze-mozgalom zászlóbontása (jún. 10.).
9. Lengyelország: Pilsudski marsall átveszi a hatalmat (május 12.).
10. Magyarország: Bethlen István kormányzása; kipattan a frankhamisítási botrány (máj. 21.). Alakulunk.
11. Marokkó: véget ér a rif törzsek 1921 óta tartó szabadságharca.
12. Mexikó: megalakul az Állami Mezőgazdasági Bank (márc.).
13. Mongólia: törvény az állam és az egyház szétválasztásáról (szept.).
14. Nagy-Britannia: általános sztrájk (máj. 4–12.), bányászsztrájk (novemberig); Birodalmi Konferencia (okt. 19. – nov. 18.); a domíniumok teljes szuverenitást kapnak a Brit Nemzetközösség megalakulásával.
15. Németország: népszavazás a fejedelmi vagyonok kisajátításáról (jún. 20.). Németország belép a Népszövetségbe (szept. 10.). Az már nélküle megalakult.
16. Olaszország: a fasiszta kormány betiltja az ellenzéki pártokat (1925. jan. 3. – 1926. okt. 31.).
17. Portugália: katonai puccs Gomes da Costa vezetésével (máj. 28.); elkeseredett harcok végén a fasiszta Carmona tábornok elnökletével új kormány alakul (júl. 9.).
18. Románia: nincs adat.
19. Spanyolország: spanyol–francia offenzíva az Abdel-Krím vezette Rif Köztársaság ellen.
20. Szaúd-Arábia: Ibn Szaúdot Hedzsász királyának kiáltja ki az elit (jan. 8.).
21. Szíria: folyik a harc a francia gyarmati uralom ellen (1925–27).
22. Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége: semlegességi és meg nem támadási egyezmény Németországgal (berlini szerződés, ápr. 24.), Afganisztánnal (aug. 31.) és Litvániával (szept. 28.). Alakul. Jaj, hogy alakul!
23. Vatikán: XI. Pius (Achille Ratti).
24. Vietnam: a polgári Nemzeti Párt megalakulása.
25. Magyarország–Románia: nyolcéves az anyám és az apám. Megalakulok. Pont hu. pont rom.
26. Kolozsvár: Megalakul a Korunk című folyóirat. Pont rom.

Visszafogottságában, egy-két szavas kommentárjaival, a 25. és 26. pontba foglalt poénjaival – okos, tanulságos adatközlés. (Nem tudom, honnan szedted össze az első 24 pontot, mindenesetre ez is tág horizontodra vall.) Hibaként a mai, internetre szoktatott olvasó legfeljebb azt róhatja fel, hogy a pont (.) után ro-t kell beütni, nem rom-ot. (Más kérdés, hogy „rom”-ban vagyunk-e...) De ha már az internetnél tartunk, egy későbbi – 2005-ös (6. sz.) – közreműködésedet se hagyjam említetlenül: „A háló tudománya – művészetek hálója” címmel szerkesztettünk lapszámot; az ötletet a Csikkarcfalváról elszármazott ifjú amerikai

professzor, Barabási Albert-László, az MTA külső tagja *Behálózva* című, magyarul is megjelentetett könyve adta, innen íveltek a szövegek a „*homo interneticus*”-ig. Megkérdeztük néhány munkatársunkat, íróbarátunkat (Bányait Ujvidékről, Gömörit Cambridge-ből, Hajdú Farkas-Zoltánt Heidelbergből, Lászlóffy Alit innen, Zelei Miklóst és persze Téged, odaátról): „Az Ön véleménye szerint beszélhetünk-e az irodalom, a művészetek hálójáról is? Mit jelent az Ön számára ez a szó: háló? (Pókháló, halászháló, lepkefogó háló, vadászháló, hálópinta, futball- vagy vízilabdakapu hálója – világháló; netán hálósoba...)” A Te válaszod a következő formában jelent meg:

Csiki László (Budapestről)

(Korunk-kérdésre)

Lépések, kopogások című verseskönyvem elején és végén egyaránt ez állt, 1996-ban:

*Megfogni nem bírod, hiába vetsz tört.
Eltalálni nem lehet, úgy suhan,
mindenfélől.
Hálót fonsz: hasonlatok, körülírások szövedékét
feszítéd minden útra.
Leselkedsz éhesen, kialvatlanul a bozótosban,
hogy talán fennakad, s bár holtában ragyog.
De nincs sehol, mert ott van mindenütt.
Ráébredszen minden harmadnapon:
csak kusza műved jelzi,
hogy létezik valami,
megfoghatatlan, elpusztíthatatlan.
Üres hálókkal tele a sűrű,
és ezektől egyre sűrűbb, járhatatlanabb.*

Erről azóta sem tudok többet (mondani).

Nem kitérés volt ez a versküldésed, válaszul kérdéseinkre; mint annyiszor, a lényegről, a hálóval kifoghatatlan művészetről szóltál. Még kétszer küldtél, ugyancsak érdemi feleletként a megkeresésre, verset a *Korunk*nak. Az egyiket a Sztálin-számba a „hálót” megelőzően (a groteszkül ünnepi lapszám elnevezése: „*Sztálin 1953–2003. Sztálinizmus Romániában*”). Nem tudom – nem valószínű –, hogy korábban valahol megjelent volna, hiszen a versed alatti dátum: 1989. nyár; igaz, akkor „*nálatok*” talán már közölhető volt, itthon még semmiképpen. Összeállításunkat néhányan az olvasók közül nem tartották eléggé „ütősnek”; ha netán igazuk volt, biztosan nem a Te verses leszámolásod hullott ki a rostájukon. Te nem kerteltél, sosem volt szokásod. (Emiatt is volt annyi bajod a hivatalosságokkal, nem utolsósorban persze a romániai titkosszolgálatokkal – amiről Hajdú Farkas-Zoltánnak részletesen vallottál a 2002. májusi *Korunk*ban megjelent interjúban.) Jöjjön hát Sztálin, amint...

Sztálin levágja Lenin szakállát

*Azt az eszmét nyilván ismered, ahogy működött, a bőrdön.
Most jobban érdekel, amint Sztálin levágja Lenin szakállát
a forradalom előestéjén, Allilejuvéknál.*

*A párás szoba közepén, egy hokerlin az a kis ember
a túl nagy fejével, a zömök grúz pedig fényes borotvával
hajlong előtte, kerülgeti, néhány harcos meg bámul.
A reszkető fagyban odakint őrzáratok. Halálra keresik őket.*

*Jó tudni azért, hogy Iljics is fél, ember módra,
bújt, más kezére adta legendás szórzetét.
Egyedül az nem világos, két nap múltán
miképpen szónokolt a tömegnek azzal az arccal,
amit azóta ismerünk, miképpen tett szert
új szakállra hirtelenében, mikor még kenyér se volt?*

*Szoszó pedig – elképzélhető – zsebében hordta azután
Iljics férfidíszét, mégis furcsa, hogy harmincöt éven át
ezt az egyet nem vette elő soha.*

A másik vers – egyféleképpen rímelve a 2001-es évfordulónkra küldött dátum-sorodra – tulajdonképpen búcsú. Nem gondoltuk, hogy az lesz utolsó megjelenésed a *Korunkban*, 2007 februárjában, a lap újraindulásának, a második folyam kezdetének 50. évfordulóján. Az „*Arcok, évek (1957–2007)*” szerzői közé nem akármilyen küldeménnyel jelentkezted:

Személyes ügyek

a Korunknak

*Amikor már semmid nem maradt,
kitalárod a semmiből önmagad,
megtalálász elvett szavakat,
börtöncella vagy konyha homályán,
akár verések, vesztesek árán.*

*A lelkes, vészes butaság évadán
mintha lelkedből éhen szolanál,
késve bár és mégis túl korán:
felfakadsz, meglettnek születetten
a légszomjas, szótlán szünetekben.*

*S magányodban vígságig vigasztal,
mint egy jól elénekelt panaszdal,
hogy bírtad mostanáig hanggal,
mindig újra, de sohase előlről,
és telik még lélekből, erőből.*

*Szoros teredben ez az ének
felfelé szállhat csak, a fedett égnek,
s habár egyedülvalónak véled,
tudd: földszerte így sikoltoz,*

*akit földje, sorsa köt a korhoz,
így nyög föl ösztönből az elme
a végső erejére lelve,
s kap hangra a mentő gondolat:
találd meg újra és újra önmagad,
találd ki az elvett szavakat,
és feldereng a semmi közepén
az elfelejtett szó is: a remény.*

2006. december 21.

...Akit földje, sorsa köt a korhoz... Téged, Laci, ha nem is a sorsod, talán a remény és a „mentő gondolat” a Korunkhoz is kötött, valóban, bár nálunk egy percig sem voltál státusban úgy, mint a *Megyei Tükörnél*, a *Kriterionnál* (Bukarestben és Kolozsvárt), az *Utunknál*, a *Magvetőnél*, a *Magyar Naplónál*, a *Kortársnál*, legutóbb pedig az Új Budapest Filmstúdióznál. (Erről az utolsó munkahelyről, az ide kapcsolódó munkáidról majd később, bővebben – visszatérve a Korunkhoz is, hiszen jelentkeztél ezeken a hasábkon filmesként ugyancsak, 2002 januárjában, a Király Laci elbeszélése alapján készült filmforgatókönyvvel. Pontosan egy évvel előbb pedig, amikor Domokos Géza könyvéről, az *Igeváról* írtál nekünk, a Laci fiammal együtt Gézáról készített, papolci portréfilm felvétele után voltál, Te vállaltad a beszélgetőtárs szerepét – korántsem szerepként fogva fel a Kriterion alapító igazgatója pályaképének közös felrajzolását.)

Munkahelyeidet soroltam. Most, hogy a közös malmunkhoz – meg a *Korunkhoz* – fűzhető emlékeket próbálok felidézni, szövegeidet olvasom újra, egyre biztosabb vagyok abban, hogy a Te legnagyobb iskolád a Kriterion volt, Bukarestben, Domokos Géza mellett. Ugye nem tévedek, amikor azt állítom, hogy egymást is erősítettétek? Az *Igeváról* írottakból nem nehéz erre a következtetésre jutni. Mert:

„Az Igevárban mégis az írók, a tudósok a fők, és nem az elnyomóik. És velük együtt a Kriterion munkatársai. Csodálja őket volt vezetőjük. Emberi tisztességükért éppúgy, mint szakmai hozzáértésükért. (Ez sem divat ma már, akár a férfiaság.) De hát ez jellemző a szerzőre, és nem csak az emlékeire, merthogy így látta ezelőtt is: emberi és művészi, szakmai érdem vagy esendőség együtt és egyenlő értékkel esik latba a megítéléskor. Integritásnak hívják ezt. Erkölcsnek is néhol.

Tanulság, ha van, az, hogy ki-ki önmaga és önálló, teljes ember, és önmagát árulja el valójában, amikor a művészetben vagy a hivatalban a rosszabbik felét, részét mutatja vagy kínálja fel akár a hatalom szolgálatára. Azt a feketébb lelket, bár éppoly emberi, mint a becsület. Domokos Géza szerint el kell nyomnia, ki kell irtania magából. Mégpedig a közösség érdekében. A közösség a tisztesség mércéje, az erkölcs letéteményese.

Ezt olvasom ki én üzenetként Domokos Géza mostani könyvéből.

Fellelhető benne, noha nem számoltam össze tételesen, legalább kétezer név és adat, de azok is úgy, hogy érződik: meg kellett küzdeni mindenikért, mindenik mögött ember áll. Testmeleg statisztikák ezek. Ugyanakkor már-már történelmi. Merthogy hány könyv jelent meg Romániában 1970 és 1990 között, kilenc nyelven, a Kriterionnál, az egyszer majd több kultúrának is fontos, megmentő adaléka lesz.

Jelezsem itt gyorsan és hangsúlyosan, hogy ez a kiadó nem csupán a magyar nemzetiség kiadója és egyetlen igazi közéleti fóruma volt, világirodalmi és történelmi kitekintéssel, hanem többeké. Volt kisebbségi nyelv a Nagy-Románián belül, mely itt talált rá a saját írásbeliségére, amikor még a létét is letagadták.

Ez a szinte zsigeri multikulturalitás még annál is vigasztalóbb – modellként legalább –, mert a mai globalizációs vagy csupáncsak európai elképzelések előérzete. Előképe – szeretjük hinni – az erdélyi kultúrában fellelhető, több évszázada már. Ez a Kárpátok zugába feltorlódtott kis Közép-Európa annál inkább a magasság felé tör, minél nyomasztóbban szorítják, annál több s kifinomultabb utat talál fölfele.

Ennek a gátak mögötti torlódásban egyre erősebbé váló áramlatnak, ennek a zabolátlan felszívárgásnak, feltörésnek volt buzdítójaként is józan és fegyelmező menedzsere Domokos Géza, amikor még a menedzser szót sem ismerték ama balkáni tájakon, ahol viszont ő pontos számban és színben megtalálta a román barátait, akik számára éppoly fontos volt a határokat nem ismerő emberi nagyvilág, mint önéki.”

Szebb és pontosabb képet senki sem festett Domokos Gézáról és a Kriterion 1990 előtti hőskorszakáról, mint Te, Laci. (Negyedét másoltam be a könyvünkbe, a „recenziódból”). Felvillantod benne a románság felé érdemben nyitni próbáló kiadópolitikát is – amit Te már akkoriban, de bukaresti, sőt romániai, erdélyi éveid után sem szűntél meg szolgálni, műfordítóként. Hogy ez Neked mit jelentett, miért és miképpen vállaltad a nehéz – és tegyük hozzá: kevésbé gyümölcsöző, alig elismert – munkát, az mindenképpen külön fejezetet érdemel. (Kiindulópontnak ismét egy *Korunk*-számot választok, a 2004. szeptemberit, amelyben összefoglaltad olvasatodat a kortárs – és a klasszikus – román literatúráról.)

Szuromi Pál

Üdvözlégység sötétség

Az árnyak nyomdokain

Fiatal fejfel fölöttébb szerettük a vaksi éjszakákat. Nem mintha a sápadt holdkorong vagy a sejtelmesen pilácsoló csillagok rajongó hívei lettünk volna. Dehogya. Ha viszont a szegedi művészvilág egy-egy figurája nyolc, kilenc tájban letelepedett valamely népszerű étterem szabadtéri asztalához, annak csaknem törvénytörő következményei lettek. Hisz időközben erről is, arról is felbukkantak a csellengő ismerősök, a szakmabeli cimborák. Igaz, első lehuppanásra csupán egy jó pofa sört, netán egy szimpla konyakot akartak benyakalni, semmi többet. Ennek dacára tizenegy, tizenkettő körül már alig fértünk az asztalnál, miközben újabb és újabb körökkel kényeztettük egymást. Zárórak után pedig állhatatosabb kocsmák után néztünk, akárha a kába italok megátalkodott foglyai lettünk volna. Holott a látszat ezúttal is lódított. Főként csak jó volt együtt lennünk. Kiadásokat vihorászni, nyakokat vitatkozni, fűről-fáról szót váltani.

De hol vannak már a 70-es, 80-as esztendőök, a brancsos, felvillanyozó kimaradások? Társaink egy része immár a magasságos égi kocsmákból fürkészi földi pályánk idő- és korverte nyomorúságát (Petri Ferenc, Dér István, Magos Gyula, Mentés József, Baka István, Zoltánfi István, Szemendrey István). Az évek, évtizedek trappolásával tudniillik csak-csak átfurmálódott személyiségünk. Nem elég, hogy szkeptikus, hitehagyott alakokká váltunk, a megváltó humorérzék is eliszkolt belőlünk. Így jobb híján amolyan szorgos, morcos és unalmas halandókká vedlettünk át. Akiknek valójában deresedő sörénnyel kell betérnie Dante lidérces erdejébe. Tán ebből erednek paradox, patetikus fellobbanásaink. Hogy most már végleg eldobom a bagót. Vagy úgylis a végére járok elkezdett munkáimnak! Nekem meg annyi maradt, hogy a napi bütykölések után rendszerint kimegyek ácsorogni negyedik emeleti erkélyünkre. Mintegy élesztgetem elsatnyult szememeimet. Egyben ízlelgetem, méregetem a Tisza-menti éjszakákat.

Szó se róla: kissé ismerősnek érzem ezt az irdatlanul tágas, kísérteties, színpompás atmoszférát. Van benne valami mindent elnyelő és sok mindent felszínre hozó képesség. Még a magányomat is világosabban érzekelem. Bár előbb-utóbb ebből is erényeket farag az ember. Ki gondolná például, hogy az éjjeli látványzónak valamelyest helyrebillentik a magamfajta író, olvasó, medítáló egyének lelki egyensúlyát? A szavak, a mondatok szövevényes dzsungelében kimondottan hemzsegsznek a parányi részletek, a tetemes általánosságok. Amikből nemritkán kusza, transzparens, komplikált képzetláncok kerekednek ki. Az éjszakák fényfreskói azért tisztább, áttekinthetőbb jelszerkezetekkel szolgálnak. Itt nem mosódnak össze a legkülönbözőbb sugárgócok, hanem megannyi önálló, eleven formaelemet hasítanak ki a sötétség burkából. Igen, a szurkos napszakok közel sem csak a távoli homályok és külsőségek megtestesítői.

Mert lényegi varázsuk pont a belső tündöklésekből származik.

Belső tündöklések, szubjektív világotások? Ezek olyan effektusok, mintha a rideg, érzéketlen környezeti dolgoknak időközönként kedvük szottyanna élni, lélegezni és brillírozni. Amit józan, nappali körülmények közt úgysem bírnak megtenni. Ezért elég különösnek tűnik, hogy a képzőművészet televény tartományaiiban csupán szórványosan találkozhatunk éjszakai tájlátomásokkal. Pedig Van Gogh és Csontváry e romantikus, spirituális tematikában is úttörő szerepet vállalt. Ám az utánuk jövők népesebb táboraiban csak elvétve akadnak rangosabb, szisztematikusabb folytatók (pl. Feininger, Chirico, Miró, Masson, Matta; Mednyánszky, Barcsay Jenő, Bene Géza, Gyarmathy Tihamér). Márpedig a szürrealisták álomittas, szintetikus programjában kiemelt helyet kapott a létezés kulminációs pontjainak megragadása. Ahol élet és halál, múlt és jövő, az anyagi és szellemi szférák szimbiózisa maradéktalanul megvalósulhat. Szóval erre a dilemmára érdemes lesz visszatérnünk.

Előbb azonban a fotó- és filmművészet korszakos érvényű szellemi hódításait szeretném szóba hozni. Ahogy a francia impresszionisták felfedezték számunkra a nagyvárosi élet jellegzetességeit, úgy e modern, technikás műfajok többek között a dionüszoszi éjszakai rejtélyeinek alaposabb feltárásában jeleskedtek. Se szeri, se száma azoknak a műveknek, amelyekeken ködös, világtalan távlatok vagy hideglelős holdfogyatkozások kerülnek elénk, nem beszélve az épülettömbök sziporkázó fénytünetemeyeiről. Amiknek különben művelődési hozományai is adódnak. Elég csak a tévébemondók háttérében vibráló éjszakai városvíziókra utalnom. És tényleg: van abban némi történelmi szükségesség, hogy épp a mozgékony, technikás műfajokra hárult az árnyas, démonikus éjdzók felderítése. Ne feledjük: a kollektív öldöklések szomorú egymásutánjában csupán a II. világháborúban letek rá az infravörös sugarak kivételes erejére, s velük együtt az úgynevezett vámpírhadviselésre. A komor, nyomasztó éjszakák ugyanis sorra-rendre tág teret kínálnak a meglepetésszerű, villámgyors cselekvéseknek.

Így a leggyötrőbb kiszolgáltatottság tér- és időszféráiban tartózkodunk.

Nem véletlen, hogy annyi-annyi baljós félelem és előítélet kötődik a sötétbe vesző napszakokhoz. Amelyekre a zsinórban vetített amerikai krimik és horrorok bőségesen rátesznek néhány lapáttal. Mintha igazában szűkében lennének a valós borzalmaknak, tragédiáknak. Aztán viszont a vérgőzös és szépelgő programok szapora egyvelege többé-kevésbé kioltja egymást. Ezzel még inkább fásultak, kismemizettek leszünk. Engem amúgy is eléggé aggaszt erkölcsi, szellemi mentalitásunk szembetűnő ellaposodása. Hisz a napilapok kulturális, művészi fogékonyasága tendenciózusan leéppül, miként a művelődési központok érdemi funkcionálása is egyre kétségesebbé válik. Akárha a humán kultúra nálunk csak megtűrt mostohagyerek lenne.

A hamis, művagyoros, elviselhetetlen reklámok ellenben gombamód szaporodnak. Továbbá a gyatra, bulváros műsorok és műsorvezetők is ott sorakoznak mellettük. Nem is szólva azokról a gyenge, középszerű képzőművészekről, akik önmaguk dicsőítésére tekintélyes monográfiákat hoznak létre. Csak hát mi ez a balga, felpumpált sztárkultusz? S hova vezet ez a cinikus, szemfényvesztő műtündöklés? Ezeknél még jámbor éjszakai szemlélődéseim is elviselhetőbbek. Itt legalább bizonyosan látom: csupáncsak egynéhány kivételes csillag ragyoghat úgy istenigazában. Nyilván ez a világ rendje.

Mások viszont fordítva vélekednek. S bizonyára ők vannak számottevő többségben. Így miért ne értékelnék a tarkabarka műsorokat, a giccses külsőségeket, egyáltalán a mozgalmat, show-kkal tarkított és bolondozásokkal teli produkciókat? Ráadásul a demokrácia, a szabadság a mindenható fogalmi vesszőparipájuk. Miközben az ókori kenyeres, cirkuszos intelemről könnyen megfelekednek. Magam azonban Paul Valéryvel tartok, minthogy *„...a szabadság a legnagyobb megpróbáltatás, amelyet a népnek javasolhatunk”* (Magyar Hírlap, 1990. nov. 23. 5. o.). Hogy miért, mi végre? Egyszerűen azért, mivel akadnak társadalmi,

történelmi periódusok, amikor a humánusnak, haladónak tetsző törekvések fölöttébb felemás módon valósulnak meg. És a mi mohó, szertelen vadkapitalizmusunk bizonyára ide sorolható. Elvégre: „*Akinek mindent megengedek – mondja a kivételes bölcsességű Osvát Ernő – , azt megfosztom szabadságától, mert megfosztom a szabadságharcától*” (Az *elégedetlenség könyvéből*, Helikon K., 1988. 30. o.). Más szóval: a jóra való tevékenységek fáradtságos, küzdelmes és árnyakkal terhelt következményeitől. Lényegében a tettek, a sikerek érdemi etikájától.

Ezt a helyzetet amolyan röpké, „egydimenziós” – kicsontozott szabadságnak tekinthetjük.

*

Szerencsére az ember töltekező lény. Ha úgy adódik, akár a patinás történelmi példázatok is előveszi. S itt mindenekelőtt Caravaggio és Rembrandt kivételes erejű figurális munkásságára gondolok. Ők az elsők közt voltak, akik hitelesen, radikálisan kétségbe vonták a nagy tekintélyű reneszánsz szemlélet optimista fénykultuszát. Azt, hogy minduntalan csak a külső, nappali és magasságos régiókból jöhetnek a villogó sugárnyalábok. Nem, dehogy – vallották mindketten. Caravaggiónak állítólag az volt a szavajárása, neki csak két meghitt barátja van igazán: az éjszaka meg egy csöpögő, lobogó olajmécses. Mivel művei nagy részét kopár, eldugott pincékben, éjjeli körülmények között kellett létrehozni. Gyilkos tette miatt tudniillik folyton-folyvást körözte a pápai rendőrség. Ő azonban e nyomorult, kitzasztott helyzetből fantasztikus szakmai, festői erényeket csiholt ki. Megteremtette a démonikus árnyak és a föld közeli, energikus fényragyogások rendhagyó presztízsét.

A talentumos leideni molnárfiú, Rembrandt pedig lényegesen betetőzte, majd spirituális magaslathoz emelte a drámai szépségkultuszt. Neki ugyan bőven kijutott a jólétekből, a dicsőségből, korosabb éveiben mégis a nincstelenség sanyarú sorsára jutott. Holott lényegében csak egyetlen komoly, „főbenjáró” bűne volt: a festői igazmondás. Amit a büszke, jómódú holland polgárok hosszabb távon nem bírtak elviselni (l. az *Éjjeli őrjárat* körüli elégedetlenséget). Már az is zavarta őket, hogy a művész meglehetősen körülményesen, lassan készült el műveivel, noha szokatlanul könnyed, már-már vázlatzerű metódussal dolgozott. Ám önérzetes, életvidám honfitársait még inkább elképesztette mélységekbe vesző, sötét hangzatú emberlátása. Ebből származott, hogy afféle „éjjeli baglyos” festőnek csúfolták. Habár készségesen elismerték: neki a mágikus, felparázsló fény- és színeffektusok megidézésében az égvilágon nincsen párja. Zseniális, látnoki kolorista.

Félhomályos, sötétlő háttérzónák? Bennük derengő, felragyogó alakok? Aligha kétséges: Rembrandt piktúrájában az erélyes, éjszakai képzetű hangulati alapvetésnek perdöntő, világszemléleti jelentősége van. Eltökélt, konzekvens árnyékfestő. Amivel nem többet, nem kevesebbet állít, minthogy az emberi jelenségek megértéséhez egy materiális vonzatú, súlyos és időtlen térszemléletből kell kiindulni. Innen ugyanis majd minden tisztábban kivehető. Mind a cselekvések drámai gyújtópontja, mind a specifikus karakterisztika, nem beszélve a figurák erkölcsi, szellemi természetéről (pl. *Tulp doktor anatómiája*, *Saskia piros virággal*, *Tékozló fiú*, *Mészárszék*). A holland nagymester mindenestre Spinoza panteista eszméivel szimpatizál. Ő is úgy véli: csupán önmagunkban találhatjuk meg a Megváltót és a világot, a jót és a rosszat egyaránt. Ez a mértéke lakonikus, expresszív – belső fénykezelésének. Amellyel az élet kicsattanó örömei, értékei is tisztas helyet kapnak. De csak az igazmondás határain belül. Végtere is Rembrandtnál a sziporkázó fénytünemények pusztán csak ideiglenes, felbukkanó vendégek. Amolyan feltételes főszereplők. Pont a megbízhatóság, az állandóság hiányzik belőlük.

Mármint a szellemi tartás konzekvenciája.

Amúgy továbbra is nézegetem a szegedi éjszakákat, a feketékbe hajló lilás, tintaszzerű kékségeket. Nincs tudniillik végletes, tökéletes sötétség. Amint a csendes

szemlélődés is lépten-nyomon összefonódik korábbi élményeinkkel, személyes vonzalmainkkal. Az előbbi mesterek öröksége nélkül például alighanem szürkébbnek, színtelenebbnek találánk az álmos éjidőket. S aligha bíránk eleven, érzéki, belső fényragyogással felruházni a környezeti és emberi jelenségeket. Ergo: e látószöggel valamelyest kompletté válik labilis valóságfelfogásunk. Mert a külvilági fény, árnyék tartományok mellé szubjektív dualitásainkat is odailleszthetjük. Nem is épp alávetett pozícióba. Bár korszakunkban nemigen trendi a lelkezés. Minket egyre jobban csak a külsődleges, praktikus, pénzügyi dolgok érdekelnek. Csakhogy az autentikus, modern gondolkodás valahol ott kezdődik, ahol az élet relativisztikus és reflektív természete is benyomul elmélkedéseinkbe (l. kopernikuszi fordulat, a jellemtragédiák és humoros művek színre lépése – egyáltalán a manierizmus előremutató korszerűsége). Már Montaigne is azt tartotta: „*Aki meghalni tanítaná az embereket, az élni tanítaná őket.*”

Hanem hogyan, miként folytatódik a modern, individuális eszmélkedés? Tudjuk: a polgári értékszemléletben ugyanúgy respektje lesz a szellemi karakterű munkáknak, akár a kiugró, szuverén egyéniségeknek. A XVIII. századtól már a jelentősebb tudósok, művészek szobrai is helyet nyernek a köztereken. Mégis úgy tűnik: a polgári, kapitalista viszonyok kiépülése csak korlátozottan ösztönzi a nyitottabb, progresszívebb eszmék térnyerését. Ezt a francia impresszionisták pályafutása is beszédesen jelzi. Manet-tól, Monet-tól és társaiktól mi sem állt távolabb, mint a társadalomkritikai magatartás (l. realisták radikálisabb felfogását). Ők igenis vonzóknak, szépnek találták a polgári életet, amit atmoszférikusan könnyed, lendületes és színgazdag módszerekkel tolmácsoltak. Szinte a mindenható figyelem, egyben a fény megszállottjai voltak. Vagyis hát a polgári világszemlélet legavatottabb közvetítői. Ennek ellenére tömördek értetlenséggel, nincstelenséggel és nyomorral kellett megbirkózniuk. Ilyenképp a polgári generációk történelmi ízlésmérlege csak-csak ingatag.

Sem az „éjjeli baglyos” mélységekkel, sem a napsütésben tobzódó látványörömmel nemigen tudnak mit kezdeni.

Innen adódik, hogy az elementáris érzékiségű Nietzsche markánsan megkérdőjelezi e társadalmi osztály erkölcsi, szellemi potenciáit. S már első jelentős tanulmányában világlátási, esztétikai enerváltságukat ostorozza (l. *A tragédia eredete*). Miként lehet az – töpreng vitálisan – , hogy az antik kultúra tárházából pusztán csak a szépségre, harmóniára vonatkozó tételeket favorizáljuk? Noha a görögök a derűsebb apollói eszmék mellett a szenvedélyesebb, tragikusabb és démonikusabb dionüszoszi sugallatokat is igencsak komolyan vették. Számukra az emberi teljesség megragadása valódi kihívás volt. Amit a modern utódok szemléletében már csak töredékesen lehet tetten érni. Náluk inkább a praktikus, méltóságos, hedonisztikus megfontolások kerülnek előtérbe. Az impresszionizmus elutasítását többek közt az motiválta, hogy a könnyed, nagyvonalú festékkezeléssel némileg kétségessé vált a motívumok egyértelmű felismerése. Ezzel szerintük sejtelmes, „lila ködös” víziók keletkeztek.

Igen, a racionalizmusra épülő polgári, pozitivista szellemiség mindmáig becsben tartja a konkrétumok erejét, hitelességét. S velük párhuzamosan a mennyiségi szemléletet is. Ha netán az életminőség az aktuális téma, akkor elsősorban a fizetési mutatókat mérlegelik. Akárha a pénztárcák léptékével mindent meg lehetne magyarázni. Csakhogy e kérdéskörbe a létbiztonsági, környezetszennyezési és művelődési viszonyok éppúgy beleszólnak, akár az egészségügyi közállapotok. Ki vonná például kétségbe, hogy a jelenlegi időkben az agresszív, brutális cselekedetek ijesztően szaporodnak? Miként a globális felmelegedés nyomvonalain is drámai, iszonyatos események történnek körülöttünk.

Tényleg: gondoljunk csak a levegőjárásokban megbúvó informatív mozzanatokra. Néha az orrunkkal, bőrünkkel csalhatatlanul megérezzük: hamarosan nyakunkon a

kiadós zivatar. Ez látszólag megfoghatatlan, mégis valóságos létélmény. Nem csoda így, ha a történelmi rangú ész- és világhosszágkultusz a múlt század közepe tájától egyre inkább elbizonytalanodott, relativizálódott. Jó néhány területen kiderült: a tény- és számszerűséggel operáló elmékedésekkel csak részlegesen gyarapszik ember- és világismeretünk. Mi több: a kikezdehetetlennek tűnő, pengeéles logikai okfejtések ugyanúgy tévutakra vihetik az embert, akár az ösztönös navigációk. Ezek ugyan kontrasztos motívumoknak látszanak, bár a lényegi rokonság is ott vibrál közöttük. Minthogy mindkét mentalitásban felfedezhető az uralkodói, terrorisztikus vonások. Ha mégis valami mélyebb, alapvető prioritást keresünk, akkor ismét Osvát Ernőre kell hagyatkoznunk, mivel: „*A tudatlan a tudatlan tartja a lelket*” (Uo.: 56. o.).

Ösztönös, tudatalatti lélekszférák? Itt akarva-akaratlanul is visszajutottunk a vaksi, talányokkal terhelt éjjeliek emberi ikertestvéreikhez. Nem nehéz ugyanis belátnunk: a fényáztatta nappali időszakoknak voltaképp a borongós éjjelek a tudatalatti megfelelői. Jung is azt tanítja: fajunk zsigeri, idegi léteben menthetetlenül összefonódnak a legkülönb-félebb historikus, ciklikus és genetikai lenyomatok (vö.: *Gondolatok a természetéről*). Többé-kevésbé ismerjük kedves, jóra való tulajdonságainkat, ahogy ezt önző, agresszív, állatias vonásainkról is nyugodtan elmondhatjuk. Csak az utóbbiakról a lehető legritkábban nyilatkozunk. Mintha elképesztően hiúak, öntudatosak lennénk. S mintha irgalmatlanul fél-nénk a külvilág elmarasztaló ítéleteitől. Sommásan: a valóság árnyékos oldalaitól. Jóllehet már derekas őseink is nyíltan megvallották: ilyen-olyan módon valamennyiünkben ott munkálnak a humánusabb meg az alantasabb, sötétebb energiák (l. a történelmi és kortárs művészet hibrid, kentaur figuráit). Közben jelenleg is méltatlanul, tudatlanul lekezeljük az állatokban rejlő ösztönös, mentális adottságokat. Noha a napnál is világosabb: az érdemi gonoszságok, alávalóságok mégiscsak a mi fajtánkhoz kötődnek.

De honnan ez a szégyenletesen kiugró pozíció? Ne feledjük: az élőlények táborában egyedül ránk jellemző, hogy legkülönb-félebb tetteink igazolására nyakra-főre erkölcsi, ideológiai támpontokat hozunk létre (l. pl. a keresztény vallás primátusa, fajelmélet stb.). Ezekből pedig nyomatékosan kítűnik a teoretikus, intellektuális értelmezések rákfeneje. Mert majd minden valamire való értéket, szépséget ma is az éltető, ragyogó napsugaraknak, egyben a teremtő észjárásnak rendelünk alá. A művészeti könyvek időnként arról értekeznek: vizuális élményeink színe-javát a páratlan gazdagságú forma- és színbenyomásoknak köszönhetjük. Alapvetően pedig a könnyedén záporozó, parázna fénysugaraknak. Nos, annyi bizonyos: a legkülönb-félebb tárgyi, személyi motívumok alakí, szerkezeti feltárásában a természetes világlátásoknak kikezdehetetlenül perdöntő szerepük van. Igazság szerint a létezés anyagi, funkcionális és karakterisztikai összhangzattanát tárják elélnk.

Ámde mi a helyzet a színjelenségek esztétikai megítélésénél? Dőreség lenne azt állítani: az éber, fényáztatta látványszférákból hiányoznak a különféle lírai, drámai vagy dekoratív sugallatok (l. Giotto, Corot, Van Gogh, Rouault; Matisse, Kandinszkij). Dehogy, szó sincs ilyesmiről. Mégis jogosan eltöprenghetünk: vajon a legszebb, legelementárisabb színszólamok miért idegenkednek az efféle fényfajtáktól. Nos, valószínűleg azért, mivel ők csak egy zártabb, egységesebb, összefogottabb közegben bírnak érdemben megszólalni. Amihez persze ismét ki kell mennünk a világtalan éjszakák burka alá. Hisz hol, mikor szembesülhetünk olyanféle aranyló, sziporkázó sárgás színtüneményekkel, mint amilyeneket a villogó lámpa- és ablaktestek kínálnak? De hivatkozhatnánk itt az autófényszórók mértánias fényvarázsára, netán a közlekedési lámpák páratlan intenzitású vörös, zöldes jelzéseire is. A szurkos sötétségből kiáramló, kirobbanó színhatások ugyanis egyféle érzelmi, képzeleti totalitást közvetítenek. Akárcsak a tűzhányók víziói. Ott van bennük az energikus élet sűrített feszültsége és a semmibe vesző létezés komor, időtlen sejtelve is.

Szóval: az erőteljes, ragyogó színértékeknek a misztikus sötétség az igazi szülőanyja.

Lám, az esti, éjszakai bámeszkodásoknak máris akadnak különös aromájú szellemi gyümölcsei. Olyan sárgásvöröses, sárgászöldes színexpressziók villognak előttünk, amelyek úgyszólván nem is a profán, hétköznapi életből valók. Inkább afféle kozmikus, alvilági és transzcendens képzetekre asszociálunk, mint amilyenekkel Bosch, Caravaggio, Rembrandt vagy Goya képein találkozunk. Ami annyit tesz: a megkapó, lebilincselő esztétikai élmények természetében az ösztönös érzelmi, hangulati mozzanatok gyakran fundamentális szerepet játszanak. Néha azt sem tudjuk: kiről, miről szólnak bizonyos képi jelenségek, tekintetünk mégis azon nyomban odaragad hozzájuk. Valósággal elkapnak, bekebeleznek bennünket, mint a polipok csápjai. S mindezt az átütő színeffektusok lefegyverző erejének köszönhetjük. Nem pedig az adott formatartalmak racionális megismerésének.

Persze eddig is tudtuk: a legkülönbélebb szín- és tónusértékek mindenekelőtt az érzelmeinkkel, ösztöneinkkel állnak szorosabb kapcsolatban (l. zöldes kórházi ruházatok). Kézenfekvő így, hogy a modern festészeti törekvésekben is hangsúlyosan jelen van a rendkívül eleven, tündöklő tónusok megteremtésének vágya (l. pl. Fauve-ok mozgalma, konstruktivizmus). E kísérletező, invenciózus alkotók lényegében oda lyukadtak ki, hogy ebben az esetben merészen el kell hagyniuk a hétköznapi valóság tompább, kevertebb mintázatait. S helyettük elvont, ideális és tiszta színrelációkat kell alkalmazniuk. Ha megfontoljuk: a vaksi, éjszakai sötétségekben is felfedezhető ez a markáns általánosító erő. Még hozzá nyomatékosabb, materiálisabb arculattal. Igaz, józan térérzékünk ilyenkor némiképp cserbenhagy bennünket. Ezúttal nincsenek intimebb közelségek és robusztus távlatok, biztos horizontok és belső formagazdagságok. Mert az eltérő, kontrasztos jelenségek egyféle átfogó, mindent bekebelező sejtelmes látványmasszává épülnek össze. Mintegy a nemlét virtuális, materiális szöveteivé.

Ahogy ez a zenében, a szívmengető muzsikában is tetten érhető.

Ezen a ponton mégiscsak visszakanyarodtunk a szürrealizmus eszmeköréhez. Nevezetesen a létezés hangzatainak érzéki átéléséhez, a szabadság tartományának terebélyesebb dimenzióihoz. Amikbe természetesen az ösztönös, tudatalatti motívumok éppúgy besorolnak, akár a megfajtásra váró misztikus álmokképek. Nem is szólva a szunnyadó fantázia vitális felfrissüléséről. Igen, képzeletünk agilis, termékeny működését közel sem a részleteket feltáró nappali világosság inspirálja leginkább. Dehogy. Inkább a semmivel kokettáló mérhetetlen sötétség. Annál is inkább, mivel itt egy rendkívül súlyosnak tetsző, mégis egy hiányjelző médiummal állunk szemben. Osvát is leszögezi: *„A képzelet hiányérzet, melynek vergődésében szárnyai nőttek. Ez: az alkotóvá lett szenvedés teszi az embert emberré”* (uo.: 35. o.).

Ki akar például beleveszni a mindennapok emberi, tárgyi tumultusaiba? Jóformán senki. Alkalmanként tehát igenis meg kell állnunk, magunkra kell zárunk tekintetünket. S bizonyos szelektív, áttekinthető rendet kell teremtenünk. Habár ilyenkor nemritkán csak belső sötétségeinkkel – szubjektív éjszakáinkkal szembesülhetünk. Amiket akár túlvilági létünk látszatos előszobáinak is tekinthetünk. Másrészt viszont az elevenen lüktető életelemelek szorgos előhívó műhelyeiről kell tudomást vennünk. Mint a fotósok esetében. Mivel e bensőséges, szubjektív szférákban előbb-utóbb kontrasztos, hangulatos színtoltok és beszédes formavariációk jelentkeznek képzeletünk árnyas, sötétlő vetítívásznain. Így Szeged sziporkázó éjszakai fényfreskói bennem is képszerű helyeket követelnek. És valóban: itt is egy olyanféle aktussor részesei vagyunk, amelynél a borongós, világtalan régiókból rajzolódnak ki a plasztikus, megőrzésre méltó látványelemek.

Ákarha a kába, nyomasztó sötétségeknek is lenne egyfajta különös, alig ismert létenergiája.

* *

A csendből születik a szó, s oda is hullik vissza – mondta lakonikusan Pilinszky János. Ezzel életszerű, narratív keretet adott a verbális és írói létezésnek. Kétségtelen azonban: a

szóbeli, gondolati megnyilatkozások határmezsgyéi közel sem ugyanazok. Ami egyfelől aktív, kikeleti és szárba szökkenő környezet, az másfelől már a hanyatlás, az elmúlás képzeletével érintkezik. Ennélfogva a csend régióját aligha tekinthetjük egyfajta mechanikus, homogén közegnek. Szó sincs róla. Inkább a közismert héraikleitoszi helyzettel találkozunk, mely szerint nemigen tudunk kétszer ugyanabba a folyamba lépni. Amit a misztikus némaság érzelmi, hangulati alakváltozatairól is biztonságosan elmondhatunk. Elég csak a békés, türelmes és simogató csöndekre, netán felzaklató, fojtogató társaikra utalnom.

Talán mondanom sem kell: most is a talányos sötétség természetét latolgatom. A próteuszi csendben tudniillik e vizuális tényező auditív rokonára ismerhetünk rá. Másrészt az is árulkodó, hogy Leonardo nyomán a festészet egészét amolyan néma költészetnek tekinthetjük. Amit különben tovább is differenciálhatunk. De hogy igazában hányféle esztétikai, lélektani arculata lehet az árnyékokkal tűzdelt nappali és éjszakai valóságnak, erről csak halvány sejtelmekkel rendelkezünk. Már csak azért is, mivel az európai gondolkodásban bizonyos boszorkányos, ördögös és tartózkodó aura övezi e témakört. Jól példázza ezt a világhírű műtörténész, Gombrich professzor egyik legutolsó tárlatrendezése. A kilencvenes esztendőök elején a brit Nemzeti Galéria arra kérte az idős, tekintélyes mestert, hogy legszemélyesebb impulzusai szerint hozzon létre náluk egy izgalmas, eredeti bemutatót. Amire megszületett *A vetett árnyékok a nyugati művészetben* című festészeti seregszemle.

E rendhagyó tematika félig-meddig önmagáért beszél. Nyomatékosan jelzi: nekünk bizony jókora adósságaink vannak a teljesebb érvényű, dialektikus látáskultúra kimunkálásában. Hisz miféle élet- és valóság szemléletet motíválhat egy olyanféle művészettörténeti beidegződés, amely egyre-másra csak a kellemesebb hangzatú forma- és fényjelenségeket közvetíti a kiállításokkal, az elemzésekkel? Azaz itt is pellengérré kerül a szépeltű, tudálekoskodó polgári mentalitás. Ami alkalmanként telítve van derűs optimizmussal, idealizmussal.

Igen ám, de *„Fröccsentetek savat egy gyönyörű nő arcába, és vége a szépségnek...”* – példalózik a szellemes orosz író, Lev Sesztov. S hogy mit tehet ilyenképp a reményteli, szerelmes fiatalember? *„A sötétséget kezdi keresni, mert ...sötétben nem a következtetésekre kényszerítő logika uralkodik, hanem a fantázia a maga önkényével... Semmilyen tudomány, semmilyen művészet nem adhatja meg azt, amit a sötétség nyújt”* (Az Alaptalan apoteózisa, És, 1996. jan. 12., 8. o.). Innen is kivehető: a csendes, borongós éjjelek terebélyes leplei alatt megannyi embercsoport kimondottan otthonra talál. Nem elég csupán a minden hájjal megkent kegyetlen bűnözőkre, a mulatozó társaságokra vagy az ölelkező szerelmesekre és az elmélkedő, kutakodó személyekre gondolnunk. Ennél szélesebb a skála. A reménytelenül magányos, csalódott, hajléktalan vagy depresszióval megvert halandók is analóg érzülettel fordulnak a nyugalmasabb, árnyasabb térségek felé.

Ne köntörfalazzunk: a fesztelenül tobzódó nappali fénysugarakból sohasem hiányzik egyféle kegyetlen, analitikus és szisztematikus feltáró erő. Éppúgy élénk tárják környezetünk kellemes, élvezetes motívumait, akárcsak a visszataszító, csúfságos és drámai jelenségeket. Akadnak festők, akik mániákus módon öregkorukban is megformálták egykori női aktmodelljeiket. Akik akkoriban vonzó, szívpezdítő látványt nyújtottak. Csak hát mit művel velünk az idő? Sajnos a legkülönbek is amolyan lombját vesztett csontos, összeaszott alakzatot vesznek fel. Ehhez képest a félhomály, a sötétség tartományai feltétlenül tapintatosabbak, toleránsabbak.

A titkok létjogosultságát is többé-kevésbé elismerik.

Más lapra tartozik, hogy a profitcentrikus tömegtársadalmakban édeskevés becsülete van az efféle képzeteknek. Túl érzelműsek, romantikusak. Ámbár a mai honpolgárok is természetes igényt formálnak az intim, talányos jelenségekre. Ezt a szükségletet egyébként a versengő médiumok a maguk módján ki is elégítik. Szinte napi adagokban kapjuk a

banális híreket, hogy melyik sztár hol, mikor, kivel és miféle alsóneműben töltötte drágalátos idejét. Miként a profán, gátlástalan valóság- és kibeszélő show-k is ebbe a sorba tartoznak. Ezért igaza lehet azon gondolkodóknak, akik a titkok titkát korunk lecsupaszított titoktalanságában vélik felfedezni (vö. Max Weber szociológiáját). Nevezetesen a kollektív kötelekeitől elrugaskodó egoista, elidegenedett emberben. Máskülönben a buddhisták szikár, gyökeres szemlélete merőben eltérő irányokat mutat. Ők például mérhetetlenül tisztelik, szeretik a lombos, madárdaltól hangos és árnyékokkal teli erdőket. Mert e bukolikus facsoportok azoknak is enyhet, védelmet és örömet nyújtanak, akik netán pont az elpusztításukra törnek. Ezt az engesztelő, oltalmazó hajlamot természetesen az éjszakák burkai alatt is megtaláljuk.

S ha már a távol-keleti példáknál tartunk, álljunk meg egy rövidke időre. E messzi országok kultúrája jó néhány érdekes, tanulságos vonással rendelkezik. Ők sosem fordítottak teljességgel hátat Lao-Ce zseniális, dialektikus valóságfelfogásának, amely kizárja a végső, megfellebbezhetetlen igazságokat. S nem is akarnak töviről hegyire mindent megmagyarázni. Inkább méltányolják a csendet, a kihagyást, az elhallgatást. A nyugati észjárás alapjai viszont az univerzális és formális rendszerű Arisztotelészhez kötődnek. Lényegében ebből adódik, hogy néha a legalapvetőbb dolgokról is eltérően vélekedünk. A kínaiak, a japánok az elmúlást az élet természetes hozadékának tekintik, nem pedig annak szöges ellentétének (l. az árnyjátékok máig funkcionáló kultuszát). Miként félig-meddig az is közismert: náluk a csecsemők életideje közel sem a szülés aktusához kapcsolódik. Nem bizony, hanem a fogamzás eredendő időszakához.

Ezzel a televény sötétség éltes jellegét is tisztesen respektálják.

Majd a nemek átfogó természetének meghatározásánál is egyetemes, kozmikus példázatok vesznek alapul. Míg a világosság, az értelem princípiuma leginkább a férfiakhoz kötődik, addig az ösztönélettel együtt főként a nők reprezentálják a titokzatos sötétséget (jang-jin pozíció). Jóllehet itt egy kihagyezett, merev szereposztással találkozunk, de a lényegét illetően nemigen tévednek. Merthogy a második nem küldetésében a gyökeresség, az intimitás és az érzelmi kódoltság mégiscsak perdöntő. Nem is szólva az érzéki szépségek primátusairól. Aztán a kínai orvoslás évezredes öröksége is roppant tanulságos. Az akupunktúrás gyógykezelés arra a természeti tapasztalatra alapozódik, hogy belső szervezetünk voltaképp egy bonyolult, tökéletes rendszert alkot. Minden egységnek megvan a maga ellenpólusa és rokona is. Így megfelelő, pontos szúrással valóságos önszabályozó, öngyógyító aktust lehet létrehozni. Tudjuk: a mi gyógyászatunk inkább a külsődleges beavatkozásokat kultiválja.

Miért emlegetem a távol-keleti sajátosságokat? Legfőképp azért, mivel az ő történelmükben a természeti és materiális zónák tisztéletének szinte töretlen becsülete van. Tanulnak tőlük, igazodni próbálnak hozzájuk (l. városszerkezetek és a környező tájak egyként megfelelése). Ezt azért a nyugati világ alakulásrendjéről kevésbé mondhatjuk el. Annál is inkább, minthogy az európai entitás megszületése, kibontakozása jórészt a középkor hosszan elnyúló századaihoz kapcsolódik. Ahhoz a korszakhoz, amelynek életformájában, létfenntartásában a föld közeli, paraszti termelés vitte a prímet. Mégis úgy tudjuk: nincs még egy társadalmi alakulat, amely domináns, hivatalos szemléletében olyannyira eltávolodott volna a hétköznapok józan, realisztikus adottságaitól, mint épp ez a korszak. És itt elsősorban a keresztény szellemiség univerzális tényérésére gondolok. Amivel a létezés majd minden mozzanatának érdemi megítélése a teologikus, biblikus és vallásos eszmék fennhatósága alá került.

Ennek dacára a valóság színtereit keresztül-kasul átjárták a felgyülemlett feszültségek. *„Olyan tarka és heves volt az élet, hogy a vér és a rózsák szagát egy lélegzetvételtre szívta be”* – jelzi érzékenyen Johan Huizinga. *„Pokoli szorongás és naiv öröm, könnyörtelenség és megindultság, a világi örömeik teljes tagadása és a földi élvezetek szinte tébolyult hajhászása, a gyűlölet és jóság*

között imbolyog a kor embere, egyik szélsőségtől a másikig" (A középkor alkonya, Európa K., 1979., 25. o.). Persze végtelenség ide, szélsőségesség oda: ebben az időben alig-alig akad nyoma a drámai kifejezésformáknak. Hiába a sátáni, pokolbeli képzetek jelenvalósága, a luciferi szörnyek legfeljebb egy-egy templom plasztikai oromzatáig jutnak el. Mert végső soron a csúfondáros, komikus ördögi figura sohasem lehetett a mindenható Isten méltó ellenfele. Ahol pedig nincsenek tisztas, egyenrangú dualitások, ott a drámai helyzetek is okafogyottak. Mi több: ahol csak a magasságos, szentséges eszmék dominanciája érvényesül, ott maga a józan, realizisztikus létfelfogás is kérdéssé válik.

Figyeljük csak meg a töredékeiben ránk maradt ókori, római falképeket! Ha nem is ismerik még a perspektíva törvényeit, ám tájaik, figuráik így is életszerűek, plasztikusak. A középkori piktúra ellenben nagyrészt a biblikus, kultikus alakok megidézésével foglalkozik. S előadási metodikájukat egy átfogó alapeszme határozza meg. Itt pedig Aquinói Szent Tamást célszerű felidéznünk, aki úgy tartja: „A szépséghez három dolog kívántatik. Először is a teljesség, azaz a tökéletesség: ami ugyanis csonka, már csak ezért is rút. Azután a helyes arányosság, azaz az összhang. Végül a világosság (claritas)” (Sík Sándor: *Esztétika*, Univerzum K., Szeged, 1999., 80. o.). Nos, számunkra most az utolsó követelmény tűnik csakugyan fontosnak. A szépség, a magasztosság ideálja ugyanis olyanféle síkszerű, dekoratív tolmácsolásra készíti a festőket, amelyben a figurák testisége, anyagszerűsége majdhogynem jelentéktelenné törpül.

Ilyenképp az árnyékhatások radikális száműzetésénél tartunk.

Másfelől meg a szuggesztíven tündöklő sárgás, aranyló háttérszínek páratlan megbecsülésénél. Ezek a tónusok reményteli, közvetett kapcsolatban álltak az isteni eszmével (l. a *Napisten árnyéka*). Amint a tekintélyes Mária-kultusz is nyilvánvaló összefüggést mutat e spirituális, éteri tendenciával. Mint tudjuk: Krisztus megszületése ellenére édesanyja továbbra is ártatlan, szűz személyiség marad. Ami annyit tesz: a keresztény világfelfogásban a testiség érzéki kihívásait ugyanúgy bűnös csapdának tekintik, akár csak a természet kibomlásában megtestesülő magamutogató szépséget és hiúságot. Lehet ugyan, ez a szellemiség túlságosan távol esik tőlünk. Mégis úgy tűnik: a nyugati kultúrát átjáró felfokozott fény- és világosságkultusz gyökereit lényegében itt találjuk meg. Ahogy a sötétbe vesző, árnyékos jelenségek tartózkodó, félelmetes és misztikus felfogása is alapvetően ide nyúlik vissza. Nem is szólva arról a matuzsálemi beidegződésről, amely a testiség, az erotika kérdéseit amolyan bátortalan büntudattal kezeli.

Sötét, megvetendő középkor? Szó sincs ilyesmiről. Ez csak a büszke, öntudatos reneszánsz tudósok körében kapott szélesebb nyilvánosságot. A romantika kora viszont ismét felfedezi e historikus időszakban rejlő kulturális, nemzeti és kultikus értékeket. Úgyhogy a történelmi periódusok – minden feltűnő eltérésük ellenére – nemigen bírnak meglenni egymás nélkül. Ha szapulják is a szomszédokat, akkor is. Norman Cohn, az ismert történész például sokoldalúan bizonyítja: mennyi-mennyi szellemi-ideológiai rokonság jellemzi az antik és a középkori világot (l. *Európa démonjai*, Corvina K., Bp., 1994.). A katolikus egyház jobbra ugyanazokat a vádpontokat alkalmazta az eretnekek, a boszorkányok ellen, amelyeket a római hatóságok is megfogalmaztak az őskeresztények méltó megbüntetésére. Szóval, nem is gondolnánk: milyen mélyrenyúló toposzai vannak a társadalmi sztereotípiáknak, a folytonos igazságtetésnek, az örökös bűnbaktermelésnek.

Itt akár Umberto Eco szellemdús munkásságát is beilleszthetjük a képbe. Az olasz író és esztéta önálló kötetet szentelt annak körbejárására, hogy korunk emberi, szellemi fejleményei sok mindenben *Az új középkor* tüneteit dokumentálják (Európa K., 2008). Tudom, az ilyen hétmérföldes analógiák minduntalan sántítanak. A szellemi, képzeleti bátorság viszont mégiscsak lefegyverez bennünket. Ki tagadná, mondjuk, hogy a jelenlegi időkben is az újnomadizmus, az újbarbárság szédítő tényreiről kell tudomást vennünk? S velük

együtt egy átfogó érvényű káoszról és anarchiáról, amelyben a nacionalista elfogultság, a politikai irracionalizmus éppúgy szerepet játszik, akár a vallási, etikai gyűlölködés és intolerancia. Persze Eco felfogását a mozgás, a dinamika és a haladás szelleme járja át. Csak a középkori mesterek valamennyi újító leleményüket az igazodás, az ismétlés látszatába bújtatták. Mi meg akkor is termékeny újítónak tételezzük magunkat, amikor csak szimpla ismétlésekre vagyunk képesek. S valóban: amit számukra a példázatos isteni és biblikus eszmekör jelentett, az most a mindenható pénz- és vagyonimádatban köszön vissza.

Más szóval: a kontrasztos, koncentrált – monolitikus elkötelezettségben.

***

Méretegem, csomóztatom az árnyékképzések historikus fonatait, csak még nem látom az alagút végét. Így ismét kint találok magam éjszakai figyelőállásban. Jelenleg azonban különös, kiterelvényesedett látványyszerűségeivel szembesülök. Fénylik az útburkolat, csillognak a járdák: egy tisztességes esőzés után vagyunk. Most a villogó kirakatok, a tündöklő lámpák és az izgága autók nem elégszenek meg önmaguk józan, egyedi valóságképével. Inkább kitágítják, meghatványozzák magukat a tükröződések jóvoltából. Olyan ez, mintha a földi térségeken át valahogy rálátnánk egy mélyebben fekvő, misztikus valóságra. Hisz a tükröződésekben kirajzolódó forma- és fénytünemények mindenképp oldottabbak, nyújtottabbak és szípközösbbebbek, mint az eredeti látványelemek. Néhol egyenesen önálló életre kelnek. Akárha a természet örömeit lenné a legkülönfélébb transzformációkban.

Hát még a szemes, leleményes képzőművészek! Ők az idők sodrában lépten-nyomon szintetikusabb formai, optikai támpontokat nyertek az atmoszférikus, borongós, ködös vagy hófödte táji benyomásoktól (l. pl. Leonardo, Corot, Monet; Mednyánszky, Egry festészetét). Az elmés Leonardo történetesen a sfumato, a levegőperspektíva felfedezésével mintegy betetőzte a reneszánsz festészetet. S a korszakos rangú, racióális centrális perspektíva mellé egy érzékibb természetű, nyitottabb valóságlátást is odahelyezett. Aki tudniillik a fényvel telített levegőzónák tér- és tónusmoduláló szerepét is bekalkulálja képeibe, az egyszer s mindenkorra véget vet a dolgok mechanikusan elkülönülő, belterjes felfogásának. És egyféle átfogó, energikus világlátást indukál. Ha megfontoljuk: az angol és francia impresszionisták ezen a nyomvonalon érnek el a természetelvű festészet végső stádiumába. Ahol az anyag- és térszerű jelenségek már menthetetlenül feloldódnak a mindent átható fény, levegő és színjelenségek lírai könnyedségű mámorában (pl. Monet: *Londoni parlament, Impresszió, a felkelő nap*).

Miért tanulságos e művészi végeredmény? A formai, kifejezési tendenciák paradox természete miatt. Elvégre a francia impresszionisták a józan, analitikus, pozitívista valóságsszemlélettel jutnak el a légies finomságú, szellemi képzetű vízióig. Akárha az idealista felfogású középkori mesterek újkori rokonai lennének. Holott az ő észjárásuk a kortársi eszmékkel szinkronizál. Mi sem nyilvánvalóbb számukra, mint a folytonosan változó látványvilág, amit csak gyorsan, dinamikusan lehet pontosan megragadni. Majd a színreflexek intim, belső burjánzását is figyelembe veszik, s a távlatosabb térségekre is kiterjesztik. Sőt a színdúsabb, differenciáltabb árnyképek kimunkálása is hozzájuk kapcsolódik. Joggal mondhatjuk így, hogy a valóság ingyenc, fergeteges szépségeire főként ők nyitották rá szemünket. Bár az is törvényszerű: a modern művészet atyamestere, Paul Cézanne épp ezt az atmoszférikus, spontán és pillanatnyi varázsú piktúrát akarja meghaladni. Méghozzá egy állandóbb, szerkezetesebb és létszerűbb vibrálású festői módszerrel.

Pillanatnyiség és létszerű állandóság? Fizikális anyagszerűség és testetlen szellemiség? A kultúra láncozatában talányosan változnak a kifejezési dimenziók. Werner Hofmann mindenesetre a formalizító-formaszigorító törekvések mozgékonyosságával értelmezi a stílári hullámzásokat. Míg a középkorhoz képest a reneszánsz művészet a formalizítás

valódi netovábbja, addig a nyugtalan, feszültségteli manieristák rajtuk is túltesznek (l. Michelangelo, El Greco vagy Breughel munkásságát). Minthogy világosan érzik: elődeik gondosan kimódolt, harmonikus, eszményi valóságképe túllontúl szépséges ahhoz, hogy ténylegesen igaz, felkorbácsoló legyen. Lényegében innen fakadnak Michelangelo introvertált, vívódó meg csavaros lendületű figurái, amelyek már a létezés mély áramú drámáit, feszültségeit közvetítik. Miként Breughel látomásain is alkalmanként az emberi mohóság, telhetetlenség – egyben a mérhetetlen butaság árnyékképei köszönnek vissza (l. *Bábel tornya, Vak vezet világtalant*).

Ámde a módos, vezető rétegek ezúttal sem respektálják a szókimondó, vészterhes és drámai sugallatú művészi jelzéseket. Jean Paul Sartre mindazonáltal remek esszékötetel tiszteleg a manierizmus egyik legtalányosabb, legszenvedélyesebb festője, Tintoretto előtt (*Velece foglya*). A művésznek az volt a legfőbb vágya, hogy szeretett szülővárosának ő legyen a kedvenc, megbecsült alkotója. Így összes idejét, energiáját beleveti a művészi munkálkodásba. A város vezetői mégis a reneszánsz elvekhez kötődő, harmonikus Tizianót tették meg Velece „királyának”. Nem véletlen hát, ha az európai kultúrában a XVII–XVIII. századtól szembeütő előnyökhöz jutnak a hivatalos, akadémikus művészek. Mellettük pedig ott küszködnek, ott munkálkodnak a progresszív típusú alkotók (l. Ingres és Delacroix ellentéte, a naturalisták és impresszionisták közti feszültség). Hosszabb távon azonban majd mindig a bátrabb, tehetségesebb és előremutató mestereké lett az érdemi babérkoszorú.

De ne szaladjunk ennyire előre! Még akkor se, ha a sötétiséggel tűzdelt drámai, peszszimisztikus és modern hangzatú valóságlátás pont a manierizmussal vette kezdetét. Archimboldo például növényi és állati motívumokból komponálta össze fanyar, meghökkenítő emberi portréit. Amikkel rögvést a szürrealisták szívébe lopta magát. Minthogy merészen, tiszteletlenül megkérdőjelezte a reneszánsz kellemes, idealisztikus állásfoglalását. Azt, hogy a természeti és emberi világ rendje úgyszólván tökéletesen megfelel egymásnak (l. Giorgione, Boticelli képeit, Leonardo elméleti töprengéseit). Ő eleve fajunk nomád, naturális eredetére hivatkozik, közben ugyancsak bonyolultnak, szálkásnak és parabolikusnak látja az emberi teremtményeket. Szinte azt kérdi tőlünk: vajon miféle zsi-geri, természeti, historikus szövevényeken és gubancokon át juthatunk közelebb a homo sapiens valódi megértéséhez.

Szó se róla: ez ma is aktuális dilemma.

Csak épp irdatlanul mélységes, homályos a legrégibb idők kútja. Nemritkán már akkor is emberi lényekről beszélünk, amikor az őskori hordák, törzsek élete majdhogynem az emlős, gerinces állatsordák mentalitásával analogizált (háremszituáció, a törzsfőnök korlátlan hatalma). Ezért ajánlatos itt a legavatottabb archeológusok, etológusok felismeréseit is bekalkulálnunk (Zolnay Vilmos: *A művészetek eredete*, Magvető K., Bp., 1983; Csányi Vilmos: *Az emberi természet*, Vince K., Bp., 1999.). Elég az hozzá, az emberré válás komótos folyamataiban megannyi tárgyi, viselkedési mozzanatot számba veszünk. De a markáns, perdöntő kiemelések ilyenképp is fölöttébb hiányoznak. Pedig tényszerűen kiderült: a különféle törzsek szálláskörzetéből majd mindenféle egész hasonló tárgyobjektok kerültek elő. Adott egy-egy földbe szúrt, közönséges facölöp, rajtuk vészjósoló emberi koponyacsontok – vöröslő színezettel. Ezek lennének a legelső műalkotások? Nem biztos. Ennek dacára a legbeszédesebb, legkatartikusabb emlékekkel van dolguk.

Elvégre az ősgyilkosságok kollektív, iszonyatos eseményeire utalnak. Az első ösztönös, indulatos lázadásokra, amikor a törzsek tagjai kegyetlenül véget vetettek szeretve-félt atyjuk, vezetőjük életének. Majd megmaradt, vérrel bemázolt koponyájukat önmaguk térzónájában helyezték el (cölöpön, sziklán, barlangokban, folyóparton). Mintha voltaképp nem is pusztult volna el. Csak egy másféle, tiszteletet érdemlő létfor-

mát választott (az isteni képzetek megszületésének alapjai). Állati ártatlanságú elődeink ugyanis ekkor találkozhattak először a felfoghatatlan végelesség: a halál démoniumával. S a bálványemelésekkel máris a kiterjesztett idő, az örökkévalóság felé fohászkodtak. Aztán e gyilkosságok nyomán a meakulpázó siránkozás, önszembzés és áldozati kultusz is teret nyert magának, nem is szólva a véres, felejtethetlen események dramatikus felidézéséről. Mindenesetre ez az a történelmi gyújtópont, ahonnan csakugyan emberi lényekről beszélhetünk.

Emberi lények, sajátos érzelmi – szellemi képességek? Nem nehéz belátnunk: a halálkultusz széles körű, meditatív praxisa sok mindenre ráébreszti hajdani elődeinket (pl. exogam életforma, totemisztikus törvények, áldozati térségek szentsége stb.). Némi túlzással azt mondhatnánk: pont az ősgyilkosságok vérmes, árnyékos nyomdokain sarjad ki az a terebélyes, lombos életfa, amit lényegében humán kultúrának tekintünk (vallás, jogtudomány, erkölcs, művészetek). Ez akkor is nyilvánvaló, ha a törzsfőnökök nemi előjogai a feudális hierarchiában is hosszan prolongálódnak. Ám az sem mellékes, amire ezzel kapcsolatban Chaplin hívja fel figyelmünket. Vagyis: minden élőlény között csak az ember tudja egyedül, hogy egyszer meg fog halni. Mégis: minden élőlény közül pusztán csak az ember képes igazán nevetni. Így hát megnevetetni az embert, lényegében annyit tesz, mint elterelni figyelmét a halálról, az elmúlásról.

Erről önkéntelenül is az antik eredetű színházi emblémára, a síró-nevető maszkok átlós együttállására gondolhatunk. Amelyben áttételesen az emberi létezés kontrasztos teljessége, a fények és árnyak szimbiózisa is kifejezést nyer. S csakugyan: a görög mitológiába még a látás, a képzőművészeti tárgyformálás eredetmítoszai is jócskán beleférnek. Nem olvashatunk ugyan a különféle nyomok, lenyomatok bábász felfedezéséről, amelyek a plasztikai kifejezés megszületésénél bábáskodtak. De annál meghatóbban eszetelik a szerelmetes honleányt, akinek el kell búcsúznia hadba induló párjától. Ezért a biztonság kedvéért körberajzolja a fiú árnyékát egy kódarabban. Amivel a festészet elemi startvonalát is megjelöli (l. Ferenczy István: *A művészet eredete, Pásztorlányka*). Mint ahogy a villódzó, fényteli és megejtő tükröződések is leleményesen számba vették (l. *Narcissus legendája*). Sőt ennek kapcsán a mérhetetlen hiúság tragikomikus kimenetelét is szellemesen megfogalmazták.

Ha felidézzük magunkban az egyiptomi falpiktúra jellegzetes figuráit, majd a görög vázafestészet könnyed, ritmikus alakfűzéseit, akkor képzetet nyerhetünk az árnyékképekől kibontakozó síkművészet formai alakulásáról. A legegyszerűbb, legsematikusabb körvonalak ugyanis egyre inkább átváltoznak éltes, színes és sziluetszerű motívumso-rokká. Mégse gondoljuk, hogy a büszke, leleményes görögök a súlyosabb veretű emberi hagyományokra fátylat borítottak volna. Elég most csak népes, nagyszabású bacchanália ünnepeik bevett, tanulságos sorrendiségére utalnom. A tekintélyes publikumnak először három tragédiát, majd egy szatírtjátékot adtak elő. S csak ezek után jöhettek a féktelen mulatozások, orgiák. Szó, ami szó: az európai kultúra bölcsőjében még nyilvánvaló becsülete volt a kronologikus, etikus emberszemléletnek. Annak a felfogásnak, hogy csak a felzaklató, drámai próbatételeken át juthatunk valamivel közelebb a tisztább, derűsebb és felszabadultabb életminőséghez.

Másképp nemigen megy.

Különben ugyanerre a metódusra épül Arisztotelész legendás katarziszelmélete. A görög bölcséletet amúgy is keresztül-kasul átjárja az emberi minőségekről való elmélkedés. Az idealista Platón voltaképp csak a földi árnyalakzatok felesleges megsokszorozásának tartja a művészi gyakorlatot. Mégis ő a legelső, aki az árnyak titokzatos természetét találóan megragadja. Pontosan érzékeli: itt az anyagi, testi létezés legvégső, kifinomodott formájával van dolgunk. Olyannyira, hogy már-már szellemi, transzcendentális képződ-

ményekre gondolhatunk (l. *Phaidon* című munkáját). Persze a görög szobrászok ilyenképp is fölényesen rációfolnak a teoretikusokra, főként Arisztotelész nagy hatású formális logikájára. Közelebbről: az önazonosság elvére, az önellentmondások kizárásának tételére. Ők a figurális kontrasztpozst felfedezésével gyönyörűen bebizonyítják: a legnyugodtabb, legharmonikusabb testhelyzeteket is az ellentétes irányokból összeálló térdinamika, a kontrasztok feszültsége élteti (l. Praxiteles, Polykleitos vagy Pheidiasz műveit).

Mint tudjuk: a hellenizmus korszaka szokatlanul új arculatot kölcsönzött a görög művészetnek. Ami eddig bölcs mértéktartásnak, fegyelmezett típussteremtésnek, továbbá az égi és földi hatalmak dinamikus meg harmonikus megidézésének tűnt, az most egy spontánabb, szélsőségesebb és drámaibb hangzatú valóságlátásba csapott át (l. Nagy Sándor világhódító törekvéseit). Mindenekelőtt az intimebb, naturalista formataralmak széles köru térhódításába. Innen származott, hogy a plasztikai művek soha nem látott szenvedélyeket, emberi fájdalmakat bírtak tolmácsolni (l. Agasias: *Borghese-harcos, Laokoön-szoborcsoport*). Másrészt ebben az időben a bohókás, erotikus, szerelmi témákat is igencsak kultiválták. Úgy néz ki hát, mintha az átfogó történelmi korszakok legvégső, túlérrett szakaszai akaratlanul is összekacsintának. Mert a hellenizmus drámái, paradox elkötelezettsége sok mindenben a manierizmus szellemiségéhez fogható.

Akárha a historikus végkifejletekben óhatatlanul előtörne az emberfaló árnyak és a szélsőséges kontrasztok jelentősége.

Igen, egyes történelmi periódusokban sajnálatosan megszokasodnak a szomorú, hitehagyott és kiszolgáltatott emberek. Ahogy ezt Lucien Febre is megállapította a XVI. század estéjéről, a manierizmus időszakáról. Eldöntendő azonban, hogy modern, jelenkori kultúránk hogyan, mennyiben kapcsolódik az előbbieken jelzett réges-régi korokhoz. Nos, aligha kétséges: a keresetlen nomád sugallatok kezdettől fogva ott sáfárkodnak az avantgárd, neoavantgárd törekvésekben (l. pl. Picasso, Henry Moore, Arp, Miró, Max Ernst). A progresszív alkotók inspiratív erőt, állandóságot és életkedvet tulajdonítanak a spontán, természetközeli művi példázatoknak. Az utóbbi évtizedekben mégis nyersebb, radikálisabb formákat öltöttek a kortárs művészeti tendenciák. Amint Jean Claire, a jeles műtörténész is jelzi: úgy tűnik, mintha a legrégebbi idők drámái, elementáris élményei is a felszínre kívánkoznának. Láthatóan megnőtt a csupasz testiség, az élet-halál iránti érdeklődés, s ezzel együtt a legkülönbélebb elemi nyomhagyások és árnyékvetések is tetemes helyet követelnek maguknak (l. Monory M. András – Tillmann J. A.: *Ezredvégi beszélgetés Jean Claire művészettörténésszel*, Balkon, 1966. 9. sz., 4–7. o.; l. Kótai Tamás, Gallusz Gyöngyi, Koronczai Endre vagy Bereznai Péter munkásságát).

Ha komolyan vesszük e művészi diagnózisokat – s velük együtt korszakunk lehangoló gazdasági, emberi közállapotait –, akkor alighanem sommás következtetéshez kell eljutnunk. Vagyis nincs mese: nagyjából bezárult a kör. Olyan civilizációs csapdában kűszködünk, amely a legjobb esetben is csak testi, életviteli kényelműnket tudja fokozni. De alig tovább. Jóllehet a reklámok egy része a görög istenségek privilégiumával kecsegtet bennűnket. Hogy ilyen vagy olyan eszközökkel jóformán örökké fiatalosak leszűnk. A francot! Ám ennél is elképesztőbb, hogy a kalmárszellemmű médiumok legérzékenyebb, legemberibb vonásainkból is kiforgatnak bennűnket. Elvégre a halál, a szenvedés fáatuma is óhatatlanul belépett a mutatós, közönségcsalogató eszközök hatásos kellékárába. Ráadásul vevők is vagyűnk e maníros, silány produkciókra.

Amikor a szabadság, a demokrácia kivételes sajátságairól beszélgetűnk, gyakran a példaadó görögöket is szóba hozzuk. Bár ez náluk csak kevesek kiváltsága volt. Igen ám, de ők szerencsésen ráéreztek arra, hogy csak egy duális, pluralisztikus világrendben bírnak ténylegesen boldogulni. Ahol a természeti és mesterséges építészeti tartományok békés, gyűmölcsöző egymásmellettiségben léteznek. Ahol a gyakorlatias és fellegjáró filozófi-

ának egyaránt megvan a létjogosultsága. S ahol az anyagi, testi értékeket ugyanúgy respektálják, akárcsak az értelmleges szellemi, művészi eredményeket. Ennélfogva hitelesnek érzem Denis de Rougemont kortársi diagnózisát: „Mivel a mindenki által követett ipari modell abszolút zsákutcába vezetett. Európa tartozik azzal magának – és a világnak –, hogy kidolgoz egy másik civilizációs modellt, amely már nem egy végtelen anyagi fejlődés távlatával számol. Olyan fejlődésképet kell javasolnia, amelynek nem a hatalom, hanem a személyi szabadság az alapja” (Egy másik civilizáció, Hitel, 1991. VI. sz. 34. o.).

**

„Hidat kell építeni a véges és végtelen között” – vallja megkapó egyszerűséggel Mednyánszky László (M. L. naplója, Képzőművészeti K., Bp. 1960., 120. o.). Művészi programja így is zavarba hozhatja azokat, akik életműve egészében vizsgálódnak. Kezdetben tudniillik a misztikus, idealista festő csakugyan a kozmikus, légius hatású alföldi és hegyvidéki tájak odaadó híve volt. Csak mit kezdjünk a korosabb alkotóval? Aki már az „ágrószakadt”, lumpen csavargókban, majd a háború tragikus kárvallottjaiban kereste a határtalanság emberi dimenzióit. Nos, itt egy különös, tanulságos fordulattal szembesülünk. Amiből talán kiderül: alkalomadtán az élet szomorkás, felzaklató és drámai jelenségeiben is felfedezhető a létezés aktuális, kikerülhetetlen perspektívája.

Hogy mi végre e furcsa, kontrasztos példázat? Kissé pesszimiztikus nézőszöveget igyekszem indokolni. Minthogy korántsem vagyok az ördög ügyvédje. Csak a jelenkor elképesztő hamisságai, amelyekhez másfelől vidító, megtevesztő és vakító reflektorfények csatlakoznak, mégiscsak védekezésre kényszerítik az embert. Sokan a természet ölen, aranyos kis kerti házukban keresnek menedéket. Nekünk sajna nincs ilyen. Marad hát az árnyak, a sötétségek talányos, engesztelő tér- és időadománya.

Így lassan közvetlen, tegező viszonyba kerülök velük.

Nem mintha ez pofonegyszerű lenne. Nappali körülmények közt akár egy emberrel, akár egy városrészrel bensőségesebb kapcsolatot teremthetünk. Rájövünk vonzó, érdekes, egyedi sajátágaikra. Csakhogy a vaksi éjszakák látványközegében nincsenek ilyen konkrét, személyes momentumok, hacsak a villódzó fényeket, az elmosódó házzsiluetteket nem vesszük ide. Mert máskülönben eléggé arctalan, személytelen világgal állunk szemben. De lássunk csodát: a komor, borongós napszakok belőlünk is alig-alig ismert, anonim személyt csinálnak. Kit érdekel például, hogy miféle figura ácsoroghat ama negyedik emeleti erkélyen? Az égvilágon senkit. Amint engem sem izgat most különösebben: ki is vagyok tulajdonképpen. Egy a sok közül, egy bámész tekintet. Valaki. Plátón azonban ezúttal is lelket önt belém, mivel azt írja valahol: Árnyékot vetek, tehát vagyok.

Ha emlékszünk még, a korábbiakban a manierizmus fanyar, feszültségelteli és modern bázisú szemléletéről is szót ejtettünk. Őket egyébként eléggé zavarta a platóni eszményítés reneszánsz szokása. Más kérdés, hogy a most következő barokk korszak ismét csak vissza akarja állítani a középkori egyház és vallásosság tekintélyét. Ámbár ez heroikus vállalkozás. Különösen egy életvidám és egy szkeptikus, individualizálódó időszak után. Ezért a kor hatalmi, szellemi reprezentánsai majd minden újszerű és hagyományos formaleleményt kiaknáznak, hogy restaurációs céljaikat elérjék. A világos szerkezetű, antik típusú templomok helyett tágas, rejtélyes szerkezetű és plasztikus gazdagságú változatokat teremtenek. Ezzel kimondottan a mutatós, reprezentatív és teátrális kiképzést teszik mértékadóvá. Persze a képzőművészetben is. Szó sincs már a középkoriak aláztos, síkszerű tolmácsolásáról, inkább egy csavaros pálfordulatról kell tudomást vennünk. Mert a barokk művészetben olyanféle alakí, életteli energiák sűrűsödnek, amikkel rendkívül dinamikussá, nemritkán drámaian súlyossá válik előadásuk (l. Borromini vagy Bernini munkásságát).

Mintha most a szépség, a magasztosság eszmeköre jórészt a vészterhes, tragikus képzeteket is felkarolná.

Nézzük csak meg jobban a *Kereszt felállítása* című képet, Rubens remekbe sikerült alkotását. A végzetesen komor, sötét háttérből úgy robbannak elénk a görcsösen erőlködő, vasos és széles gesztusú férfialakok, akárha egy emberfeletti teherrel kellene megbirkózniuk. Mégis a Megváltó tehetetlen, világotlós testére figyelünk leginkább, egyben a monumentális erejű, átlós elrendezésre. Közben az alkotó olyanféle fehérítő, vöröses tónusokat szikráztat fel előttünk, mintha valamelyest a poklok démonikus bugyrai közt lennénk. E kontrasztokra épülő, drámai látomást mégsem tekinthetjük amolyan konvencionális, lezárt produkciónak. A belső formai, színbeli lüktetések ugyanis majdhogynem szétfeszítik a keretleceket, amivel egy távlatos, ideális eszmei dimenzió keletkezik. Mindezzel Rubens és a barokk művészet bizonyos föld közeli, expresszív és nyitott megjelenést kölcsönzött a legmagasztosabb vallási eseményeknek.

Ne ijedjen meg az olvasó, nem akarom végigvezetni az árnyékvetések hosszadalmas históriáján. Ehhez vaskos, képgazdag monográfia kellene. Bár e nélkül is leszögezhetjük: a barokk és romantika szemléletét pusztán csak a távlatos idő teszi oly különállóvá. Hisz mind a misztikus, heroikus tematikákban, mind a Michelangelótól sarjadó dinamikus emberfelfogásban megannyi rokonság észlelhető közöttük. Nem is szólva a sötétséggel terhes drámai véghelyzetek gyakori kihasználásáról. Pedig a sokrétű romantika az újkori, világi Európa szellemi szószólója. Ám így is keresztül-kasul átszövik a legkülönfélébb civilizációs, lélektani hiányérzetek (pl. természet, múlt, népi vonzalmak, a végtelenség stb.). E békétlen, progresszív mentalitásnak köszönhető, hogy véget vetnek az antik példák több évszázados uralmának. S helyettük a nemzeti, középkori örökségekre, egyben a közel-keleti arab világra irányítják a figyelmet. Másfelől a szépség kivételes pozícióját is alaposan megtépzák. Számukra a félelmetes, rút, komikus vagy iszonyatos jelenségek is érdekesek, fontosak. Mert az élet minél teljesebb, hitelesebb arculatát szeretnék megragadni.

Nem csoda így, ha a romantika értékskálájában jókora becsülete lesz a szilaj, szenvedélyes és ösztönös megnyilvánulásoknak, egyben az árnyak, az éjszakák közegeinek is. Novalis rajongó, himnikus érzékiséggel ecseteli az időtlenséggel és határtalansággal kecsegtető sötét napszakokat. Miként Delacroix festészetében is érdemi szerephez jut Rubens vagy Rembrandt öröksége, s velük együtt a kontrasztos, tragikus és irodalmias tematika (l. pl. *Tasso az örültek házában*, *Dante bárkája*, *Villámlástól megriadt ló*, *A szabadság vezeti a népet*, *Marokkói és lova*). A német Caspar David Friedrich viszont a természeti tájak üzeneteiben fedezi fel az emberi létezés drámai, szimbolikus karakterét (pl. *Jeges-tenger, a táj tragédiája*; *Tengeri táj holdfényben*). Nála hiába keressük a sötétbe vesző, baljós tónusokat: ő a lírikus, atmoszférikus látomásokkal is közvetíteni bírja transzcendens, lehangoló világszemléletét. Művein a végtelenbe nyúló tengeri horizontok éppúgy felkelhetik bennünk a reményteli illúziókat, mint a térbeli bolyongás kilátástalan útvesztőit. Nem tudhatjuk tehát: hová, merre tartanak a művész magányos, parányi látszatú „lélekvitórlásai”.

Bizonyára kevesen találkoztak Chamisso nevével, ezzel a kétkíséssel megvert, megáldott francia és német költővel. Aki mellel szorgos műfordító meg természettudós volt. Most mégis egyetlen, ismertté lett kisregénye miatt emlegetem. A *Peter Schlemihl különös története* ugyanis pont a személyes emberi árnyékkép mineműségére van kihegyezve. A főszereplő fiatalember ugyanis a boldogulás reményében eladja árnyékát egy sápadt, szürke ruhás öregúrnak, méghozzá egy mesés, aranyat fialó erszényért. A későbbiekben ellenben kiderül: hiába a palota, a pazar kényelem, az ember mégiscsak elsősorban társas lény. Ámde az árnyék nélküli embert mindenfelé megszólják, megvetik, kinevetik. Akárha egy nyomorult, senkiházi figurával lenne dolguk. Ezzel Chamisso remekül megsejti: az

árnyak sugallataiban bizonyos anyagi-szellemi állandóság ugyanúgy tetten érhető, akár csak egy adott kollektívához való tartozás biztonsága.

Ezért az árnyéktalanság voltaképp a gyökértelenség szinonimája.

Gyökértelenség, otthontalanság? Igaza van Hauser Arnoldnak, amikor a modern kultúra majd minden ösztönös, szertelen és polgárpukkasztó gesztusát a romantika túlfútott, szintetikus törekvéseire vezeti vissza. Már a francia realisták olyanféle puritán, plebejus valóságképpel állnak elő, amely a szalonok előkelő közönségének csak-csak idegen (l. Millet, Courbet vagy Daumier műveit). Majd a korszerű művészet megalapozói, a szellemi áttörés mesterei még inkább felborzolják a kedélyeket. Gauguin látnoki, kolorisztikus piktúrája nyilvánvalóan hitet tesz a természeti népek szépséges, jóságos és föld közeli életvitele mellett. Ő a tahiti emberek közvetlenségében találta meg az otthonosság melegét, szemben a párizsi környezettel. Ami azt jelenti: a modern művészet alakulásrendjét úgy is felfoghatjuk, mint egy felpörgő ritmusú gyökér- és identitáskeresést. Míg a racionálisabb törekvések a személytelenség, a mértani dimenziók és a közösségi érvényesség irányában kutakodnak, addig az érzelmesebb, szenvedélyesebb tendenciák az emberi létezés katalizmáit diagnosztizálták.

Az expresszionizmus atyamesterét, Van Goghot úgy ismerjük, mint a fények, a napraforgók szerelmesét. A holland festőóriás munkásságában azonban a szorongató, fájdalmas emberi látomások is egyre-másra helyet kapnak (l. pl. *Az örökkévalóság küszöbén, Börtönudvar, Gauguin széke*). „Villamossággal telített”, etikus lényét szinte csak a kontrasztok villódzása tartotta egybe. Más szóval: az éltető, inspiratív paradoxonok. Alighanem ebből származott, hogy a sötét sodrású, éjszakai fénytünetekben is felismerte az emberi létezés egyedülálló misztériumát (pl.: *Az auvers-i templom, Csillagos éjszaka*). Nála a parányi léptékű égi lámpások olyanféle csavaros, testes és bolyhos fényrózsákká duzzadnak, mintha némiképp a magasságos égbolt parádés kertészetében lennének. Amiből egyébként egy titkos, tanulságos üzenetet is kiolvashatunk. Nevezetesen a jelentéktelennek tetsző dolgok szemfényvesztő természetét. A mi Mednyánszkykn is úgy vélekedik: „*Ami kicsiny és neveléses, az a látszat. Minden ember a nagyság csodája*” (M. L. naplója, 68. o.).

Paul Cézanne-ról ezt különösen elmondhatjuk. Többek közt az ő súlypontos, szerkezetes művészete inspirálta a kubista mozgalom megszületését (1907). Mindenesetre nincs még egy avantgárd törekvés, amely ennyire felzaklatta volna a szakma, a közönség idegeit. Hisz miféle képtelenség az, ha a művészek nagyrészt csak a geometrikus formaelemekre bízzák előadásukat? Egyben apró darabokra szedik motívumaikat, hogy aztán a legkülönfélébb nézetek társításával ismét összehozzák őket? Pedig, ha megfontoljuk: valahol itt kezdődik az életszerű, termékeny látásmód. Magyarán: az eltérő részletek leleményes összeépítésénél. Ezzel viszont a hagyományos, statikus szemléletformának, a perspektivikus felfogásnak mégiscsak befellegzett. Picasso, Braque és a többiek nyomdokain tudniillik világosan kiderült: a látás nem csupán türelmes szemlélődés, leltározás. Dehogy, több ennél. Intenzív cselekvés. Igaz, a dinamikus, virtuális térkonstrukciók meghonosodásával az árnyak józan, katartikus szerepe alaposan megcsappant. Habár a montázstechnika felismerésével a profán és tágabb valóság ismét csak benyomult a festészetbe. Eldöntetlen azonban, hogy a művekhez applikált vászon-, lemez- vagy újságdarabok mennyiben bírják kompenzálni a korábbi ön- és vetett árnyékokat.

Legfeljebb annyi bizonyos: a korszakos rangú, szemfüles Picasso jobbára a szuggesztív hatáselemekhez kötötte a műalkotások értékét. Mégse vágott bele felszínesnek tetsző, divatos kísérletekbe: őt a hiteles, tartalmas kifejezés érdekelte. Ezért életbevágó kérdésnek tartotta: vajon mit tanulhat nagyszerű elődeitől. E hagyománytisztelő, etikus magatartás is hozzájárult, hogy a modern művészetben nála senki sem tudott többet, igazabban mondani az ösztöneinkben rejlő szépséges, mitikus és iszonyatos adottságokról

(l. pl. *Három muzsikus, Rohanás, Ember báránnyal; Guernica, Torreádor képek, Vak Minotaurusz az éjszakában, Csendélet ökörkoponyával*). Itt jegyzem meg: a spanyol festészet nagymesterei különben is kitűnnek tematikai, érzéki szélsőségeikkel, főként az emberi szerencsétlenségek és borzalmak iránti érdeklődésükkel (l. Velázquez, Goya, Dali munkásságát).

De maradjunk még a kubisták táborában. Mert analitikus, elvont és lényegkereső szemléletükkel időnként olyan összefüggéseket tudnak felmutatni, amelyekre alig-alig gondol az egyszerű halandó. A visszafogott, lírikus Feininger történetesen előszeretettel fordult a tengeri tájak és épületformák romantikusabb látszatai felé. Így az *Utca éjjel* című olajképével a sötét napszakok megejtő természetét is élénk varázsolta. Látszólag életszerű látvánnyal találkozunk, ahol a szögletes házakon sárgán ragyogó ablakok villognak. Csakhogy a festő úgy alakítja e zárt, szerkezetes formaelemeket, mintha igazában nyitott, egymásba hatoló és a végtelen ég felé tendáló létenergiákkal lenne dolgunk. Ezzel aztán némiképp a modern fizika dinamikus valóságképe tárul fel előttünk. Érdekes, hogy Egry József kozmikus hatású, fénypompás balatoni látomásain hasonló szellemű kristályos, mértanias térstruktúrákkal szembesülünk. Akárha a nappali és éjszakai világ energikus, atmoszférikus mozgásformái igenis párhuzamban állnának egymással.

Talán nem túlzok, ha az árnyékhatások legeredetibb képviselőjének a szürrealista Chiricót tekintem. Ő a misztikus, metafizikus irányzat megteremtője, s jó néhány érdemes kollégájára termékeny hatást gyakorolt. Társait megfogták az őszi fényű, melankolikus és klasszikus vonzalmú olasz városrészletek, amelyeket talányos, filozofikus drámaisággal bírt megtölteni. Képein szorongató, kietlen csend honol az épületek között, élő alakokkal alig találkozunk. Inkább egyre-másra antik típusú köztéri szobrokat észlelhetünk a nap-sütötte tereken. De ilyenképp sem ők vagy az épületek az érdemi főszereplők. Hanem a belőlük életre kelő s alkalmanként önálló szerepet alakító komor vetett árnyékok. Itt valamelyest Platón bűntherhes, kóválygó kísértetlényei, az árnyelkek villannak eszünkbe, akik rendszerint a temetők birodalmában kószálnak. Annyi azonban bizonyos: Chirico fájdalmas melankóliáját e tárgyias, látomásos víziók tolmácsolták leginkább.

Beszélhetnék még a valóságos és virtuális árnyékképzések további pályafutásáról. Annál is inkább, mivel a szürrealista vagy pop-art törekvésekben éppúgy szóhoz jutnak, akár a konceptuális, minimalista és installációs tendenciákban. A műfaji, stílári határok fokozatos elmosódása és összeolvadása viszont egyre bonyolultabbá, már-már átláthatatlanná teszi a helyzetet. Így ezúttal csak egy alapvető, mégis korszerű karakterű képalakítói módszerre hivatkoznék. Nevezetesen: a fotogramra, az absztrakt fényképre, amely Moholy-Nagy Lászlóval vált széleskörűen ismertté. Amint az ősi napórák érzékenyen jelezték bolygóink mozgásrendjét, az idő előrehaladását, úgy ez jelenleg a különféle tárgyi elemek alaki, szerkezeti és spontán vonásaira irányul. Hisz egy fényérzékeny lapra helyezett faröng nem csupán fizikális nyomokat hagy maga után, hanem egy meglepően gazdag, differenciált árnyékképet is. Innen pedig logikusan kiolvashatjuk: az árnyékvetések formái természete nem korlátozódik csupán a dolgok síkszerű, szintetikus és sziluettyszerű tükrözésére.

Ennél árnyaltabb, plasztikusabb és gazdagabb látélet is kihozható belőlük.

*

Fiatal fejjel többször megfestettem egy mozgalmas helyzetű üvegcsaládot. Majd másféle csendéletek, szigorúbb házformációk és változatos emberalakok következtek. Akkoriban ugyanis még a festői pályára aspiráltam. Imádtam Morandi puritán, üvegekkel operáló képeit, bár a magam portáján inkább az árnyékokban látható zsigeri anyagstruktúrák fogtak meg. Aztán Kohán, Barcsay és Bene Géza példái nyomán csakugyan érzékenyebb lettem a legkülönbébb árnyékszínekben lakozó formai, tartalmi alternatívákra. Miként

lehet az – ámuldoztam magamban – , hogy a kéményeken strázsáló gólyák képe a szutykos úttesteken is pontosan kiadja magát. És a példákat sorolhatnám. De mindezt csak azért említem, minthogy réges-régi kapcsolatban állok az árnyak, a sötétség világával.

Ennek dacára ma sem értem igazán: miért is vagyunk oly elfogultak, igazságtalanok e különös, természetes valóságssférákkal szemben. Tudjuk: az éltető, világoló fényekhez mindenféle rajongó, tisztelgő kultuszok kapcsolódnak. Az árnyékos jelenségeknek ellenben jobbára csak a legkézenfekvőbb respekciót adjuk meg (l. pl. múzeumok éjszakája programok). Elvégre a forró, parázsló napsütésben – mondjuk, a strandok közegében – mégiscsak kellemes leheverednünk a lombos, húsító fák alá. Így az Egyenlítő környéki, szaharai népeknél alighanem komolyabb tekintélye lehet az árnyékok szellemének. Persze a vízzel, az esőzésekkel együtt. De ne menjünk ilyen messzire. Inkább fontoljuk meg: nálunk rendszerint a tavaszi, nyári évszakok örvendenek a legnagyobb népszerűségnek. Méghozzá praktikus, kényelmi okok miatt (üdülés, utazgatás, pihenés). A verőfényes őszi lombhullással meg úgy vagyunk, hogy leginkább csak a zörgő, elporladó leveleket vesszük észre. Holott akad-e megkapóbb, fenségesebb látványkör az őszi fák melegengető színmuzsikájánál? Vagy elvontabban nézve: a szomorúsággal érintkező szépség intenzív varázsánál? Nemigen. Úgyhogy a neveltetés, a szokásrend szükségszerűen elfátyolozza tekinteteinket.

Ezért hisszük mindegyre, hogy a csendesebb, komorabb árnyak pusztán csak a fények rabszolgái. S csupán harmad- vagy sokadrangú hegedűsök, amelyeknek alig van önálló, szuverén léte. Nos, a korábbi historikus és művészi példázatok bizonyára erre a felfogásra is rácsófoltak némiképp. Másrészt Sztálin lánya, Szvetlána olyasmit mondott apja halála után: ő ugyan meghalt, de az árnyéka itt maradt velünk. És ez irányítja jelenlegi életünket. S hány ilyen kísértetszellemet lehetne itt előhozni. Ugyanakkor a földi, kozmikus létezés eredendő tézónáit is irdatlan sötétség vette körül. Csupán az úgynevezett Big Banggel született meg a világűr öntudata, az égitestek fantasztikus kivilágosodása. Ahogy a látás, a képzőművészet kisarjadását is részben a természet moziájának, a térmoduláló árnyékeknek köszönhetjük. Különös egyébként: az állatfajok felét amolyan éjszakai lénynek tekinthetjük. Más szóval: sötétségpártinak.

Igaz, félig-meddig mi is ilyenek vagyunk. A nyugodalmas éjszakai pihenések, álmodozások nélkül nemigen bírnánk megenni. Mindenesetre okosak voltak a szürrealisták, amikor Freud nyomdokain az álmok rejtélyes szféráit is beemelték a művészet tartományába. Rájöttek arra: e tudatalatti, ösztönös megnyilvánulásokban az emberi halandók nem tudnak színlelni, hazudozni. Őszinték. Sőt meglehetősen színes, természetes és karakteres személyiségek. Ez azért meglepő, mivel ugyanezek az alakok a józan hétköznapiakban is hasonló illúziókkal áltatják magukat. Így észre sem vesszük, hogy feltételezett szuverenitásuk sorra-rendre feloldódik az alkalmazkodások, képmutatások és gyáva hazudozások analóg rendszerében. Ne higgyünk hát túlon túl sokat éber, nappali tündöklésű mima-gunkról, összetéveszthetetlen egyéniségünkről. Már Hérakleitosz is lejegyezte: „Az ébren levőknek egy és közös a világuk, az alvóknak mindegyike külön világba lép” (*Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény I.*, Tankönyvkiadó, Bp. 1958., 27. o.).

Őszinteségek, képmutatások? A szerencsés színművészek azért kiélhetik magukat önnön szakmájukban. Nem így a prózai halandók. A színházi közeget mégis szimptomatikusnak tartom az árnyékhatások jellemzésénél. Vegyük észre például: ezek a jelenségek gyakran teátrális, díszletszerű arculatot kölcsönöznek a valós dolgoknak. Jóllehet az önárnyékok csak a földi létezés súlyosabb, materiálisabb természetét hangsúlyozzák, ám a vetett árnyak szinte átbillennek az ellentétes oldalra. Bennük egyféle mozgékony, időverte és mágikus szellemiség munkálkodik. Az apró embereket néha nyurga, hórihorgas lényeknek mutatják, másfelől az igazi csillaghullást is vizionálni tudják. Emlékszem: a

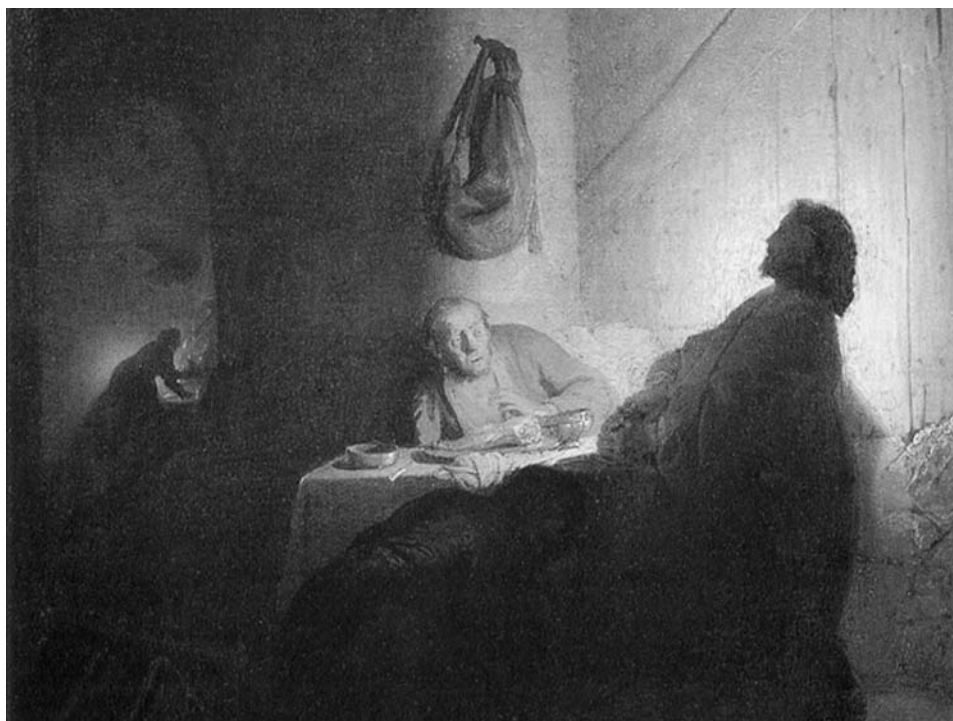
vitális Elvis Presley-film fináléjában akkora árnyékképet vetett a legendás, önpusztításba feledkező énekes, hogy az vívódó, magába roskadó alakját már-már agyonnyomta. Ami annyit tesz: az árnyak kifejezési skálája majdhogynem szinkronban áll a sziporkázó fényeffektusokkal. Még az ironikus, humoros szerepeket is bátran felvállalják.

Csak épp a részletek feltárásában nem bírnak igazán jeleskedni.

Pedig nap mint nap mondogatjuk: pont ezekben lakozik az igazság ördöge. Amit nemigen szoktunk kétségbe vonni. Mégis úgy vélem: e bölcsesség osztatlan elfogadásával újra csak visszajutottunk a végtelen igazságokra aspiráló racionalista észjáráshoz. Amely a másféle megközelítéseket eleve kudarcra ítéli. Olyan ez, akár a részek és egészek örökös párviadala. S akad-e vészjóslóbb, tragikusabb közösségi szituáció, mint amikor egy-egy teremtmény voltaképp az egész megtestesítőjének képzeletét magáé? Persze dehogy akarom elvitatni a világot sugárnyalábok és a leleményes értelem fundamentális szerepét. Csak méltányosabb, realisabb mértéket szeretnék adni a fények és árnyékok bizalomteli kapcsolatának. Legtöbbször azt gondoljuk: a tavaszi kikelet tájékán mindenekelőtt a fények újjászületésének köszönhetjük felfokozott, intenzív térélményünket. Noha ez a súlyosabb árnyékközönél közreműködése nélkül aligha képzelhető el. A késő őszi és téli időszakok érzelmi, vizuális szűrkesége pont e kicsattanó kontrasztok hiányából fakad.

A szegedi éjszakák eleven, dinamikus szépsége is ugyanezekre a kiugró feszültségekre vezethető vissza. Ráadásul e vaksi, lidérces napszakokban a szemléleti érzékenységünk is jótékonyan feldúsul. Igaz, nappali körülmények közt is fölöttébb kíváncsiak vagyunk az emberek és tárgyak mögötti lényegi vonásokra, csak ezeket ritkán kapjuk el. Ámbár épp ez a látás, a művészet paradoxona. Az éjszakák villogó, szerkezetes látványrendjében ellenben valósággal belátunk az épületek, a családok belvilágába. A felvillanó, elsötétedő ablakszemek logikusan jelzik a tévéműsorok végét, népszerűségét. Amint a négyzetes fénykalitkák mögötti magányos, társas vagy ölelkező árnyékképek is roppant beszédesek. Ha nem is mindig vidítóak. Ennek ellenére az esti, éjszakai fénytűneményekben van valami időszzerű, demokratikus sugallat. Nem elég, hogy a belső energiák, a szubjektív világotások alternatíváit hangsúlyozzák, de ezzel együtt az apró, parányi teremtmények alig ismert erejére is példát adnak.

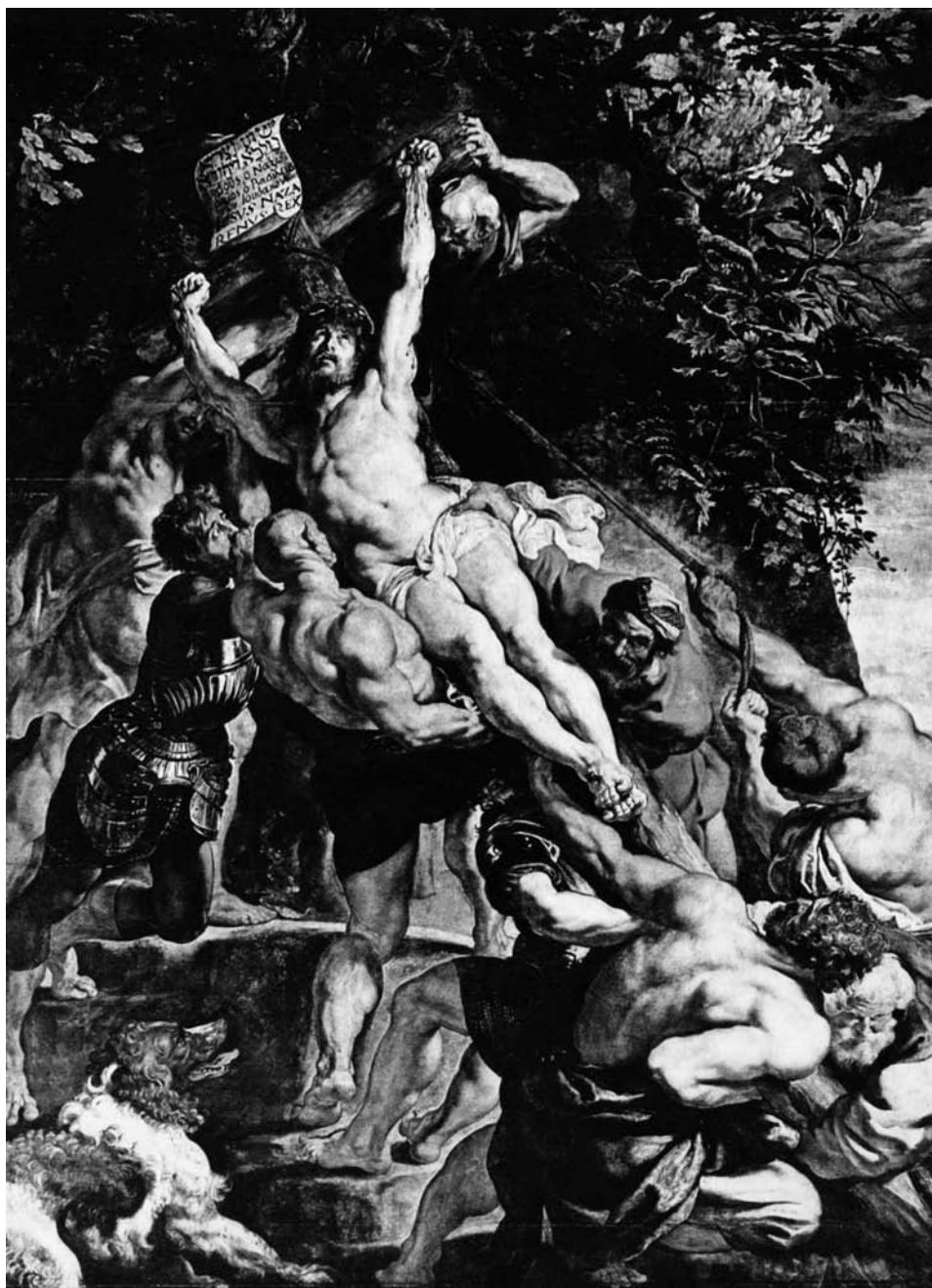
S tényleg: miközben báméskodom, meditálok a Tisza menti éjszakákban, hirtelenjében egy különös, fehér sugárzású Tóth Menyhért-kép villan eszembe. A *bölcs* címet viseli, bár eredetileg Lenin-portrénak készült. De aztán a mester egy személytelen, szuggesztív fejlet formált belőle. A külső körvonalakat áttetszővé tette, hogy a belső energiáknak tágasabb élettere legyen. Legyen köze a többiekhez, a külvilághoz. Még akkor is, ha a mostani időkben legalább négyezer szakítanak meg egy-egy tévéfilmet, természetesen a reklámok jóvoltából. A gyógyszerreklámok egynémelyike pedig olyasmivel ámit bennünket, hogy nem lehet időnk a fejfájásra, egyáltalán, a kellemetlen dolgok elviselésére. Nos, az efféle műfényes, veszedelmes optimizmusoktól ugyancsak megcsömöröltem. Inkább előveszem kedvenc Rembrandt-albumomat, s a *Mészárszék* című víziót nézegetem. Felakasztott, kibelezett és fénytűttas ökor, mögötte sejtelmes, kába sötétség. Gyönyörű és drasztikus remekmű. Mintha az alkotó úgyszólván mindent tudna az emberi létezés genealógiájáról, az árnyak becsületéről.

Rembrandt: Emmausi vacsora

Monet: A londoni Parlament

Rubens: A kereszt felállítása

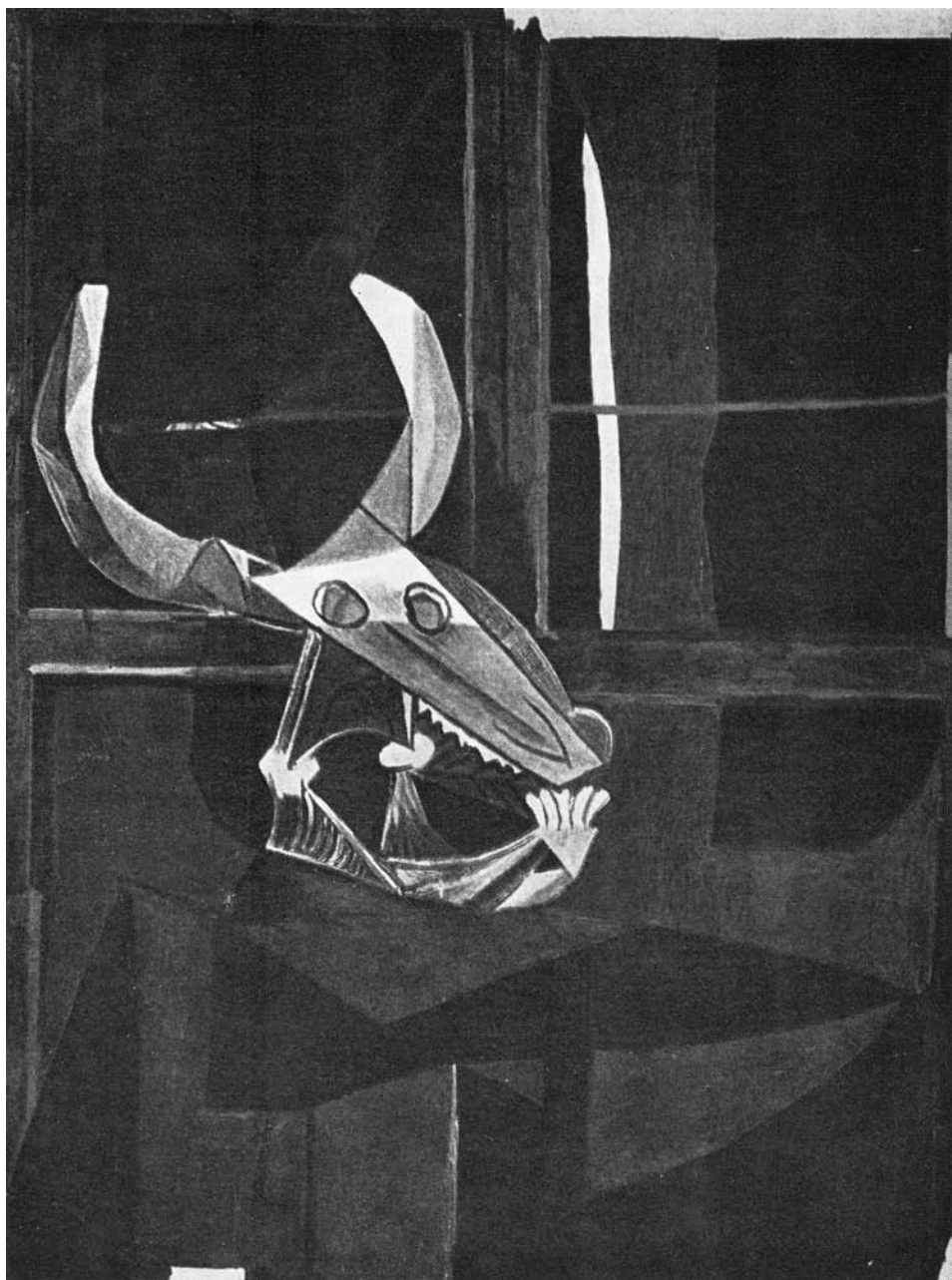

Van Gogh: Csillagos ég

Szűcs Tibor: A pályafelügyelő tanfolyam 13 tanára (fotogram)

Picasso: Csendélet ökörkoponyával

De Chirio: Olasz tér

Iványosi-Szabó Tibor

Ötödfél évszázad szellemi öröksége egy városközpontban

A kecskemétiak jogos büszkeséggel azonosulnak főterükkal. Kétségtelen, hogy vannak ennél díszesebbek, és talán még egy-két tágasabb is akad. Van Európában több olyan város, amelynek központját patinásabb épületek határolják. Ismerünk sok olyat, amelyek történelmet formáló események színterévé váltak. Olyan városközpontot viszont aligha találunk, amelyet — mondhatjuk évszázadok óta — négy keresztény felekezet temploma és egy zsinagóga ékesít.

Az itt szerzett látványokat — sokak számára élményeket — egyre több turista és vendég viszi magával. Azt viszont még a helybeliek közül is kevesen tudják, hogy ezek az épületek miért kerülhettek egymás közelébe, és valójában miről tesznek ma is bizonyosságot. Mivel minden város generációk közös alkotása, szobraikban, épületeikben és tereikben évszázadokat átfogó szellemiségük testesül meg. Így Kecskemét központi része az egykori mezőváros félezer esztendő szellemiségének tárgyi bizonyítéka.

A kisebb népek ritkán idéznek elő történelemformáló eseményeket. Olyan tetteket azonban gyakran hajtanak végre, amelyek nagyobb népek számára is példamutatók lehetnek. A magyar történelemből többet is említhetnénk. Az egyik ilyen a tordai országgyűlés, amelynek emlékezetes döntését ritkán emelik ki, pedig 1568-ban, már a vallásháborúk korai időszakájában, országunk keleti részében *törvényekkel* vallásbékét teremtettek a különböző felekezetek között. Ez Európában — és az egész bolygónkon — első és hosszú időre egyedülálló döntés volt. Mondhatjuk valóban kiemelkedő történelmi esemény, amire sajnos a kontinens nyugati részén fel sem figyeltek. Franciaországban négy évvel később került sor a borzalmakkal teli „*Szent Bertalan éjre*”, és az angol királyságon belül is kegyetlen leszámolások követték egymást a politikai ellenfelekként fellépő felekezetek között a következő évtizedekben. Az iszonyatokkal teli vallásháborúk pedig még száz évig pusztítottak tömegével termelőeszközöket, embereket és lelkeket.

Ezek ismeretében különösen figyelemre méltó, hogy a török hódoltság közepén levő mezővárosban, Kecskeméten már a tordai országgyűlésnél *négy évvel korábban*, 1564 tavaszán Végh Mihály főbíró házában a *„pápista Körösztényökkel”* egyezséget kötöttek az *„öreg kő templom felől”*, annak közös *használatáról*.¹ Ez az egyezés még akkor is szenzációszámba menne, ha már a következő évben megszegik az egyezkedő felek. Azonban e megbékélésnek az igazi értékét nemcsak az adja, hogy négy évszázadon át mindkét fél betartotta, és ez határozta meg a városban a felekezetek közötti kapcsolatokat, hanem főként az, hogy a civil, a polgári életben, a város igazgatásában is

1 Hornyik János: *Kecskemét városa története II.* 225. 1861. Kecskemét.

ez lett, és ez maradt a kiindulópont. Itt évszázadokon át íratlan törvény maradt, hogy a város életét ténylegesen irányító esküdtek fele katolikus, fele protestáns volt még akkor is, amikor a katolikusok aránya a városban meghaladta a kétharmadot. Az egyik évben a katolikusok neveztek meg három református esküdtet, a másikban a reformátusok három katolikusot, akik közül Szent György-napkor megválasztották a főbíró. Helyettese pedig a másik felekezethez tartozott.²

E jogilag megalapozott vallási türelem érthetően nem eredményezhette azt, hogy a több ezer lakos között teljességgel ismeretlen maradjon a vallási türelmetlenség, hogy nyoma se legyen a másik vallással szembeni ellenérzésnek, olykor a bántó gúnyolódásnak. A következő évszázadok során érthetően mindkét felekezeten belül akadtak olyan felelőtlen személyek, akik ezek ellen a közös normák ellen vétettek. 1713-ban Kovács István a református templomba feltett süveggel ment be. Ezért a botrányos viselkedéséért bebörtönözték. Mivel pedig ott még ráadásul a bírakat is szidalmazta, három alkalommal 40–40 pálcára ítélték. 1724-ben az egyik csizmadia azt állította, hogy társát, ha kálvinista volna, nem büntetnék meg. Ezért 20 pálcát kapott és meg kellett ígérnie, hogy „*az Religiok között valo edgyességnek háborgatója nem leszen.*”³ Tagadhatatlan, hogy még 1816-ban is elhangzik a panasz, miszerint „*A helybeli céhek református tagjai állandóan nyugtalanúságot szítanak ecclesiájok és a tanács rendelései ellen.*”⁴ Néhány évvel később pedig az, hogy „*református társaik megbontani igyekeznek azt a szokást, hogy ha a fő céhmester nem katolikus, akkor a kis és az atyamesternek katolikusnak kell lennie.*”⁵

Ezen bántó megnyilatkozások ellenére az igazán figyelemre méltó mégis az, hogy a két egyházközség és a városi hatóság kivétel nélkül minden esetben megtalálta a közös nyelvet a felmerülő konfliktusok megoldására, és mindig az eredeti megállapodás szellemében jártak el, biztosították a városon belül a vallási békét. És talán még fontosabb: a vétkesek mellett az egyházak sosem álltak ki! Rendkívül sokatmondó, hogy e korrekt és valóban türelmes viszony még akkor sem borult fel, amikor egyik vagy másik felekezet közvetlen támogatást, biztatást kapott a város valamelyik földesurától annak aláadására. 1679-ben Wesselényi Pál kuruc generális — aki a város egyik földesura volt — nyújtott anyagi és politikai segítséget a kálvinistáknak templomuk felépítéséhez. Bár katonai jelenlétében fogalmazták újra a két felekezet közötti egyezséget, a kálvinisták érdemben mégsem tértek el a korábbi gyakorlattól. Az újra fogalmazott egyezségben leszögezték: „*Ha valaha valamellyik fél megbántatnék, háborgattatnék, a másik fél tartozzék mellette assistálni és oltalmazni.*”⁶ Amikor pedig a következő évben Koháry István retorziót helyezett kilátásba, ha a kálvinisták felépítik templomukat, ennek szellemében jártak el: a ferencesek házfőnöke és a katolikus hívek közösen léptek fel az engedély megszerzése érdekében a város legnagyobb földesuránál.⁷ Évtizedekkel később, egy újabb feszültségkeltés során

2 Kisfaludy Katalin: *Kecskemét önkormányzata: közigazgatás és bíraskodás.* 11–20. 1992. Kecskemét.

3 Iványosi-Szabó Tibor: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei (1712–1811)* II. 66. 1998. Kecskemét.

4 Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (később: BKMÖL) IV. Kecskemét város levéltára (később: IV.) 1504. Kecskemét Város Tanácsának iratai (később: 1504.) b/ tanácsi jegyzőkönyvek (később: b/) 1816. 144.

5 BKMÖL IV. 1504. b/ 1820. 202.

6 A korra jellemző kitétel: „*Az melyik rész pedig...ezen Contractusunkat violálná [megsértené]... közülük való két ember életének elfogyásával, és azon kívül két ezer Aranynak vinculumával büntetthessenek meg, ha pedig ez aránt Törökhöz s akár kihéz is confugiálnának, duplumon, úgy mint négy ember halálán, és négy ezer Arany fizetésen Convincáltassanak...*” HORNYIK János II. 1861. 257–258.

7 Hornyik János II. 1861. 135–137.

Koháry András figyelmeztette a város vezetőit: „Úgy informáltattott hogy a Kálvinisták a Pápistáktól a pusztákat el szedvén, a Kálvinistáknak adgyák, ha így vagyon, én is az én pusztátot elveszem a Kálvinistáktól s adom a Pápistáknak.” Válaszként „együtt ülően a Tanácsban attuk vallás válogatás nélkül” a főúr tudtára, hogy egy rossz szándékú félremagyarázás jutott el hozzá, amit ő a kellő érvek alapján el is fogadott, és a felek között gerjesztett ellentét ismét felszámolódott.⁸

A magisztrátus évszázadokon keresztül következetesen vigyázott arra, hogy mindkét egyháznak egyformán mérjen, hogy mindkét felekezet papjainak és diákjainak egyformán adjon. Akár bort, akár pénzt, akár tűzifát adományozott a főbíró, mindkét egyház egyformán kapott. A sok száz eset közül csupán néhány példa: „Die 25. X-bris. Karácson első napján... Az orthodoxa és reformatata ecclesia beli öreg deákoknak és a pápista deák gyermekeknek adtunk tall. 1.”⁹ Karácsonykor „az Calvinista árva deákok hozzánk jöven cantálni, attunk nekik tall. 1, az pápista mester számára is az gyermekek kezében attunk Cantatióban tall. 1.”¹⁰ „Az két Ecclesia Papjainak szent György napkor adtam tall. 4.”¹¹ „Az két Ecclesia részere a Vacsí erdőből 40-40 öl fa adatott.” „Mivel az Budán lett költségben imputálva vagyon edgy Tallér áru Medicina, mellyett per elemosina a tiszt. Pater Franaciscanusoknak vettem, azért a Bls Reformatata Ecclesiasticusoknakis attam 1 tall.”¹² 1813-ban mindkét egyház kántorának egy időben adott a város 14-14 hold szántóföldet.¹³

A személyes kapcsolatok alakítására is mindkét fél tudatosan törekedett. Selymes János református prédikátor az ide települt piaristákról első benyomásai alapján azt jegyezte fel, hogy „békességes, csendes emberek”.¹⁴ Amikor pedig azok az oktató tevékenységüket is elkezdték, ismerkedés céljából a tiszteletükre adott ebéden a ferences atyákon kívül a kálvinista lelkészek és a város színe-java megjelent.¹⁵ 1773 januárjában, amikor a kecskeméti plébánia valójában megnyílt, „Főtisztelendő Erdélyi József úr a négy káplánnal, valamint az egész katolikus tanács és nem katolikusok közül hat előkelő, díszebéden vett részt... és késő estig a rendházban maradtak”.¹⁶ Amikor pedig 1829-ben felszentelték a görögkeleti vallásúak templomát, minden keresztény felekezet a magisztrátussal együtt részt vett mind a szentmisén, mind pedig az ezt követő ünnepi ebéden.¹⁷

Miközben a magisztrátus következetesen és nemritkán nagyvonalúan támogatta különféle anyagiakkal az egyes felekezeteket, egyben arra is nagyon ügyelt, hogy egyik egyház se tudja, vagy akarja befolyását rákényszeríteni. A tanács már a század elején leszögezte, hogy a ferencesek a magisztrátus által végzett vizsgálat előtt

8 Iványosi-Szabó Tibor 1998. 152–153.

9 BKMÖL IV. 1510. Kecskemét város számadásai (később 1510.) i/ Főbírói számadások (később i/) IV. 1510. i/ 1640–1707. Töredékek, 66-76.

10 BKMÖL IV. 1508. Kecskemét város Adópénztárának iratai (később 1508) c/ Adólajstromok (később c/) 1663. 121–123.

11 BKMÖL IV. 1510. i/ 1685/1686. 24.

12 BKMÖL IV. 1510. i/ 1716. 60.

13 A szántót érthetően a mindenkori kántorok haszonbérletként kapták. BKMÖL IV. 1504. b/ 77. 213., ill. 811.

14 Református Egyház Levéltára, Selymes János feljegyzései 66–67.

15 Papp Gyula: *Az intézet vázlatos története*. In: *A piaristák Kecskeméten való működésének 210., a társasház fennállásának 200. és a mostani gimnáziumi épület alapkövetételének 100. évfordulóján kiadott Emlékfüzet*. Kecskemét, 1925. 6–7.

16 *Kecskeméti Ferencesek Historia Domusa* II. 10. 1773. január 19.

17 IV. 1504. b/ 1829.

senkit sem büntethetnek meg. Amikor pedig 1753 januárjában a ferences házfőnök megtiltotta, hogy az egyik céh lutheránus vallását tagjai közé felvegyen, a magisztrátus részéről a „*P. Gvardián felszólított, hogy ne avassák magukat a világi tanácsot illető ügyekbe.*”¹⁸

A vallási türelemnek, a felekezetek közötti békés együttműködésnek az egyik leginkább kézzel fogható jelét abban láthatjuk, hogy csaknem hagyományossá vált: a vagyonosabb testalók más felekezetek számára is jelentős összegeket biztosítottak végrendeleteikben. 1794-ben Gomilla Konstantin görög kereskedő nemcsak saját egyházközségének hagyott komoly összeget vagyonából, hanem a többi felekezetnek is bőkezűen adományozott: „*Az katolika plébánia templomának hagyok forint ötven... A pater franciscanusok templomának hagyok forint 25... A pater piaristák templomának hagyok forint 25... A reformátusok templomának hagyok forint 25.*” A Szent Erzsébet-templomot felépíttető Czollner Mihály özvegye 1844-ben végrendeletében a „*katolikus ispotálybeli szegényeknek*” 200 váltó forintot, a református ispotálynak ugyancsak 200, az akkor még csekély lélekszámú evangélikusok és az ugyancsak néhány tucatnyi görögkeleti vallásúaknak pedig 100-100 forintot adományozott. [A főbíró éves illetménye ekkor 1000 forint volt.] Ezen túlmenően a ferencesek kolostorának 200, a kálváriára 100, a református templomnak is 100 váltóforintot adott.¹⁹

Napjainkban rendkívül erőteljes felhangot kapott, sőt olykor már a politikai zsarolás eszköze lett a másság tisztelete és a kisebbségekkel szembeni pozitív diszkrimináció. Városunk lakosai e téren is évszázadokon át mutatták, mi az emberi mérték. Bár a bajba jutottakkal, a kirekesztettekkel szembeni segítőkészség mindig is a keresztény erkölcs és civilizáció szerves része volt, nálunk ez megkülönböztetett figyelmet kapott. Szent István királyunk *Intelmei* a bizonyosság arra, hogy a magyar államon belül kezdetektől fogva különleges kedvezményeket kaptak a más kultúrkörből ide kerülők, az idegenek. A magyar jogrendszer keretein belül külön fogalomná, sőt irigyelt státusszá vált a hospes-jog, amely évszázadokon át a privilégiumok sorát biztosította a „*vendégeknek*”. Sajnos még nem volt olyan emberi közösség, amelyen belül a tételes jogokkal szemben visszaélés ne történt volna. Azt azonban célszerű kiemelni és példákkal is igazolni, hogy a magyar városokban és mezővárosokban, jogaik érthető védelme mellett — ritka kivételtől eltekintve — e téren is követésre méltó gyakorlat alakult ki.

Kecskemét a hódoltság idején nemcsak a környező több tucatnyi falu lakossága számára vált azíllummá. A XVI. század derekán az ide menekülő kunok egész városrészt alkottak.²⁰ 1600 táján Tolnából menekült ide sok-sok család.²¹ Az 1660-as évek háborúi során Somogy és Baranya falvaiból olyan tömegben szöktek ide, hogy a budai pasa lépett közbe a folyamat megállítása végett, és százával vitette vissza a jobbágy családokat a szpáhik birtokaira. Ma csaknem felfoghatatlan számunkra, hogyan volt képes egy mezőváros ismételtlen — hónapokon, olykor éveken át — lakosainak harmadát kitevő menekült befogadására és ellátására. Ráadásul súlyosabb ütközések nélkül! A magisztrátus 1689-ben egy összeírást készített, amely szerint a lakosság közel harmada, 329 családfő „*vidéki*” volt, pedig az előző négy évben már 364 család elhagyta a

18 BKMŐL IV. 1504. b/ 77. 802.

19 Iványosi-Szabó Tibor: *Kecskeméti testamentumok III. 1782–1820. 105–107., ill. IV. 282–286. 2004. Kecskemét.*

20 Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai.* Budapest. 1985. 345–350.

21 Hornyik János II. 1861. 115–119.

várost, és visszaköltözött korábbi lakóhelyére. Az itt maradt „vidékiek” 47 távoli településről és további öt tájegységről jöttek ide.²²

E hosszan tartó és széles körű migráció során érkeztek a városba a cigányok is a XVI. század végén. Miként a magyar lakosok, ők is jogot kaptak arra, hogy háztelket vásároljanak és adózó polgárok legyenek. A város számukra különálló közigazgatási kereteket biztosított, amely lehetővé tette, hogy zavartalanul használhassák nyelvüket, élhessenek ősi kultúrájuk, szokásaik szerint a magukkal hozott szervezetükben, közösségükben. Kisebb ügyekben saját vajdájuk bíraskodott felettük, aki ezért éppoly kedvezményeket kapott, mint a város egyes negyedeit ellenőrző kisbírók.

A török kiűzése után a korábbi migráció részben mérséklődött, és főként a kiváltó okok alakultak át. Ekkor már nem a létüket fenyegető veszélyek miatt keltek útra egyének és családok, hanem a mezővárosban várható jobb megélhetés érdekében. Az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság terén jelentkező munkaerőhiány tette vonzóvá a várost. A cigányok után legrégebb idő óta a görög kereskedők éltek itt. 1690-től külön engedéllyel árusíthatták portékáikat. Bár csak száz évvel később, 1791-ben lehettek magyar állampolgárok, már 1770-től családjukkal együtt élhettek itt, és 1783-ban pópájukat is ide hozhatták.

A szabadságharc előtt a zsidóság is nemzetiségnek számított, mivel nyelvüket, vallásukat és szokásaikat tekintve eltértek, sőt elkülönültek a helyi lakosságtól. Ők is szerződéses keretek között folytathatták a kereskedést a városban. Bár csak 1840-ben biztosították a magyar törvények az ország területén született zsidók számára az állampolgárságot, lehetőségeik már a XVIII. században folyamatosan bővültek. Milhoffer István, a jeles és igen népszerű orvos nemcsak engedélyt kapott a letelepedésre, hanem házat és szőlőt is vásárolhatott.

A szlovákok a Rákóczi-szabadságharc utáni évtizedekben jöttek jelentős számban a városba. A cselédként, napszámosként ide érkezők folyamatosan asszimilálódtak, és rövid időn belül a város polgárai, gazdáik lettek. A XIX. században a helyi piarista iskolába igen sok szegény szlovák diák jött a Felvidékről, és itt ingyen tanulhattak. A későbbi szlovák értelmiség számottevő része az itt kapott adományok és tanulási lehetőség révén szerezte meg képzettségét.²³

A kézművesek és a kereskedők számát évtizedeken át bővítették az 1711 után a városba érkező németek. Ők is nagyobb részt a céhek tagjai lettek, többségükben beházasodtak, és beolvadtak a helyi lakosok közé.²⁴ Nemcsak a város gazdasági életét serkentették, hanem szép számmal került ki soraikból a helyi és az országos kultúra jeles képviselője.

Az idegenekkel és a nemzetiségekkel szembeni türelem nemcsak azt eredményezte, hogy sorra megszerezhették a városban a polgárjogot, hogy házat, birtokot vásárolhattak, hanem azt is, hogy a város tisztségviselői közé is bekerülhettek. A német anyanyelvű Czollner Mihály fiatalemberként jött a városba, és egy-két évtizeden belül az egyik legmegbecsültebb polgár és hosszú időn át a magisztrátus tagja lett. Közülük többen a város egészségügyének fellendítésében meghatározó szerephez jutottak. Szakképzett

22 Iványosi-Szabó Tibor: *Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. századi migrációjában*. In SZITA László (szerk.) *Baranyai helytörténetírás 13–14*. 1983–1984. 13–24. Pécs, illetve *Migráció Kecskeméten 1662–1711 között*. In Bács-Kiskun megye múltjából VII. 1985. 389–434. Kecskemét.

23 Iványosi-Szabó Tibor: *Kecskemét a késői feudalizmus korában*. In BÁRT János (szerk.) *Kecskemét története 1849-ig*. 485–492.

24 Iványosi-Szabó Tibor: *A kecskeméti német kisebbség gyökerei (18–19. század)*. Kecskemét. 2006.

bábák és orvosok (Limbeck József, Milhoffer István), az első patikusok (Falt Antal, Spatz József, Baumgartner Ferenc) közülük kerültek ki. Kiváló építészek (Fisher Boldizsár és fia, Ágoston), jeles színészek (pl. Szerelemhegyi [Liebenberger] András), pedagógusok (Hajósi [Schifferdecker] Dániel, Bauer Lénárd, Schuster Konstantin, Zimmermann Jakab) gyarapították a város kultúráját. Többen annyira azonosultak újabb hazájukkal, hogy nevüket is magyarosították.

Látható, hogy Kecskeméten minden egyes felekezet, minden betelepülő már a XVI. századtól a többi tiszteletben tartásával békében élhetett, gyarapodhatott anyagilag és szellemileg. Ha megvolt hozzá az anyagi lehetősége, a város központjában építhetett templomot, hozhatott létre imaházat, nyithatott iskolát. A néhány tucat tagot számláló zsidó hitközség a XIX. század elején kért és kapott engedélyt arra, hogy felépítse első zsinagógáját, amely ma a Fotómúzeumnak ad otthont.²⁵ A következő évtizedekben létszámában és anyagi súlyát tekintve is gyorsan növekvő hitközség 1862-ben építette fel a városközpontnak máig díszül szolgáló hatalmas zsinagógáját.

Ugyancsak ebben az évben építtette fel az evangélikus egyházközség az Ybl Miklós által tervezett rendkívül szép templomát.²⁶

Az igazi emberség, az erkölcsi szilárdság a legválságosabb helyzetekben vizsgáljuk. Nyilvánvaló, hogy egy jelentős város lakosságának helytállása mindig nagyobb horde-rejű mint néhány egyéné. Kecskemét, az ország akkori harmadik legnépesebb városa a nemzeti kultúra ápolásában és a hazafias mozgalmakban mindvégig jeleskedett. Éppen ezért lehet igazán meggyőző a város vezetőinek és a lakoságnak az alábbi néhány esemény során mutatott helytállása. A polgári forradalom első hónapjait beárnyékolta az ország számottevő részén felszított antiszemitizmus. Kecskeméten ennek semmiféle jele nem mutatkozott! Sőt a város vezetői a kirekesztés helyett *elvárták*, hogy a helyi zsidó lakosság számarányának megfelelően részt vállaljon a helyi hatalom gyakorlásából, a nemzetőri feladatok ellátásából. A helybeli zsidók ezt a bizalmat nemcsak aktív részvételükkel hálálták meg, hanem azzal is, hogy a következő év során a nemzeti hadseregbe négy önkéntes fiatalembert küldtek, ami létszámukhoz képest kétszeres aktivitást jelzett.²⁷

A bécsi kamarilla a magyar szabadságharcot azzal aknáztta alá, hogy felszította a nemzetiségek elégedetlenségét. A horvátok után a szerbek, majd pedig a románok fogtak fegyvert nacionalista törekvéseik elérése végett — *a polgári átalakulást számukra is biztosító* — magyar állammal szemben. Mindkét fronton rendkívül sok áldozatot követelő harcok dúltak, és a nemzetiségek a polgári lakosokon több helyen kíméletlen bosszút álltak. A szerbek katonai sikerei és kegyetlenkedései hatására a városon belül néhányan ellenséges hangulatot szítottak a szerb-macedon kereskedők — elsődlegesen Kozma Jakab ellen —, mondván a szerbek javára kémkednek. A kecskeméti városi tanács a sok évszázados hagyománya alapján járt el. Elfogadta Kozma Jakab tanácsnok kérését, hogy ez ügyben indítsanak ellene tisztí vizsgálatot. Ennek során tisztázták, hogy a vádak alaptalanok, és ő továbbra is betölthette a magisztrátuson belül korábbi tisztségét. (Néhány hónappal később — a szomszédaink által szertelen nacionalistának kikiáltott — Kossuth a szerb identitású Vukovics Sebőt nevezte ki a magyar kormány igazságügyi miniszterévé! Az ugyancsak szerb Damjanics mindvégig a magyar nemzeti hadsereg egyik meghatározó tábornoka volt, és az aradi 13 mártírunk tagja lett.) Egy évvel később, amikor

25 Kubinyi Ferenc — Vahot Imre: *Kecskemét és a kecskeméti puszták*. 1853. Hasonmás 1980. 98–99.

26 Entz Géza — Genthon István — Szappanos Jenő: *Kecskemét*. 1961. 158–159., ill. 132.

27 Iványosi-Szabó Tibor 1990. 55–70.

a románok Erdélyben a legdrasztikusabb támadásaikat vezették, Nagyszeben csaknem teljes magyar lakosságát lemészárolták, Kecskemétre több száz román hadifogoly került. Az egyik fogoly felesége a piacon történő vásárlása közben vitába keveredett az éjjeliőrrel, aki pálcát emelt rá. A közelben lévők nem az éjjeliőrrel értettek egyet, hanem a román asszony segítségére siettek, sőt bántalmazóját a tanácsnál fel is jelentették. Ezek alapján azt lecsukták, és a kellő büntetés után állásából elbocsátották.²⁸

A néhány idézett példa is egyértelművé teszi, hogy az évszázadokon át gyakorolt vallási türelemnek és a nemzetiségekkel, a kisebbségekkel szembeni empátiának további figyelemre méltó eredménye lett. Ezek ismeretében elmondhatjuk, hogy egy negyven-ezer lakosú város a XVI–XIX. századokat átfogó időszakban — a vallásháborúk, majd a magyar nacionalizmus kibontakozása idején — különben járt el, mint sok közép- és nyugat-európai állam a XXI. században. Az sem lehet véletlen, hogy a napjainkat uraló belpolitikai ellentétek közepette a kecskeméti közgyűlésben gyakorta születnek egyhangú döntések igen fontos gazdasági és kulturális ügyekben.

Tehát joggal reménykedhetünk, hogy Kecskeméten ez a félezer éves hagyomány folytatódik.

---

28 BKMÖL IV. 1504. b/ 1849. I. 797.

Temető Krisztina

A megszakíthatatlan folytonosság

Berniczky Éva *Méhe nélkül a bába* című regényéről

„Szentül hittem, hogy az egyetlen, amivel javíthatok a világon, ha megtanulom visszairni rendeltetési helyére, amit valamilyen ismeretlen vagy éppen ismert okból megspóroltak, szántszándékkal vagy véletlenül eltávolítottak, illetve eleve kifelejtettek.”

Berniczky Éva: Méhe nélkül a bába

Új írói személyiség a kárpátaljai magyar irodalomban

A kárpátaljai irodalmat tanulmányozva Balla D. Károly, Nagy Zoltán Mihály, Vári Fábrián László és a többiek neve mellett feltétlenül meg kell említenünk Berniczky Éva nevét is. A kilencvenes évek elejétől publikál; fő műfaja a novella. Az utóbbi években főleg magyarországi orgánumok közlik írásait (*Bárka, Holmi, Eső, Élet és Irodalom, Mozgó Világ* stb.), szerepel számos gyűjteményes kiadványban (*Körkép, Éjszakai állatkert, Novellisták könyve*, stb.).¹

A *Tojásárus hosszú napja* című kötet (2004) után azonban nemcsak a kárpátaljai, hanem a modern magyar irodalom egyik ígéretes prózaírójaként említhetjük az író. Az egyénien mágikus hangvételű novelláskötet után még inkább kiforrott, művészileg egységesebb a 2007-ben megjelent *Méhe nélkül a bába* című novellákból összefűzött regény.

Azt, hogy Berniczky Éva jelentős alkotásra készül, tudhatta mindenki, aki fel-fellátogat Balla D. Károly és Berniczky Éva közös honlapjára.² Azt, hogy a megjelenő kötetek ennyire sajátos stílusról, világlátásról, írói technikáról fognak tanúskodni, nem sejtettük. Mindkét kötet jellegzetes világot látat az olvasóval; olyan világot, melyben minden mozzanat fontos, mely beszippantja az olvasót, és maradandó élményt nyújt számára. Berniczky úgy mutatja be ezt a múltban is és jelenben is föllelhető világot, ahogyan a kárpátaljaiak közül nem sokan: nem sajnálkozik hósein, nem moralizál, nem osztályoz, nem kategorizál, nem pózol. Úgy ábrázolja a világot, hogy tudjuk, hogy történik, az valóság és nem fikció; minden, amit elbeszél, fontos és megismételhetetlen; minden, amiről olvasunk, emberi prioritásokról, mentalitásról, emberi életéről és a megszakíthatatlan folyamatról, a pusztulásról szól. Minden, amit elbeszél – bizarr valóság. Tudjuk, hogy a történeteinek világa nincs messze tőlünk, ott van a tapasztalatainkban: a mellettünk élő emberek elrejtett tekintetében, a szomszédok falai mögött, mindez egy nem is oly távoli rendszer emlékeként és maradványaként, utórezgéseként él bennünk. Legeza Ilona *A tojásárus hosszú napjáról* írt könyvismertetője jellemzi a legszebben az író stílusát: „Egyszerre ismerős és ismeretlen, egyszerre természetes és bizarr világ elevenedik meg ezekben a novellákban. Ismerős, mert szomorú kisembereké az ábrázolt lét, de mégis sejtelmes-homályos, mert belső, lélekmélyi rezdüléseiket jelzi az író. Jelzi: hiszen nem hagyományos értelemben, aprólékosan mutatja be hősei gondolkodását vagy érzelmi életét, inkább reakcióikat, gesztusaikat vetíti ki pillanatfelvételek sorozatának formájában. Novelláiban együtt él az álomszerű és a dokumentált, a reális és irreális. Valódi cselekménye nincs ezeknek a kisprózáknak; hol szimbolikus, hol szürreális képeim és metaforáin sejlik át a cselekmény.”

1 http://manzard.blog.hu/2007/06/24/berniczky_eva

2 / <http://manzard.blog.hu>

Szövegek világa egy regény világában

A *Tojásárus hosszú napja* után 2007-ben a Magvető Kiadó gondozásában jelent meg Berniczky Éva *Méhe nélkül a bába* című könyve. Ez a könyv is, hasonlóan az előzőhöz, benyomások, pillanatok, emberi sorsok, sajátágságon sűrített események világát mutatja be. Alakjai hétköznapi emberek, a leírt események, körülmények emberiek és ismerősek. Stílusában ugyanolyan szövegekről van szó, mint *A tojásárus hosszú napjában*; a különbség csak annyi, hogy ebben a könyvben a különálló elemek, novellák összefüggnek, és egészet, regényt alkotnak. Olvasásakor mindnyájan kicsit Szvitelszki, Mokrincák, Odarkák, Allák vagyunk. Berniczky Éva fondorlatos módon szövi prózába a balladaszerű eseményeket, ám az írói felügyelet szigorú csak a szövegek egymásra épülésére vonatkozik, az értelmezés teljes mértékben az olvasó felségterülete. Az értelmező gondolja végig az eseményeket, ő tölti fel a történet hiátusait. A *Méhe nélkül a bába* értelmezési tartománya igen széles körű; így megjelenése óta már több különböző olvasási szemlélettel is találkozhattunk: olvasták már ezt az alkotást női sorsok kivetítéseként („*Nagyon női regény*”³); olvasták a fordítás és a fordító kapcsolatának, a fordítás problematikájának bemutatásaként („*Fordítás: mű és művelet*”⁴) és peremvidéki emberek keserű sorsképeként.

A regényt külön elemekre, novellákra bonthatjuk. Erre az analízis olvasási módra maga Berniczky Éva jogosít fel minket, olvasókat, hiszen 2004–2005-ben a regényben fellelhető vagy a regényre utaló szövegek nagy része folyamatosan megjelent irodalmi folyóiratok hasábjain vagy on-line oldalain. S bár az író ezeket a novellák keletkezési idejét nem árulja el, mégis, ha összerakjuk e töredékeket, felfedezhetjük a mű egészé válásának folyamatát. A novellák megismerése után az olvasóban rengeteg kérdés merül fel, köztük legérdekesebb talán az, hogy a regény ötlete született-e meg előbb, avagy novellákból nőtte-e ki magát a „regény”?

A novellák között volt olyan, amely csak utalt a regény különleges, összetéveszthetetlen világára; melyben névtelenül sejlik fel Szvitelszki alakja. Az első, az irányadó novella talán *A hiánycikkgyűjtő utolsó reggelije* lehetett; ebből a történetből úgy ismerhetjük meg a jövőbeli regény hőseit, mint egy szenvedélyes mindengyűjtőt, halmozót, akinek készítésében nincs rendszer, s akinek „*rejtett*” halála a saját mániájának következménye. A regény Szvitelszkieként megismert figura is szenvedélyes gyűjtő, ám az ő kényszerének tárgya nemesebb. Nemesebb, hiszen a történelemtanár alakjában a kisajátítás lealacsonyító készítése párosul a „*könyvnek*”, mint eszmei tartalomnak tiszteletével. A novella és a regény azonos irányba mutat, a végleges Szvitelszki sokkal kidolgozottabb, sokkal rokonszenvesebb, a novella szövegelemeit azonban az író ügyesen helyezte át könyvének világába.

A többi novella nemcsak sejtette a *Méhe nélkül a bába* alakjait, hanem egymás után fel is tárta ezeket az olvasó számára, a megjelentetett szövegek néhány stílusos változtatással beépültek a regény szövegtestébe. Amikor a regénybe átvett novellákról beszélünk, akkor a következő kisprózákat említhetjük: *Titkos imágó* (2004), *Vissza a feladónak* (2004), *Mokrinka csókja* (2004), *Törpezsírjaf* (2005), *A pók lebontja hálóját* (2005), *Madártej* (2005), *Csornoholován szökébb a gyerek* (2005), *Balamuták repülése* (2005), és a már említett *A hiánycikkgyűjtő utolsó reggelije* (2004). Alla naplója az *Éjszakai állatkert* című antológiában jelent meg.⁵ Berniczky Éva folyamatosan visszautal szövegeire, beépíti ezeket az ismert részeket az ismeretlen egészbe, az egészbe, mely újra felbontható, mely újra analizálható és újra értelmezhető. Túl kell lépniünk a különálló részekre, és az egészet kell befogadnunk, az egészet a maga szépségeivel és gyötrelmeivel, a szövegeket a szövegben, az alszöveget az alap-, törzsszövegben. Valószínű, hogy csak az ilyen értelmezésben látjuk meg Alla szövegeinek hatását a regény üres tekintetű főhőseire; csak ekkor sejtethetjük meg, mi is az, amire a megkerülhetetlen sorsú emberek vágnak. A regény első olvasásakor a legtöbben Mokrincák vagyunk; szétdaraboljuk a szöveget, és csak a különálló részeket látjuk, amikor eljutunk a sokadik olvasatig és túllendülünk a történetek, részletek taglalásán, akkor érzékeljük az alkotás belső világának avas szagát, akkor tudjuk felfogni a hiány néma sikolyát; akkor tudjuk belátni a folytonosság kimerítő igazságát. A regényben elejétől végig kering a „megismétlődik” gondolata: megismétlődik a bűn, megismétlődik a csalás és megcsalás, megismétlődik hazugság és csalódás. És minden azt sugallja, hogy ha a Berniczky által egy regény erejéig leállított sorskerék

3 Jászberényi Sándor: *Nagyon női regény*. Könyvesblog. 2007. jún. 13. http://manzard.blog.hu/2007/06/17/nagyon_noi_regeny_kritika.

4 Szentpályi Miklós: *Fordítás: mű és művelet*. Élet és Irodalom. 2007. jún. 1.

5 *Éjszakai állatkert: antológia a női szexualitásról*. Szerk.: Forgács Zsuzsa Bruria, Gordon Agáta, Bódis Kriszta. Bp., Jonathan Miller: *Artizánok*. 2005.

továbbrendül, akkor minden meg is ismétlődik... „Minden vég ugyanabba az álnok kezdetbe torkollik”. „A kialakult rendet, az ismétlés szigorú rendjét semmi nem bonthatja meg”.

A regény „története” azt a pillanatot ábrázolja, amikor a képzeletbeli sorsmalom lelassul, esetleg leáll. Olyan ez, mintha pillanatképek sorozata volna, elmosódott, lassított felvételek. A regény hőseinek mozgása egyszerűen csak alibi; azért van erre szükség, hogy az író kifejtse a regény megszületésének indítékát; rávilágítson saját közvetítő szerepére a hibás természet tökéletes utánzásának történetében; visszatükrözze gondolatait a szereplők életébe, és egy töredékben ábrázolja a folytonosság megszakíthatatlanságának dogmatikus jellegét.

A „talált kézirat” felhasznált motívuma a trükkregények, még pontosabban a fiktív dokumentum formájú művek sorába illeszti a regényt⁶. A valódi világ és a mű valósága mellé a szerző egy harmadik valóságot, egy talált naplót ékel be. A kézirat beépül a szerkezetbe, de a teljes rekonstrukciója a regényben folyamatként jelenik meg, és bevonja a játékba az olvasót is. Számos dolgot megtudunk Alláról, megismerjük a gondolatait, a fájdalmait, nyomozás segítségével fel is fedezzük az életének néhány szakaszát, de valójában nem ismerjük meg sem a személyiségét, sem pedig a sorsát.

A regény világa

A regényben hangsúlyos szerepet játszik a narrátor, Szvitelszki és Alla naplója. Az elbeszélő (és csak az ő) szemszögéből láthatjuk Jóna világát és az ott élő emberek sorsát. Nem hallgathatunk bele a regény hőseinek párbeszédébe, nem láthatunk bele tudatvilágukba. Ahhoz, hogy hihető legyen mindaz, amit az író elénk tár, amit fordítóként fölfedez a könyvgyűjtő Szvitelszki kráter tekintetében, az implikált szerző kénytelen lebontani civil énjét és szerepbe bújni. A fordító tehát a szerzői én töredéke. Berniczky nemcsak önmaga alakját teremti újra a regény kedvéért, hanem Szvitelszkiét is, továbbá a könyvhalmozó üres lelkének feltöltése végett egy másik női életet is teremt: Alla sorsát tárja fel, egy idegen nyelv világából, környezetéből támasztja fel ezt a hollófeke, gyönyörködtető démoni nőt. A könyvben tulajdonképpen az író kétszeres meghasadásának lehetünk tanúi: először a fordító szigorú tekintetében, másodsor a fordítandó napló szövegeiből fölsejlő Alla lírai személyiségében találhatunk rá.

A regény vizsgálatakor három fiktív szöveg-, illetve történetszintet találtunk. Az első, az alapozó szint a fordító világa, amely a folyamatos átváltozás és a „*kinek a szoknyájába bújtam*” állapotot mutatja be. A fordító terében uralkodó motívum a hiány, és ennek a hiánynak a feltöltése, visszairása az a készítés, amely a fordítót irányítja. Tulajdonképpen egy menekülés nyomvonalát látjuk.

A következő szint: Szvitelszki jónai világa, melyet ugyancsak kényszer ural, a könyvhalmozás kényszere. Ez a szenvedély olyannyira elhatalmasodik a gyűjtőn, hogy meghatározza mindennapjait. Adva van a főhős, Szvitelszki. Szvitelszki a jónai történelemtanár nevéből („szvit-” – világ, világos) és hivatásából adódóan akár a kisteleplülés lakosságának „világossága” is lehetne, de ez a sötét szentjánosbogár üres medúza-tekinettel él a világban. Egyetlen olyan dolog létezik a világon, amely ezt a megkeseredett, üres kráterként létező embert fel tudja villanyozni: a könyv és ennek kisajátítási folyamata. Minden könyvgyűjtemény megkaparintásakor előrevetíti felhalmozott kincseinek sorsát. A könyvtelenítőkben potenciálisan ott rejlik feleségének, a nyálas csókú, analfabéta Mokrínának és *balamuta* gyermekeinek alakja. Mindamellet, hogy Szvitelszki látja sorsát, úgy cselekszik, hogy be is teljesüljön: úgy választ feleséget, úgy választ életformát. Egy ördögi kör ez: az a folytonosság, amelyből ki lehet ugyan törni, de még inkább bele lehet gabalyodni. Ebben a jónai világban, Szvitelszkin kívül, megismerhetjük a *szent csuhébaba* Mokrínát, a tisztaságmániás Havackónét, Törpezsiráf groteszk figuráját és Odarka kékeszöld, pletykából kidomborodó alakját.

A harmadik szint Alla életének lírikus lenyomata – a napló. A lány naplója a történet oka és indítéka, ugyanakkor ez a szöveg a regény okozata is. A lány füzetének lírai hangvétele meggyőz minket arról, hogy bár az írója a megismételhetőség áldozata lett, és testét alárendelte a sorsnak, s bár átokként hordozza anyja vétkeit, s ezek miatt teste bűnre van predestinálva, lélekben költőien gyönyörű. A fordító számára ez a naplótöredék vitathatatlanul kihívást jelentett, ráébredt, hogy ez a fordítás tulajdonképpen nem Szvitelszki megbízásától lett fontos számára, hanem önmaga miatt: „*Nem fordulhatok vissza, egészen addig nem, míg meg nem értem az egyszerűség őrzítő költészetét, amely attól nincs, hogy van, letagadhatatlanul létezik, miközben valami fondorlat miatt halvány jelét sem tapasztalom*” – írja az elbeszélő.

6 Milosevits Péter: *A szerb irodalom története*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998. 495. o.

Ugyanígy érez Szvitelszki is. Benne Alla naplója valami kéjes szorongató érzést keltett, s mint megtudjuk, nem véletlenül, hiszen apja és a bába, azaz Alla anyja, bűne emeli őket közös intimitási körbe. Ez a bűn határozta meg életük folyását, ez a bűn határozta meg sorsukat, melyet úgy teljesíthetnek be, ha Szvitelszki rátalál Allára, arra a nőre, kinek anyja elcsábította az ő apját. Azt, hogy a két regényhős egymásra talál-e, vagy mi lesz, ha sorsuk beteljesül, Berniczky az olvasóra bízta. Ránk van bízva a bűn útvonalának folytatása. A narrátor, a fordító kilép a történet keretéből, és új ruhát ölt. Azt, hogy ez kinek a ruhája és kinek az élete, nem tudhatjuk még; reméljük, ez egy következő regényben ölt formát.

Berniczky Éva nem provinciális irodalmat teremt, írásai ötvözik az író szűkebb hazájában élő népek, népcsoportok lelkületének, világlátásának, nyelvi és vallási kultúrájának, sajátosságának szellemi nyomait, mindemellett pedig a magyar kultúra részét alkotják.

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.